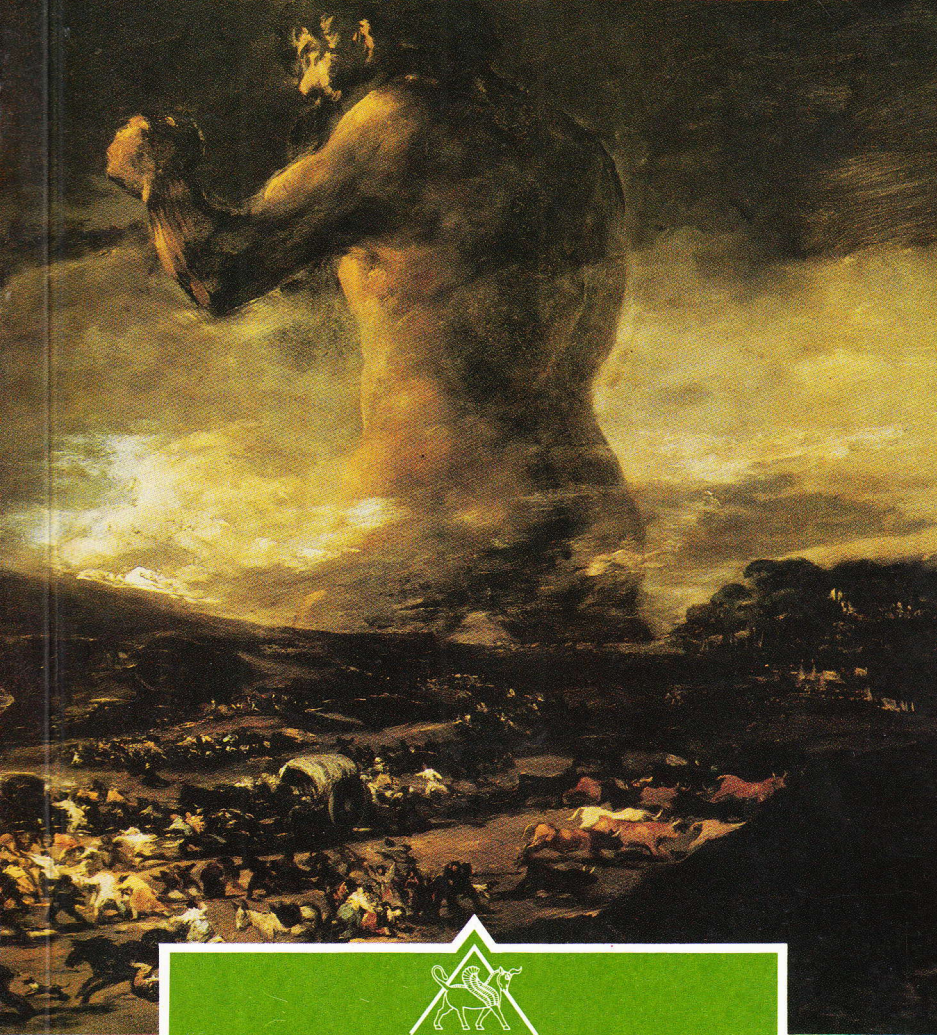

E. H. CARR

Mi a történelem?

Osiris Könyvtár

E. H. CARR

Mi a történelem?

Fordította Bérczes Tibor

Osiris Kiadó • Budapest, 1995

A fordítás alapjául szolgáló kiadás
* E. H. Carr: What is History?
Penguin Books Ltd, Harmondsworth, Middlesex, England 1986

©Edward Hallet Carr, 1993
© Osiris Kiadó, 1995
© Bérczes Tibor, 1993
Hungarian translation

Osiris Könyvtár

Történelem

Sorozatszerkesztő

Benda Gyula
Gyurgyák János
Komoróczy Géza

TARTALOM

1. A történész és a tények • 7
2. A társadalom és az egyén • 29
3. Történelem, tudomány és erkölcs • 53
4. Okozatiság a történelemben • 83
5. A történelem mint haladás • 105
6. A táguló horizont • 127
- Név- és tárgymutató • 149

Gyakran furcsállom, hogy ennyire unalmas,
pedig nagy része bizonyára a fantázia terméke.

Catherine Morland a történelelről

(Northanger Abbey, xiv. fej.)

1. A TÖRTÉNÉSZ ÉS A TÉNYEK

Mi a történelem? Nehogy bárki is értelmetlennek vagy feleslegesnek vélje a kérdést, álljon itt két idézet. Az egyik a *Cambridge Modern History* első, a másik a második változatára vonatkozik. 1896. októberi, a Cambridge University Press igazgatótanácsa számára készített szerkesztői jelentésében Acton a következőket írta:

Egyedülálló alkalom kínálkozik arra, hogy a lehető legtöbb ember számára hasznosítható módon jegyezzük le a teljes tudásanyagot, melyet a 19. század örökölt hagy. (...) Értelmes munkamegosztással ez elérhető, és ily módon minden ember hozzáférhet a fellelhető dokumentumok és a nemzetközi kutatómunka kiérlelt végkövetkeztetéseihez.

Végleges történelemmel ugyan korunk még nem szolgálhat, de a hagyományos történetíráson immár túl tudunk lépni, és most, hogy már minden információ hozzáférhető, és minden problémához keziünkben a kulcs, meg tudjuk mutatni azt is, meddig jutottunk el az utóbbihoz vezető úton.¹

Majdnem pontosan hatvan évvel később, a *Cambridge Modern History* második változatához írott előszavában Sir George Clark professzor észrevételeket fűzött Acton és munkatársai vélekedéséhez, hogy egyszer majd megírható lesz a „végleges történelem”, majd így folytatta:

Egy későbbi korszak történészeit nem kecsegtetik efféle kilátások. Ők legfeljebb abban reménykedhetnek, hogy munkájukat újra és újra meghaladják. Meg vannak győződve arról, hogy a múlttól való ismeret emberi elmék szűrőjén át jutott el hozzájuk, egyfajta „feldolgozáson” ment keresztül, ennél fogva nem is állhat eleve megváltoztathatatlan elemi és személytelen atomokból. (...) A múlt föltárása végtelen folyamatnak tűnik, és néhány türelmetlen tudós a szkepticizmusban vagy legalábbis abban a megállapításban keres menedéket, hogy mivel egyetlen történelemmel kapcsolatos megállapítás sem mentes a szubjektivi-

¹The Cambridge Modern History: Its Origin, Authorship and Production. 1907. 10–12. o.

tástól, illetve az érdekektől, az egyik épp annyit ér, mint a másik, „objektív” történelmi igazság pedig nincs.²

Ahol tekintélyes tudósok ennyire homlokegyenest ellentétes véleményen vannak, még bőven akad kutatnivaló. Remélhetőleg elég modern vagyok ahhoz, hogy észrevegyem, mennyire értelmét veszítette mindaz, amit a múlt század kilencvenes éveiben írtak. Addig a meggyőződésig azonban még ma sem jutottam el, hogy mindennek értelme van, amit az 1950-es években vetettek papírra. Talán már Önök is elgondolkodtak azon, hogy az ilyen vizsgálódás könnyen még a történelem természeténél is szélesebb területre téved. Az Acton és Sir George Clark véleménye közti szakadék azt a változást tükrözi, melyen a társadalomról alkotott világnézetünk ment keresztül a két kijelentés közt eltelt időszakban. Acton a pozitív hit, az értelemre támaszkodó önbizalom, a késő Viktória-kor szószólója, Sir George Clark a beatnemzedék zavarodottságának és kába szkepticizmusának ad hangot. Amikor azt a kérdést tesszük fel magunknak: „Mi a történelem?”, válaszunk akarva-akaratlanul saját, időben elfoglalt helyzetünket tükrözi vissza, és részben arra a még átfogóbb kérdésre felel, hogyan tekintünk a társadalomra, melyben élünk. Attól nem félek, hogy közelebbről szemügyre véve vizsgálódásom tárgya triviálisnak látszhat. Inkább attól tartok, hogy önteltnek tűnök, amiért bolygatni merek egy ilyen nagy és fontos kérdést.

A 19. század a tények virágkora volt. „Csakis tényeket akarok... Az életben csak rájuk van szükség” – mondja Mr. Gradgrind a *Nehéz időkben*. A 19. századi történészek lényegében ugyanezt vallották. Amikor az 1830-as években Ranke, joggal tiltakozva a moralizáló történetsszemlélet ellen, kijelentette: a történésznek az a feladata, hogy „egyszerűen megmutassa, hogyan is volt (*wie es eigentlich gewesen*)”, nem túl magasröptű aforizmája meglepően nagy sikert aratott. Háromnemzedéknyi német, angol, sőt francia történész indult csatába a varázserővel felruházott „*Wie es eigentlich gewesen*” kiáltással ajkán – abban a reményben, hogy mint minden varázsigé, ez is mentesít az önálló gondolkodás nyűgje alól. A pozitivisták, akik szerették volna a történettudományt a természettudományok rangjára emelni, befolyásuk teljes

² *The New Cambridge Modern History*. 1957. xxiv–xxv. o.

súlyával támogatták a tények efféle kultuszát. Először gyűjtsd össze a tényeket, mondták a pozitivisták, s azután vond le belőlük következtetéseidet. Angliában ez a történelemszemlélet tökéletesen beleillett abba az empirista hagyományba, mely Locketól Bertrand Russellig az angol filozófia meghatározó vonulatanak számított. Az empirista ismeretelmélet alapját a szubjektum és a tárgy teljes szétválasztása képezi. A tények, az érzéki benyomásokhoz hasonlóan, kívülről érik a megfigyelőt, és tudatától függetlenek. A befogadás folyamata passzív: az adatok befogadását a rájuk épülő cselekvés követi. Az *Oxford Shorter English Dictionary*, az empirista iskola e hasznos, de meglehetősen tendenciózus terméke a két folyamat közé világos választóvonalat húz, amikor a tényt „tapasztalati premisszaként, a következtetésektől különválasztva” határozza meg. Ha úgy tetszik, ez a józan ész történelemszemlélete. A történelem a felderített tények összessége. A történész úgy halássza ki a tényeket a dokumentumok, leírások, feliratok tengeréből, akár a halász a halat. Miután kihalászta, hazaviszi, megfőzi, és a szája íze szerint való körítéssel tálalja fel. Acton, aki nem volt gourmand, mellőzte a körítést. A *Cambridge Modern History* első változatának munkatársaihoz írott körlevelében arra a követelményre hívta fel a figyelmet, hogy „olyan Waterloo-képet kell alkotnunk, mely a franciákat, az angolokat, a németeket s a hollandokat egyaránt elégedettséggel tölti el; hogy a szerzők listájának átböngészése nélkül senki se tudja megmondani, hol tette le a tollat az oxfordi püspök, és hol vette kezébe Fairbairn vagy Gasquet, Liebermann vagy Harrison”.³ Noha igencsak bírálta Acton álláspontját, még Sir George Clark is szembeállította egymással a történelem „tények alkotta csontkemény magját és az azt körülvevő vitatható értelmezések alkotta húsos részt”⁴ – megelégedve arról, hogy a gyümölcs húsa mégiscsak ízletesebb, mint a magja. Először ragadd meg a tényeket, aztán saját felelősségedre merészkedj az értelmezés ingoványos területére – ezt a végső bölcsességet fogalmazta meg a józan észre alapozott empirista történelemiskola. Erről a nagy liberális újságíró, C. P. Scott kedvenc mondása jut eszünkbe: „A tény szent, a vélemény szabad.”

³ L. Acton: *Lectures on Modern History*. 1906. 318. o.

⁴ Idézi a *Listener*, 1952. jún. 19. 992. o.

Nyilvánvaló, hogy így nem jutunk túl messzire. Nem kívánok filozófiai vitát nyitni múltból való ismereteink természetéről. Egyelőre induljunk ki abból a feltételezésből, hogy az a tény, hogy Caesar átkelt a Rubiconon és az, hogy van egy asztal a szoba közepén, azonos vagy legalábbis hasonló rendű tény, hogy a két tény azonos vagy legalábbis összehasonlítható módon jut tudatunkba, és a róluk tudomással bíró személyre vonatkoztatva mindkettőnek ugyanolyan objektív jellege van. De még ha elfogadjuk is e merész és kissé valószerűtlen feltevést, akkor is ott van mindjárt az újabb akadály: hogy nem minden múltbeli tény történelmi tény, vagy legalábbis a történész nem mindet kezelik akként. Milyen kritérium különbözteti meg a történelmiényt az egyéb múltbeli tényektől?

Mi a történelmi tény? Ez lényegi kérdés, mely alaposabb vizsgálatot kíván. A józan észre hivatkozó szemlélet szerint vannak bizonyos alapvető tények, melyeket minden történész így kezel, és amelyek, hogy úgy mondjam, a történelem gerincét alkotják – tény például, hogy a hastingsi csatát 1066-ban vívták. Ez a szemlélet azonban két okból is megkérdőjelezhető. Először is a történészt alapvetően nem az ilyen tények izgatják. Persze nem árt tudni, hogy a nagy csatára 1066-ban került sor, és nem 1065-ben vagy 1067-ben, és hogy Hastingsnél vívták, s nem Eastbourne-nél vagy Brightonnál. A történész ezekben nem tévedhet, de amikor ilyen kérdések vetődnek fel, mindig Housman megjegyzése jut eszembe: „a pontosság kötelesség, s nem érdem.”⁵ Ha egy történészt a pontosságáért dicsérnek, olyan, mint amikor egy építésszt az erős gerendáért vagy a megfelelő összetételű betonért. Ez munkájának szükséges része, de nem ez az alapvető funkciója. Épp az ilyen természetű dolgok esetében támaszkodhat a történész az úgynevezett történelmi „segédtudományokra” – a régészetre, a felirattanra, az éremtanra, a kronológiára és sorolhatnánk tovább. A történész nem köteles megtanulni, hogyan határozható meg egy cserép vagy márványtöredék eredete és életkora, hogyan fejthető meg valamely elmosódott felirat, vagy hogyan állapítható meg aprólékos csillagászati számítások segítségével egy adott történés pontos időpontja. Ezek az úgynevezett alaptények minden történész számára sokkal inkább az ő, mintsem a történelem alapanyagai.

⁵ M. Manilii *Astronomicon: Liber Primus*. 2. kiad. 1937. 87. o.

Második megjegyzésem az, hogy az ilyen alaptények megállapítása nem a tények minősége, hanem a történész *a priori* döntése miatt szükséges. Bár jól hangzik Scott mondása, manapság már minden újságíró tudja, hogy a vélemény leginkább a megfelelő tények kiválogatása és elrendezése révén befolyásolható. Annak idején az járta, hogy a tények magukért beszélnek. Ez persze egyáltalán nem igaz. A tények csak akkor szólalnak meg, ha a történész megszólaltatja őket: ő dönti el, melyik tény jusson szóhoz, s milyen sorrendben, illetve kontextusban. Ha jól emlékszem, az egyik Pirandello-hős mondja, hogy a tény olyan, mint a zsák – csak akkor áll meg magától, ha tesznek bele valamit. Csak azért tartjuk fontosnak, hogy a csatát Hastings mellett 1066-ban vívták, mert a történészek fontos történelmi eseményt látnak benne. A történész döntötte el, méghozzá saját szempontjai alapján, hogy Caesar átkelése egy kis folyócskán, a Rubiconon, történelmi tény, az pedig, hogy előtte és utána milliók keltek át a Rubiconon, senkit sem érdekel. Az, hogy Önök fél órával ezelőtt gyalog, biciklin vagy kocsival eljöttek ide, éppolyan múltbeli tény, mint az, hogy Caesar átkelt a Rubiconon. A történészek azonban nemigen méltatják figyelemre. Talcott Parsons professzor annak idején a tudományt „a valóságra irányuló kognitív orientációk szelektív rendszerének” nevezte.⁶ Ezt talán kicsit egyszerűbben is meg lehetne fogalmazni. Mindazonáltal egyebek mellett a történelem ezt is jelenti. A történésznek mindenképp szelektálnia kell. Ha valaki azt hiszi, hogy a történelmi tényeknek van egy kemény magjuk, mely a történész értelmezésétől függetlenül objektívan létezik, oktalan tévképzetekben ringatja magát, ami persze nem jelenti azt, hogy erről könnyű is meggyőzni.

Nézzük meg, hogyan lesz valamely múlttal kapcsolatos pusztán tényből történelmi tény. 1850-ben a stalybridge-i vásáron egy apróság miatt kirobbant vita hevében a feldühödött tömeg agyonvert egy mézeskalácsárust. Történelmi tény-e ez? Egy évvel ezelőtt habozás nélkül nemleges választ adtam volna. Az eseményről az egyik szemtanú alig ismert memoárjaiban olvashatunk.⁷ Sokáig egyetlen történész sem tartotta ezt említésre méltó epizódnak. Egy évvel ezelőtt dr. Kitson Clark egyik oxfor-

⁶ T. Parsons és E. Shils: *Towards a General Theory of Action*. 3. kiad. 1954. 167. o.

⁷ Lord George Sanger: *Seventy Years a Showman*. 2. kiad. 1926. 188–189. o.

di előadásában felelevenítette az ott történteket.⁸ Történelmi tény lett-e ezáltal? Szerintem még nem. Inkább úgy fogalmaznék, hogy ily módon tagságra jelölték a történelmi tények válogatott klubjába. Ahhoz, hogy tag legyen, további ajánlókra és támogatókra van szüksége. Elképzelhető, hogy az elkövetkezendő években előbb a 19. századi Angliáról szóló cikkek és könyvek lábjegyzeteiben, majd szövegében találkozunk vele, és húsz vagy harminc év múlva magától értetődő történelmi ténynek számít. A másik lehetőség, hogy senki sem veszi újra elő, és a múlttal kapcsolatos nem történelmi tények meddőhányójára kerül, hiába bányászta onnan elő a nemes szándéktól vezérelt dr. Kitson Clark. Mitől függ, hogy melyik lehetőség valósul meg? Véleményem szerint attól, hogy azt a tételt, illetve értelmezést, melyet dr. Kitson Clark ezzel az epizóddal kívánt alátámasztani, a többi történész hitelesnek és fontosnak fogadja-e el. A történelmi tény státusa az értelmezés függvénye. Az értelmezésnek ez az eleme minden történelmi ténybe belekerül.

Hadd idézzek fel egy személyes emléket. Amikor sok-sok évvel ezelőtt ókori történelmet hallgattam ezen az egyetemen, külön feladatként a „Görögország a perzsa háborúk idején” témát kaptam. Polcomon ott sorakozott tizenöt-húsz idevonatkozó kötet, és úgy vettem, hogy ezekben megtalálható minden olyan tény, amit e témával kapcsolatban tudni lehet vagy érdemes. Eszembe sem jutott rákérdezni, hogy abból az óriási tényhalmazból, melyet egykor minden biztonnyal ismertek, milyen véletlen vagy kiválasztódási folyamat révén maradtak fenn és váltak történelmi tényekké épp ezek. Gyanítom, hogy az ókori és középkori történelem egyik vonzereje még ma is az az illúzió, mintha minden rendelkezésre álló tényt helyére tudnánk tenni: itt nem kell bajlódni azzal, hogy különválasszuk a történelmi tényeket a múlttal kapcsolatos egyéb tényektől, hisz az a kevés, ami megmaradt, mind történelmi tény. Bury, aki mindkét korban otthonosan mozgott, azt mondta, hogy „az ókori és középkori történelem krónikája hemzseg az üres lapoktól”.⁹ A történelmet hasonlították már olyan kirakós játékhöz is, melyből hiányzik jó néhány elem. A legnagyobb gondot azonban nem a hiányzó részek okozzák. Az i. e. 5. századi Görögországról ben-

⁸ Dr. Kitson Clark: *The Making of Victorian England*. 1962.

⁹ J. B. Bury: *Selected Essays*. 1930. 52. o.

nünk kialakult kép elsősorban nem azért tökéletlen, mert bizonyos részletei elkallódtak, hanem azért, mert ezt a képet szinte egészében az athéniaiak egy kicsiny csoportja alakította ki. Arról sokat tudunk, hogy az athéni polgárok milyennek látták az 5. századi Görögországot, arról viszont keveset, hogy milyen kép élt róla a spártaiakban, a korinthusziakban vagy a thébaiakban – a perzsákról vagy az athéni rabszolgákról, illetve a polgárjoggal nem rendelkező lakosokról nem is beszélve. A bennünk kialakult kép már szűrés eredménye, a szűrő szerepét azonban nem annyira a véletlen játszotta, mint inkább azok az emberek, akik csak az – akár tudatosan, akár öntudatlanul – kialakított, sajátos szemléletmódjukba illő tényeket tartották megőrzésre érdemesnek. Ugyanígy, amikor egy, a középkor történelméről szóló újkori munkában azt olvasom, hogy a középkori emberek mélyen vallásosak voltak, elcsodálkozom, vajon ezt honnan lehet tudni, és igaz-e. A középkor történelmével kapcsolatban rendelkezésünkre álló tények szinte kivétel nélkül mind olyan történetíró-generációk közvetítésével, illetve válogatásában jutottak el hozzánk, akik hivatásuknál fogva eleve a vallás elméletével, illetve gyakorlatával foglalkoztak, és így a vallásnak kiemelt jelentőséget tulajdonítottak. Mindent feljegyeztek, ami ahhoz kapcsolódott, és nagyon keveset abból, ami azon kívül esett. Az 1917-es forradalom lerombolta a jámbor, istenfélő orosz paraszt képét. A középkori ember jámbor vallásosságáról kialakított kép, függetlenül attól, hogy igaz-e vagy sem, elpusztíthatatlan, mert szinte minden tény olyanok szűrőjén át jutott el hozzánk, akik hittek benne, és azt akarták, hogy mások is higgyenek benne; azoknak a tényeknek a tömege viszont, amelyek esetleg az ellenkezőjét igazolhatták volna, végérvényesen elveszett. Bár a hajdanán élt történetírók, írástudók és krónikások kezéből rég kiesett a toll, amit leírtak, majdhogynem örökre meghatározta a képünket a múltról. „Az a történelem, melyet ily módon kezünkbe veszünk – írja Barraclough professzor, aki maga is középkorkutatónak tanult –, noha tényeken alapul, szigorúan véve egyáltalán nem tényszerű, inkább elfogadott állítások sorozata.”¹⁰

Fordítsuk most figyelmünket az újkori történész más természetű, de ugyanilyen súlyos dilemmájára. Az ókorral vagy a

¹⁰ G. Barraclough: *History in a Changing World*. 1955. 14. o.

középkorral foglalkozó kutató akár hálás is lehet azért az óriási válogató munkáért, mely idővel történelmi tények kezelhető halmazát bocsátotta rendelkezésére. A maga csipkelődő stílusában Lytton Strachey ezt így fogalmazta meg: „a tudatlanság a történész első számú segítőtársa, a tudatlanság, mely mindent oly egyszerűvé és világossá tesz, mely rostál és kifelejt.”¹¹ Amikor néha irigység fog el az ókor vagy a középkor történelmével foglalkozó kollégáim káprázatos szaktudását látva, az a gondolat nyújt némi vigaszt, hogy mindez a szaktárgyukra vonatkozó ismeretek hiányán nyugszik. Az újkor kutatójának nem adatott meg, hogy élvezhesse a készen kapott tudatlanság előnyeit. Neki magának kell kiküzdenie a szükséges tudatlanságot – s mennél közelebb van a vizsgált korszak a jelenhez, a küzdelem annál nagyobb energiákat emészt fel. Kettős feladata van: egyrészt ki kell szűrnie a fontos tényeket, hogy azután történelmi tényekké alakítsa át őket, másrészt történelmietlennek nyilvánítva ki kell rostálnia a jelentéktelen tényeket. Szembe kell fordulnia azzal a 19. századi örökséggel, miszerint a történetírás a lehető legnagyobb számú cáfolhatatlan és objektív tény felhalmozásából áll. Ha valaki mégis ragaszkodik ehhez, vagy kénytelen lesz otthagyni a történészpályát, és bélyeg, illetve egyéb régiség gyűjtésére adnia a fejét, vagy pályafutását az örültekházában fejezi be. Az elmúlt száz év során ez az örökség ölte s butította az újkori történészeket. Németországban, Angliában és az Egyesült Államokban egyre növekvő mennyiségű, fűrészpör szárazságú tényleírást produkált, és eredményeképp porszemekkel bíbelődő monográfiákat gyártottak azok az állítólagos történészek, akik egyre kevesebbről egyre többet tudva, nyomtalanul sülyednek el a tények óceánjában. Az a gyanúm, hogy ez az örökség – és nem a liberális és katolikus elkötelezettség közötti állítólagos konfliktus – bénította a történész Actont. Egy korai esszéjében ezt írja tanáráról, Döllingerről: „Csak tökéletes anyagokkal akart dolgozni, és a szemében egyetlen anyag sem volt tökéletes.”¹² Mintha Acton itt későbbi önmagáról mondana ítéletet, arról a különös történészjelenségről, akire sokan máig úgy

¹¹ Lytton Strachey: *Eminent Victorians*. Előszó.

¹² Idézi G. P. Gooch: *History and Historians in the Nineteenth Century*. 385. o. Később Acton azt mondta: „megadatott neki, hogy történetfilozófiáját az ember számára elérhető legnagyobb tényanyagból levont következtetések alapján alakítsa ki.” (*History of Freedom and Other Essays*. i. 1902. 4. o.)

tekintenek, mint egyetemünk történelem tanszékének eddigi leghivatottabb vezetőjére – de aki mindent írt, csak történelmet nem. A *Cambridge Modern History* első kötetének bevezetőjében, mely közvetlenül a halála után jelent meg, saját sírfeliratát fogalmazta meg, amikor felpanaszolta, hogy a történezzsel szembeni elvárások „könnyen enciklopédiagyártót csinálhatnak a humán tudósból”.¹³ Ezek a történészek valahol utat tévesztettek. Mégpedig ott, amikor elhitték, hogy a történelem alapjait a kemény tények fáradhatatlan és soha véget nem érő gyűjtése teremti meg, amikor elhitték, hogy a tények önmagukért beszélnek, és tényből sohasem elég. Annak idején annyira megkérdőjelezhetetlenül hittek ebben, hogy csak néhány történész tartotta szükségesnek – és néhány történész még ma is szükségtelennek tartja –, hogy feltegye magának a kérdést: „Mi a történelem?”

A tények 19. századi fetiszizálása az iratanyagok fetiszizálásában csúcsosodott ki és nyert igazolást. A tények templomában ezek testesítették meg a frigyládát. A pap szerepét alakító történész lehajtott fejjel közeledett hozzájuk, és kenetteljes hangon beszélt róluk. Ha valami megtalálható az iratanyagokban, akkor az úgy is van. De amikor kezünkbe vesszük őket, mit mondanak nekünk az iratanyagok – a rendeletek, a szerződések, a bérlői jegyzékek, az országgyűlési feljegyzések, a hivatalos levelezés, a magánlevelek és a naplók? Valamely írott dokumentumból csupán az derül ki, hogy mit gondolt annak szerzője – hogy szerintem mi történt, hogy szerintem minek kellene történnie, illetve mi fog történni, vagy hogy mit akart elhitetni másokkal arról, hogy ő mit gondol, illetve mit gondolt ő maga arról, hogy ő mit is gondol. Mindez csak akkor kap jelentést, ha a történész foglalkozik vele és értelmezi. Valamely ténynek, akár iratanyagból, akár máshonnan került elő, a történész csak akkor tudja hasznát venni, ha előzőleg feldolgozta: a használat, illetve a haszon ebben az esetben, ha szabad így mondanom, a feldolgozási folyamatot jelenti.

Hadd illusztráljam az elmondottakat egy általam elég alaposan ismert példával. Amikor Gustav Stresemann, a weimari köztársaság külügyminisztere 1929-ben meghalt, hatalmas mennyiségű – 300 teli doboz – iratanyagot hagyott hátra, melyben hivatalos, félhivatalos és magánjellegű dokumentum egyaránt

¹³ *Cambridge Modern History*. i. 1902. 4. o.

előfordult, de szinte kivétel nélkül mind külügyminiszterségének hat évére vonatkozott. Barátai és rokonai természetesen úgy vélték, hogy egy ilyen nagy embernek illik emléket állítani. Hűségese titkára, Bernhard munkához látott; és három év múlva meg is jelent három vaskos, egyenként 600 oldalas, a 300 doboznyi anyagból összeválogatott kötet, mely a jól hangzó *Stresemanns Vermächtnis* címet kapta. Ha a dolgok a szokásos módon történnek, maguk a dokumentumok egy pincében vagy padláson porladnak el, és örökre nyomuk vész; esetleg száz év múlva rájuk bukkan egy kíváncsi tudós, és nekifog, hogy összehasonlítsa azokat a Bernhard-féle válogatással. Ebben az esetben azonban a dolgok sokkal érdekesebb fordulatot vettek. 1945-ben az iratok a brit és az amerikai kormány birtokába jutottak, mely fénymásolatokat készíttetett, és azokat a londoni, illetve a washingtoni Országos Levéltárban tudósok rendelkezésére bocsátotta, hogy ha van bennük kellő türelem és kíváncsiság, pontosan kideríthessék, mit is csinált Bernhard. Amit csinált, nem volt sem szokatlan, sem különösebben megdöbbentő. Amikor Stresemann meghalt, úgy tűnt, nyugati politikája sikerrel járt – gondoljunk Locarnóra, Németország felvételére a Népszövetségbe, a Dawes és Young tervre, illetve az amerikai kölcsönökre, a szövetséges megszálló csapatok kivonására a Rajna-vidékről. Úgy tűnt, Stresemann külpolitikájának ez volt a fontos és eredményes része; egyáltalán nem meglepő, hogy Bernhard válogatásában elsősorban az idevonatkozó dokumentumok kaptak helyet. Ugyanakkor úgy tűnt, hogy Stresemann keleti politikája, a Szovjetunióval való kapcsolatok nem hoztak komolyabb eredményt; és mivel az erre vonatkozó – tetemes mennyiségű – dokumentumanyag nem volt túl érdekes, és különösebben nem növelte volna Stresemann hírnevét, a válogatás során háttérbe szorult. A valóságban Stresemann sokkal nagyobb figyelmet szentelt a Szovjetunióval való kapcsolatoknak, és külpolitikájának egészében azok sokkal nagyobb szerepet játszottak, mint azt Bernhard válogatása sejtetni engedi. Mindazonáltal igen sok olyan nyomtatásban megjelent, történészek által bizalommal forgatott dokumentumgyűjtemény akad, mely, szerintem, vesztesen kerülne ki a Bernhard szerkesztette kötetekkel való összehasonlításból.

De történetemnek itt még nincs vége. Nem sokkal azután, hogy megjelentek a Bernhard-féle kötetek, hatalomra jutott Hit-

ler. Stresemann nevét feledésre ítélték Németországban, a köteteket pedig kivonták a forgalomból: a példányok jó részét, de az is lehet, hogy a többségét elégették vagy bezúzták. Napjainkban a *Stresemanns Vermächtnis* könyvritkaságnak számít. Nyugaton azonban nagyra becsülték Stresemann-t. 1935-ben egy angol kiadó megjelentette Bernhard művének rövidített fordítását – a válogatásból készített válogatást, melyből az eredeti mintegy harmada maradt ki. Sutton, aki jó nevű német fordító volt, szakmailag hozzáértő és jó munkát végzett. Az angol fordítás, mint azt az előszóban kifejti, „kissé sűrített, de csak az maradt ki, ami jelentéktelensége okán ... kevésbé érdekelte volna az angol olvasót vagy diákot”.¹⁴ Ez megint csak természetes. Az eredmény azonban az volt, hogy Stresemann keleti politikája, mely már Bernhardnál is háttérbe szorult, még inkább a látószög peremére került, és a Sutton-féle kötetekben a Szovjetunió úgy jelenik meg, mint ami időnként és meglehetősen bosszantó módon elvonta Stresemann figyelmét a nyugati politikától, amit a legfontosabbnak tartott. Biztosra vehető, hogy a nyugati világban, néhány szakértőt kivéve, Stresemann hangja az érdeklődőkhöz Sutton és nem Bernhard – még kevésbé a dokumentumok – közvetítésével jutott el. Ha 1945-ben a dokumentumok elpusztultak volna, és eltűnt volna a Bernhard-kötetek összes példánya, föl sem merült volna, hogy megkérdejelezhető Sutton szakértelme és hitelessége. Sok olyan, nyomtatásban megjelent dokumentumkötet van, melyet az eredeti hiányában a történészek hitelesnek fogadnak el, holott semmivel sem nyugszik szilárdabb alapokon az említett példánál.

De vigyük a történetet még egy lépéssel tovább. Felejtsük el Suttont és Bernhardot, és adjunk hálát a sorsnak, hogy ha akarunk, hiteles szövegeket olvashatunk egy politikusról, aki nem is oly rég vezető szerepet játszott Európa történelmében. Mit tudhatunk meg ezekből? Az iratok között több száz feljegyzés található Stresemann és a berlini szovjet követ, és mintegy húsz Stresemann és Csicserin tárgyalásairól. Ezeknek a feljegyzéseknek van egy közös vonásuk. Mind azt sugallja, hogy a tárgyalások során mindig Stresemann vitte a szót, és míg ő találóan és

¹⁴ *Gustav Stresemann, His Diaries, Letters and Papers*. i. 1935., a szerkesztő megjegyzése.

meggyőzően érvelt, tárgyalópartnerei zavaros, gyenge lábakon álló érvekkel hozakodtak elő. A diplomáciai tárgyalásokat rögzítő feljegyzéseknek ez általános jellemzője. A dokumentumokból nem derül ki, mi történt, csak az, hogy Stresemann szerint mi történt, vagy hogyan szeretne volna másokkal láttatni a történeteket, vagy esetleg ő maga hogyan szeretne volna látni őket. Nem Sutton, illetve Bernhard kezdte a válogatási folyamatot, hanem maga Stresemann. És ha kezünkbe vennénk, mondjuk, Csicserin feljegyzéseit, ugyanezekről a tárgyalásokról legfeljebb az derülne ki, hogy mit gondolt Csicserin, de annak rekonstruálása, hogy valójában mi történt, külön feladat, mely a történészre vár. Tényekre és dokumentumokra a történésznek feltétlen szüksége van, de ezeket nem szabad fetisizálni. Ezek önmagukban még nem adják ki a történelmet; önmagukban még nem adnak kész választ arra a nehéz kérdésre, hogy „mi a történelem”.

Ezen a ponton szeretnék kitérni arra, hogy a 19. századi történészek miért viseltettek általában közömbösen a történetfilozófia iránt. Magát a fogalmat Voltaire találta ki, és azóta a legkülönbözőbb jelentésekben találkozhattunk vele. Az én szóhasználatomban, ha egyáltalán élek vele, a „Mi a történelem?” kérdésre adott választ jelent. A 19. század a nyugat-európai értelmiségiek szempontjából gondtalan, önbizalomra és derűlátásra okot adó korszak volt. Általában megelégedtek a tényekkel, és szinte semminemű hajlandóságot nem mutattak arra, hogy velük kapcsolatban kellemetlen kérdéseket tegyenek fel, és válaszoljanak rájuk. Ranke jámboran hitte, hogy rá csak a tények tartoznak, hisz a történelem jelentése az isteni gondviselés feladata. Burckhardt, akiben már jó adag modern cinizmus volt, úgy vélte, hogy „az örök bölcsesség céljaiba nem vagyunk beavatva”. Butterfield professzor még 1931-ben is nyilvánvaló elégedettséggel nyugtázta, hogy „a történészek ez idáig keveset töprengtek a dolgok természete felől, beleértve saját tárgyuk természetét is”.¹⁵ De elődöm e katedrán, dr. A. L. Rowse, aki – joggal – már kritikusabb szemléletű volt, azt írta Sir Winston Churchillnek az első világháborúról szóló, *Világválság* című könyvéről, hogy noha személyiség, életszerűség és életerő tekintetében felette áll Trockij *Az orosz forradalom* című művének, egy

¹⁵ H. Butterfield: *The Whig Interpretation of History*. 1931. 67. o.

szempontból elmarad tőle: „nincs mögötte semmiféle történetfilozófia.”¹⁶ Az angol történészeket ez nem is érdekelte, nem azért, mert nem hittek a történelem jelentésében, hanem mert úgy vélték, hogy jelentése önmagában rejlik és nyilvánvaló. A liberális 19. századi történet szemlélet erősen vonzódott a gazdaságban érvényesülő „laissez-faire” elvhez, mely szintén a derűs és önbizalommal teli világnézet terméke. Tegye mindenki a dolgát, a láthatatlan kéz pedig majd gondoskodik az egyetemes harmóniáról. Maguk a történelmi tények is azt a legfőbb tényt voltak hivatva demonstrálni, hogy létezik a magasabb dolgok irányába haladó, üdvözlendő és nyilvánvalóan vég nélküli fejlődés. Ez volt az ártatlanság kora, amikor a történészek besétáltak az Édenkertbe, a filozófia „fügefalevele” nélkül, anyaszült meztelenül és szégyenérzet nélkül álltak a történelem istene elé. Azóta megismertük a Bűnt, és megtapasztaltuk a Bűnbeesést; azok a történészek pedig, akik ma azt állítják, hogy megvannak történetfilozófia nélkül, túlságosan is tudatosan és hiábavalóan kísérleteznek azzal, hogy mint valami nudista telep tagjai, kertvárosaikban újraalkossák az Édenkertet. Az általunk feltett nehéz kérdés ma már megkerülhetetlen.

Az elmúlt ötven év során komoly erőfeszítések történtek arra, hogy választ adjanak a kérdésre: „Mi a történelem?” A tények elsőbbségének és autonómiájának elvét a történelemben először a múlt század 80-as, illetve 90-es éveiben Németországban vonták kétségbe, abban az országban, mely a későbbiekben komoly „érdemeket” szerzett a 19. századi liberalizmus kényelmes uralmának megdöntésében. Ma már a nevükön kívül nem sokat tudunk azokról a filozófusokról, akik annak idején e munka oroszlánrészét végezték; Dilthey az egyetlen közülük, aki az utóbbi időben, bár kissé megkésve, Angliában is némi elismertségre tett szert. A századforduló előtt ebben az országban még túl nagy volt a jólét és a jövőbe vetett hit ahhoz, hogy figyelemre méltassák azokat az eretnekeket, akik támadni merészték a tények kultuszát. Az új század elején Itália vette át a stafétabotot, ahol Croce olyan történetfilozófiával állt elő, mely nyilvánvalóan sokat merített a német mesterek műveiből. Az egész történe-

¹⁶ A. L. Rowse: *The End of an Epoch*. 1947. 282–283. o.

lem „kortárs történelem”, jelentette ki Croce,¹⁷ ami azt jelenti, hogy a történelem nem más, mint hogy a jelen szemüvegén át, a jelen problémáinak fényében látjuk a múltat, és hogy a történész fő feladata nem a följegyzés, hanem az értékelés; hisz ha nem értékel, honnan tudhatja, mit érdemes följegyezni? 1910-ben Carl Becker amerikai történész szándékosan kihívóan fogalmazott, amikor azt mondta, hogy „a történelmi tények a történész számára csak akkortól léteznek, amikor megteremti őket”.¹⁸ Annak idején ezek a kihívások visszhangtalanok maradtak. Franciaországban és Angliában csak 1920 után kezdett komolyabban divatba jönni Croce. Hogy az irányzatot Croce nevével azonosították, valószínűleg nem német elődeinél kifinomultabb gondolkodásának vagy jobb stílusának köszönhető, hanem inkább annak, hogy az első világháború után a tények már nem mosolyogtak ránk olyan jóindulatúan, mint az 1914 előtti években, és ennél fogva sokkal fogékonyabbak voltunk egy olyan filozófia iránt, mely igyekezett kisebb értéket tulajdonítani nekik. Croce komoly hatással volt Collingwood oxfordi filozófusra és történészre, századunk egyetlen olyan angol gondolkodójára, aki jelentős teljesítményt tudott felmutatni a történetfilozófia területén. Korai halála megakadályozta abban, hogy megírhasa tervezett, rendszerteremtő értekezését; a témával kapcsolatban megjelent, illetve kéziratban fennmaradt írásait halála után kötetbe gyűjtötték, és 1945 után *A történelem eszméje* címmel kiadták.

Collingwood álláspontja a következőképp foglalható össze. A történetfilozófia tárgya se nem „a múlt önmagában”, se nem „a történész múltból alkotott képe önmagában”, hanem „a kettő a maga kölcsönhatásában”. (Ebben a kijelentésben benne van a „történelem” szó mindenkori kettős jelentése – a történész kutatómunkája, illetve az általa vizsgált múltbéli események sorozata.) „A történész által vizsgált múlt nem holt, hanem bizonyos értelemben még mindig él a jelenben.” De holt a múltbéli csele-

¹⁷ A híressé vált aforizma a következő kontextusban hangzik el: „A történelmi ítéletek mögött rejlő gyakorlati szükségletek az egész történelemnek »kortárs« jelleget adnak, mert bármilyen messzinek is tűnjenek időben a felelevenített események, a történelem a valóságban azokra a jelenbéli szükségletekre és helyzetekre utal, melyekben az egyszer volt események felidéződnek.” (B. Croce: *History as the Story of Liberty*. Angol fordítás. 1941. 19. o.)

¹⁸ *Atlantic Monthly*, 1910. okt. 528. o.

kedet, azaz a történész nem tudja kihámozni jelentését, ha képtelen megragadni a mögötte rejlő gondolatot. Ily módon „minden történelem a gondolat történelme”, és „a történelem nem más, mint hogy a történész igyekszik élő, eredeti alakjában rekonstruálni az általa tanulmányozott gondolatot”. A múlt rekonstrukciója a történész tudatában empirikus bizonyítékokra épül. De önmagában véve nem empirikus folyamat, és jóval több, mint a tények pusztá felmondása. Épp ellenkezőleg, a rekonstrukciós folyamatától függ a tények kiválogatása és értelmezése: éppen ez teszi azokat történelmi tényekké. „A történelem – mondja Oakeshott professzor, aki ebben a kérdésben a Collingwoodéhoz közel álló nézeteket vall – a történész tapasztalata. Ő »alkotja meg«, hisz történelem csak történetírás révén jöhet létre.”¹⁹

Ez az éles kritika, noha lehetnek komoly fenntartásaink, bizonyos, eddig figyelmen kívül hagyott igazságokat hoz felszínre.

Először is, a történelmi tények sohasem „tisztán” kerülnek elénk, mivel ilyen formában nem léteznek és nem is létezhetnek: ahogy a fényt az üveglap, úgy töri meg a tényeket az őket lejegyző tudata. Ebből következik, hogy amikor kezünkbe vesszünk egy történeti munkát, először ne a benne lévő tényekkel, hanem a szerzővel, a történésszel ismerkedjünk meg. Példának hadd álljon itt annak a nagy történésznek a neve, akinek tisztelére és nevében létrehozták ezt a tanszéket. G. M. Trevelyan, mint önéletrajzában olvasható, „otthon némiképp túlburjánzó whig hagyományokon nevelkedett”,²⁰ és remélem, nem tiltakozna, ha a whig hagyományokban gyökerező nagy angol liberális történetírás utolsó, de korántsem utolsó rangú képviselőjének nevezném. Nyilván nem véletlen, hogy családfáját a nagy whig történészen, George Ottho Trevelyanen át Macaulayig, a vitathatatlanul legnagyobb whig történészig vezeti vissza. Trevelyan legjobb és legérettebb művét, az *England under Queen Anne*-t (Anglia Anna királynő alatt) ilyen háttérrel írta, és az olvasó csak akkor értheti meg valódi jelentését és jelentőségét, ha ebbe helyezve olvassa a művet. A szerző ezt el is várja olvasójától. Ha a detektívregények szerelmeseinek módszerét követjük, és először a könyv végére lapozunk, a harmadik kötet utolsó néhány

¹⁹ Oakeshott: *Experience and Its Modes*. 1933. 99. o.

²⁰ G. M. Trevelyan: *An Autobiography*. 1948. 11. o.

oldalán az általam ismert legjobb összefoglalóját olvashatjuk annak, amit manapság whig történetírásként emlegetnek; és rájövünk, hogy Trevelyan a whig hagyomány létrejöttét, illetve fejlődését vizsgálja, s azt egyértelműen az alapító, III. Vilmos halála utáni évektől eredezteti. Noha az Anna királynő uralkodása alatti események talán másképp is értelmezhetők, itt egy érvényes és Trevelyannek köszönhetően gyümölcsöző interpretációval van dolgunk. Ahhoz, hogy rangján tudjuk értékelni, meg kell értenünk, mit csinál a történész. Mert ha a történésznek – mint Collingwood állítja – az a feladata, hogy gondolatban rekonstruálja, mi járt az általa vizsgált dráma szereplőinek fejében, akkor az olvasónak az a feladata, hogy rekonstruálja, mi jár a történész fejében. Mielőtt a tényeket tanulmányoznák, ismerkedjenek meg a történésszel. Nincs ebben semmi misztika. Ugyanezt csinálja az az értelmes diák is, aki mikor el kell olvasnia a St. Jude's College híres professzorának, Jonesnak a könyvét, megkeresi ott tanuló barátját, és megkérdezi, milyen fickó ez a Jones, és mi a mániája. Amikor történeti könyvet olvasunk, az utóbbira mindig figyelünk. Ha semmilyen rögeszmét sem fedezünk fel, akkor vagy süketek vagyunk, mint az ágyú, vagy a választott történész egy fabatkát sem ér. A tények egyáltalán nem pulton heverő halak. Inkább olyanok, mint az óriási s néha végtelennek látszó óceánban úszkáló halak; és hogy a történésznek mi akad a horgára, részben a szerencsén, de legfőképp azon múlik, hogy az óceán mely részén halászik, és milyen felszereléssel – e két tényező persze attól függ, milyen halat akar fogni. Nagyjában-egészében a történész olyan tényekre talál, amilyeneket keres. A történelem nem más, mint értelmezés. Ha Sir George Clarkot feje tetejére állítva a történelmet „az értelmezés alkotta kemény maghoz és az azt körülvevő egyértelmű tényekből álló húsos részhez” hasonlítanám, nyilvánvalóan éppolyan – de semmivel sem inkább – egyoldalú és félrevezető kijelentést tennék, mint az eredeti megállapítás.

A második, amivel a történésznek rendelkeznie kell, ismerősebbnek hangzik; ez az általa vizsgált emberek gondolkodásának és a cselekedeteik mögött rejlő szándéknak képzelőerővel megáldott megértése: ez nem jelent „együttérzést”, ekként való értelmezése merő félreértés. A 19. századnak nem volt erőssége a középkorkutatás, mert babonás hiedelmei és az általuk kiváltott kegyetlenkedések túlságosan taszították ahhoz, hogy a kép-

zelőerővel megáldott megértés szándékával közeledjen a középkori emberekhez. Jusson csak eszünkbe Burckhardtnak a harmincéves háborúval kapcsolatban tett rosszindulatú megjegyzése: „Teljesen mindegy, hogy katolikus vagy protestáns az a hitvallás, mely megváltóját a nemzet integritása fölé helyezi.”²¹ Egy 19. századi liberális történésznek, aki azon nőtt fel, hogy helyes és dicséretes a haza védelmében, de gonosz és elítélendő valamely vallás védelmében ölni, rendkívül nehéz dolga volt, ha bele akarta képzelni magát a harmincéves háború résztvevőinek helyzetébe. Ez a nehézség szinte már akut formát öltött azon a területen, melyen most dolgozom. Mindabban, amit az elmúlt tíz év során az angol nyelvű országokban a Szovjetunióról, illetve a Szovjetunióban az angol nyelvű országokról írtak, még csírájában sem fedezhető fel a másik oldalon állók gondolkodása iránti empátia, így cselekedeteik eleve rosszindulatúnak, értelmetlennek és képmutatónak tűnnek. A történetírás alapkövetelménye, hogy a történész találjon utat azok gondolkodásához, akikről írni kíván.

A harmadik dolog, hogy csakis a jelen szemüvegén át vizsgálhatjuk, illetve érthetjük meg a múltat. A történész saját korának gyermeke, és ahhoz kapcsolja őt emberi létének minden feltétele. Minden általa használt szó – olyan szavak, mint demokrácia, birodalom, háború, forradalom –, akár akarja, akár nem, jelenhez kötődő képzettársításokat ébreszt. Az ókortörténészek úgy próbálják kikerülni ezt a csapdát, hogy az olyan szavakat, mint a *polisz* vagy a *plebs*, az eredeti formában használják. Ez sem segít. Ők is a jelenben élnek, és azzal, hogy furcsa és homályos értelmű szavakat használnak, legfeljebb annyira hazudhatják magukat a múltba, mintha előadásait *chlamysban* vagy *tógában* tartanák. Azok a nevek, melyekkel az egymást követő francia történészgenerációk a francia forradalomban oly meghatározó szerepet játszó párizsi tömeget illették – *les sans-culottes*, *le peuple*, *la canaille*, *les bras-nus* –, azoknak, akik ismerik a játékszabályokat, mindig bizonyos politikai vonzalmakról, illetve sajátos értelmezésről árulkodnak. A történész nem kerülheti el a választást: már a nyelvhasználat is kizárja a semlegességet. De nemcsak a szavakról van itt szó. Az elmúlt száz év során az európai erőegyensúly megváltozása gyökeresen átalakította az angol törté-

²¹ J. Burckhardt: *Judgements on History and Historians*. 1959. 179. o.

nészek viszonyát Nagy Frigyeshez. A keresztény egyházak, a katolikusok és a protestánsok közötti erőegyensúly megváltozása átalakította – méghozzá alapvetően – az olyan személyiségek megítélését, mint Loyola, Luther és Cromwell. Elég egy felületes pillantást vetni azokra a francia történeti művekre, melyeket az elmúlt negyven év során a francia forradalomról írtak, s máris észrevehetjük, milyen nagy hatással volt rájuk az 1917-es orosz forradalom. A történész a jelenben, s nem a múltban él. Trevor-Roper professzor arra figyelmeztet, hogy a történésznek „szeretnie kell a múltat”.²² Kétes igazság. A múlt szeretete könnyen lehet az egykor volt emberek és társadalmak iránti romantikus nosztalgia kifejeződése, a jelen és a jövő iránti hűség és érdeklődés elvesztésének egyik tünete.²³ Hogy a klisére klisével válaszoljak, én jobb szeretem azt a hasonlatot, mely arra buzdít bennünket: szabaduljunk meg „a múlt holt kezétől”. A történésznek nem az a dolga, hogy szeresse a múltat, vagy hogy magát a múlttól függetlenítse, hanem hogy birtokba vegye és megértse, hisz a jelen megértésének a múlt a kulcsa.

Ha ezek a pozitív vonásai annak, amit Collingwood-féle történetsszemléletnek nevezhetünk, ideje, hogy szemügyre vegyük veszélyeit is. Ha túlhangsúlyozzuk a történész szerepét a történelem alakításában, könnyen arra a következtetésre jutunk, hogy objektív történelem egyáltalán nem is létezik: a történelmet a történész alkotja. Egy kéziratban maradt töredékben, melyet a kötetet összeállító szerkesztő idéz, úgy tűnik, Collingwood valóban erre a végkövetkeztetésre jutott:

*Szent Ágoston a korai keresztény nézőpontjából szemlélte a történelmet; Tillamont a 17. századi franciáéból; Gibbon a 18. századi angoléból; Mommsen a 19. századi németéből. Semmi értelme annak a kérdésnek, melyik a helyes nézőpont. Mindegyikük számára a sajátja volt az egyedül lehetséges.*²⁴

Ez teljes szkepticizmushoz vezet, mint amilyet Froude meg jegyzése példáz: miszerint a történelem „az iskolai kivágó ábécéhez hasonlatos, melyből tetszés szerint bármely szó kirakható”.²⁵ Collingwood, miközben fellépett az „olló-és-ragasztó tör-

²² Introduction to J. Burckhardt: *Judgements on History and Historians*. 1959. 17. o.

²³ Compose. (25. o.)

²⁴ R. Collingwood: *A történelem eszméje*. Budapest, 1987. Gondolat

²⁵ A. Froude: *Short Studies on Great Subjects*. 1894. 21. o.

ténelem”, a puszta tényhalmaz ellen, veszélyesen közel került ahhoz, hogy a történelmet az emberi értelemtől független valamiként kezelje, és arra a végkövetkeztetésre jusson, amelyre – mint azt már korábban idéztem – Sir George Clark utalt, tehát hogy „nincs »objektív« történelmi igazság”. Azt az elméletet helyettesítendő, hogy a történelemnek nincs jelentése, Collingwood egy olyant kínál, mely a jelentések végtelenségének lehetőségét hirdeti, azt, hogy egyik sem tartalmaz több igazságot, mint a másik – amivel lényegében ugyanott vagyunk. A második elmélet leg alább olyan tarthatatlan, mint az első. Abból, hogy egy hegyet különböző szemszögből különböző formájúnak látunk, még nem következik, hogy a hegynek ne lenne objektíven létező formája, vagy hogy formáinak száma végtelen volna. Abból, hogy az értelmezés a tények megállapításának szükségszerű része, és egyetlen létező értelmezés sem teljesen objektív, még nem következik, hogy az egyik értelmezés annyit ér, mint a másik, a történelmi tényeket pedig eleve lehetetlen objektívan értelmezni. A későbbiekben még bővebben kifejtem, hogy a történelemben pontosan mi is értendő objektivitáson.

De a Collingwood-féle hipotézis még egy ennél is nagyobb veszélyt hordoz magában. Ha a történész eleve saját korának szemüvegén át vizsgálja a múltat, és a múlt problémáinak tanulmányozása révén szeretne megoldást találni a jelenre, nem kezeli-e majd tisztán gyakorlati szempontok alapján a tényeket, és nem azt tartja-e majd a helyes értelmezésnek, mely aktuális célokat szolgál? E hipotézis szerint a tények lényegtelenek, az értelmezés a fontos. Már Nietzsche kijelentette: „Attól, hogy egy vélemény hamis, még lehet nagyon hasznos... A kérdés az, hogy mennyire életpárti, élet-, illetve fajfenntartó, esetleg fajteremtő.”²⁶ Az amerikai pragmatisták, ha nem is ennyire nyíltan és elkötelezetten, hasonló irányba indultak el. A tudás az valamilyen célnak alárendelt tudás. Érvényessége a cél érvényességének függvénye. De még ahol nem fogalmaztak is meg hasonló elméletet, gyakran találkozni hasonlóan nyugtalanító gyakorlattal. Saját kutatási területemen számtalan példa akad arra, hogy az eredetieskedő értelmezés lábbal tiporja a tényeket, figyelmen kívül hagyva az ebből adódó veszélyeket. Így aligha meglepő, hogy a szovjetbarát és a szovjetellenes történetírói iskola némely

²⁶ *Túl jön s rossz. I. feje.*

szélsőségesebb termékének elolvasása után az emberben néha bizonyos nosztalgia ébred a csak és kizárólag tényekben gondolkodó 19. századi történetírás iránt.

Ezek után hogyan határozhatnánk meg most, a 20. század közepén a történész kötelességét a tényekkel szemben? Az elmúlt években számtalan órát szántam dokumentumok felkutatására, olvasására, illetve eszmefuttatásaim lábjegyzetekkel ellátott tényekkel való alátámasztására, és ennek alapján nyugodtan visszautasíthatom azt a vádat, hogy túl nagyvonalúan bánok a tényekkel és a dokumentumokkal. A tények tiszteletének kötelessége nem merül ki abban, hogy a történész vigyáz, nehogy pontatlan tényekkel dolgozzon. Lehetőség szerint fel kell tálnia minden ismert vagy megismerhető tényt, mely ilyen vagy olyan szempontból fontos, és kapcsolatban van az általa vizsgált témával és a választott értelmezéssel. Amikor a Viktória-kori angolt erkölcsös, racionális lényként kívánja elénk állítani, nem feledkezhet meg arról, mi történt az 1850-es stalybridge-i vásáron. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy lemondhat a történelem éltető eleméről, az értelmezésről. Laikusok – mármint nem értelmiségi vagy más értelmiségi területen dolgozó barátaim – néha felteszik nekem a kérdést, hogyan dolgozik a történész, amikor történelmet ír. Többnyire úgy képzelik el, hogy két, egymástól élesen elhatárolódó szakaszra, illetve periódusra osztja a munkát. Először hosszú előtanulmányokat folytat, átolvassa a forrásokat, és kijegyzeteli a tényeket; amikor ezzel kész van, félre teszi a forrásokat, előveszi a jegyzetfüzetét, és az elejétől a vége felé haladva megírja könyvét. A valóságban ez egyáltalán nem így néz ki. Ami engem illet, mihelyt átnéztem néhányat a legfontosabbnak tartott források közül, erős késztetést érzek arra, hogy halogassam az írást – nem feltétlen az elején kezdem el, itt vagy amott, valahol. Innentől fogva párhuzamosan olvasok és írok. Ahogy haladok előre az olvasásban, úgy bővítem, kurtítom, alakítom át a leírtakat. Az olvasást az írás tereli, irányítja s termékenyíti meg: mennél többet írok, annál jobban tudom, hogy mit keresek, annál jobban értem, mi a jelentése, illetve jelentősége annak, amit találok. Nyilván van olyan történész, aki az előkészítő jellegű írást toll, írógép és papír nélkül, a fejében végzi el, mint azok a sakkozók, akik vakon játszanak; ez külön képesség, és hiába irigylem, képtelen vagyok rá. Arról viszont meg vagyok győződve, hogy csak az érdemli

meg a történész nevet, akinél a közgazdászok által „input”, illetve „output” névvel illetett két cselekvéssor egyidejűleg, egyetlen egységes folyamat két részeként zajlik. Ha ezeket megpróbáljuk különválasztani, és az egyiket a másik fölé helyezzük, vagy az egyik, vagy a másik eretnokség bűnébe esünk; az egyik esetben jelentés és jelentőség nélküli olló-és-ragasztó történelmet kapunk, a másikban pedig propagandaanyagot vagy történelmi regényt írunk, ahol a múlt tényei csak arra szolgálnak, hogy színesebbé tegyék azt, aminek semmi köze a történelemhez.

Amikor a történész viszonyát vizsgáljuk a történeti tényekhez, nyilvánvalóan veszélyes vizekre evezünk, és ügyesen kell navigálnunk a tarthatatlan történetelméletek Szküllája és Kharübdiszé között. Az egyik szerint a történelem a tények objektív felhalmozása, és a tény magasabb rendű, mint az értelmezés, míg a másik azt állítja, hogy a történelem a történész tudatának szubjektív terméke, a történeti tényeket – értelmezésük, feldolgozásuk során – a történész állapítja meg. Az első elmélet szerint a súlypont a múltban van, míg a második szerint a jelenben. Helyzetünk azonban nem olyan veszélyes, mint amilyennek látszik. Előadásaink során más köntösben felmerül még a tény és az értelmezés dichotómiája – lásd az egyedi és az általános, a tapasztalati és az elméleti, az objektív és a szubjektív tárgyalásánál. A történész nehézsége az ember természetéből adódik. Talán csak a csecsemőkor és az aggkor kivételével, az ember sohasem olvad bele teljesen környezetébe, és nincs annak feltétlenül alávetve. Másrészt sohasem függetlenítheti magát teljesen az őt körülvevő világtól, és nem uralkodhat rajta kénye-kedve szerint. Az ember ugyanolyan viszonyban van környezetével, mint a történész a maga témájával. A tényekhez való viszonyában a történész nem lehet sem engedelmes rabszolga, sem teljhatalmú gazda. A történész és a tények egyenrangú, adok-veszek viszonyban vannak egymással. Minden tevékeny történész tudja, amikor írás közben egy pillanatra leteszi a tollat, és eltöpreng azon, amit csinál, hogy egyfolytában arra törekszik, hogy a tényeket az értelmezéséhez, értelmezését pedig a tényekhez igazítsa. Lehetetlen bármelyiknek is elsőbbséget adni.

A történész ideiglenes tényválogatással és ideiglenes értelmezéssel lát munkához – a válogatást részben mások, részben maga végezte. Ahogy halad előre a munka, mind az értelmezés, mind

a tények válogatása és rendezése apránként, szinte öntudatlanul megváltozik, kölcsönösen hat egymásra. Hasonló kölcsönhatás áll fenn a jelen és a múlt között is, hisz míg a történész a jelent képviseli, a tények a múlt részét képezik. A történész és a történeti tények kölcsönösen feltételezik egymást. A kutatás a tények nélkül gyökértelen és meddő; a tények a történész nélkül nem kelnek életre, és nem kapnak jelentést. Ennélfogva a „Mi a történelem?” kérdésre az első válaszm az volna, hogy szakadatlan kölcsönhatás a történész és a tények, soha véget nem érő párbeszéd a múlt és a jelen között.

2. A TÁRSADALOM ÉS AZ EGYÉN

Az első kérdés, mely felmerül, melyik volt előbb: a társadalom vagy az egyén – a tyúk vagy a tojás közismert dilemmája. Akár logikai, akár történeti kérdésként kezeljük, a dolog eldönthetetlen, hisz bármelyik mellett tesszük le a garast, nyomban helyesbíteniünk kell egy, az előzőt cáfoló és éppolyan egyoldalú kijelentéssel. A társadalom és az egyén testvér- és nem ellentétpár. Donne szavaival élve: „Senki sem külön sziget; minden ember: egy rész a kontinensből, a szárazföldnek egy darabja.”¹ Ez az igazság egyik oldala. A másik oldalon viszont ott van J. S. Millnek, az individualizmus klasszikus képviselőjének a mondása: „Az embereknek, attól, hogy egybeterelik őket, még nem lesz más a lényegük.”² Ez teljesen nyilvánvaló. Tévedés azonban azt hinni, hogy már azelőtt is léteztek, vagy volt valamilyen lényegük, hogy „egybeterelték volna őket”. A világ születésünk pillanatában kezelésbe vesz, és pusztá biológiai lényekből társadalmi lényekké formál át bennünket. Minden egyes ember, függetlenül attól, hogy a történelem vagy az őstörténet mely szakaszában jött vagy jön a világra, társadalomba születik, és kezdetől fogva a társadalom alakítja. Az általa beszélt nyelv nem egyéni örökség, attól a társadalmi csoporttól sajátítja el, melyben nevelkedik. Gondolkodásának jellege a nyelv és a környezet segítségével formálódik; legkorábbi fogalmai másoktól származnak. Mint ahogy elhangzott, társadalom nélkül az egyén kénytelen volna nélkülözni a nyelvet és a gondolkodást. A Robinson Crusoe-mítosz azért tudja olyan régóta tartani magát, mert az emberek fantáziáját izgatja, milyen volna a társadalomtól független egyén. De már a kiindulópont sem felel meg ennek a kritériumnak, hisz Robinson egy nagyon is konkrét egyén, mégpedig egy yorki illetőségű angol; nála van a bibliája,

¹ *Devotions upon Emergent Occasions*. No. xvii.

² J. S. Mill: *A System of Logic*. vii. 1.

és imádkozik az ő istenéhez. A mítosz hamarosan embert is rendel mellé, Pénteket, és megkezdődik az új társadalom építése. A másik érdekes mítosz Kirilové, Dosztojevszkij *Ördögök* című művében, aki teljes szabadságát öngyilkosságával demonstrálja. Az egyén számára az öngyilkosság jelenti az egyetlen tökéletesen szabad cselekedetet; minden egyéb tette így vagy úgy a társadalomba való betagozódást vonja maga után.³

Gyakran hallani antropológusoktól, hogy a primitív társadalomban élő ember kevésbé individualista, és sokkal jobban igazodik a saját társadalmához, mint a civilizált ember. Ebben van is némi igazság. Az egyszerűbb társadalmak uniformizáltabbak, abban az értelemben, hogy az összetettebb és fejlett társadalmaknál jóval szűkebb lehetőségeket igényelnek, illetve kínálnak az egyéni képességek kifejtésére, illetve egyéni elfoglaltságokra. A növekvő individualizálódás ilyen értelemben a modern, fejlett társadalmak velejárója, és idővel minden tevékenységet áthat. Súlyos hiba volna azonban ellentétet feltételezni az individualizálódási folyamat és a társadalom növekvő ereje és kohéziója között. A társadalom és az egyén fejlődése kéz a kézben, egymással kölcsönhatásban halad. Amikor összetett vagy fejlett társadalomról beszélünk, valójában olyan társadalomra gondolunk, melyben az egyének egymástól való függése fejlett és összetett formákat feltételez. Veszélyes volna azt hinni, hogy a modern nemzeti közösség a primitív törzsi közösségnél kisebb hatalommal rendelkezik ahhoz, hogy alakítsa tagjainak jellemét és gondolkodását, illetve hogy bizonyos szintű konformitást és uniformitást teremtsen közöttük. Az az elmélet, mely a nemzeti karaktert biológiai különbségekből vezette le, rég tarthatatlanná vált, de nehéz volna tagadni, hogy létezik nemzeti karakter, amely a társadalom és a nevelés eltérő nemzeti háttéréből fakad. Az „emberi természet”, ez a nehezen meghatározható entitás annyit változott országról országra és századról századra, hogy nemigen tekinthető másnak, mint történeti jelenségnek, melyet az uralkodó társadalmi viszonyok és szokásrendszerek alakítanak. Rengeteg különbség van, mondjuk, az amerikaiak, az oro-

³ Az öngyilkosságról írott közismert művében Durkheim az *anomia* szóval jelölte a társadalomtól elszigetelt egyén állapotát – azt az állapotot, mely különösen alkalmas arra, hogy érzelmi zavarodottsághoz és öngyilkossághoz vezessen; ugyanakkor rámutatott arra is, hogy az öngyilkosság semmiképp sem függetleníthető a társadalmi körülményektől.

szok és az indiaiak között. De e különbségek némelyike, talán éppen a legfontosabbak, abban fejeződnek ki, hogy másként viszonyulnak az egyének közötti társadalmi kapcsolatokhoz, azaz más elképzeléseik vannak arról, hogyan kell felépülnie a társadalomnak, ennél fogva az egyes amerikaiak, oroszok és indiaiak közötti különbségek valószínűleg leginkább az amerikai, az orosz és az indiai társadalom mint egész különbségeinek tanulmányozása révén ragadhatók meg. A civilizált ember, akárcsak a primitív, a társadalom révén formálódik, de legalább ennyire formálja ő is a társadalmat. Tyúk nélkül nincs tojás, mint ahogy tojás nélkül sincsen tyúk.

Miért kell ennyi szót vesztegetni nyilvánvaló igazságokra? – kérdezheti valaki. Azért, mert az a különleges és kivételes történeti korszak, melyet a nyugati világ csak napjainkban kezd maga mögött hagyni, megkérdőjelezte ezeket. Az individualizmus kultusza egyike az újkori történeti mítoszok legmakacsabb túlélőinek. Burckhardt híres műve, *A reneszánsz civilizáció Itáliában*, melynek második része „Az egyéniség kialakulása” alcímet viseli, egyik jól ismert fejezetében kifejti, hogy az egyéniség kultusza a reneszánszsal vette kezdetét, amikor az ember, aki addig „csak valamely faj, nép, párt, nemzetség vagy testület tagjaként tudatosította önnön létét”, lassan „szellemi egyeddé vált, és ekként határozta meg önmagát”. Később ez a kultusz összekapcsolódott a kapitalizmus és a protestantizmus kialakulásával, az ipari forradalom kezdeteivel és a „laissez-fair” elvével. A francia forradalom által deklarált emberi és polgári jogok az egyén jogai voltak. Az individualizmus képezte a nagy 19. századi filozófia, az utilitarizmus alapját. Morley *A kompromisszumról* című esszéje, mely a viktoriánus liberalizmus jellemző dokumentuma, az individualizmust és az utilitarizmust „az emberi boldogság és jólét vallásának” nevezte. Szerinte a „feltétel nélküli individualizmus” az emberi haladás kulcsszava. Lehet, hogy elemzése érvényes, és tökéletesen illik egy adott történeti korszak ideológiájára. Én azonban azt szeretném világossá tenni, hogy az újkori világ létrejöttét kísérő erőteljes individualizáció a civilizáció fejlődésének normális velejárója volt. A társadalmi forradalom új társadalmi csoportokat juttatott hatalmi pozícióba. Ez a folyamat, mint mindig, most is egyének révén és az egyéni érvényesülés új lehetőségeit kínálva valósult meg; és mivel a kapitalizmus korai szakaszában a termelés és elosztás egységei többnyire

egyének kezében összpontosultak, az új társadalmi rend ideológiája nyomatékosan kihangsúlyozta az egyéni kezdeményezésnek a társadalmi rendben betöltött szerepét. De ez az egész folyamat társadalmi folyamat volt, a történeti fejlődés egy sajátos szintjét testesítette meg, ennél fogva téves az a magyarázat, hogy itt az egyén lázadt a társadalom ellen, vagy hogy az egyén a társadalmi kötöttségeket akarta volna lerázni magáról.

Számos jel mutat arra, hogy még a nyugati világban is, mely e fejlődés és ideológia fókusza volt, végéhez ért ez a történeti korszak: elég, ha az úgynevezett tömegdemokrácia megjelenésére vagy arra utalunk, hogy a gazdasági termelés és szervezés területén a korábbi, túlnyomórészt egyéni formákat fokozatosan kollektív formák váltották fel. De az az ideológia, melyet e hosszú és eredményes korszak termelt ki, Nyugat-Európában és az angol nyelvű országokban még mindig meghatározó erőnek számít. Amikor elvont formában beszélünk a szabadság és az egyenlőség vagy az egyéni szabadság és a társadalmi igazságosság közötti feszültségről, hajlamosak vagyunk megfelekedezni arról, hogy a harc nem elvont eszmék között folyik. Itt nem az egyén mint olyan harcol a társadalom mint olyan ellen, a harc a társadalmon belül egyének csoportjai között dúl, ahol minden csoport arra törekszik, hogy elősegítse az érdekeit szolgáló, és akadályozza az azokat sértő társadalmi törekvéseket. Az individualizmus, mely napjainkban már nem egy nagy társadalmi mozgalom, hanem az egyén és a társadalom helytelen szembeállítására, mára egy önérdekeit mindenek fölé helyező csoport jelszava lett, és ellentmondásos jellegénél fogva akadályozza annak, hogy megértsük, mi folyik a világban. Semmi kifogásom az egyéniségkultusz ellen, ha az tiltakozás az olyan perverz ideológiával szemben, mely az egyént eszköznek, a társadalmat vagy az államot pedig végcélnak tünteti fel. De nem fogjuk megérteni sem a múltat, sem a jelent, ha olyan elmélettel próbálunk operálni, mely társadalmon kívüli elvont egyént tételez.

És ezzel el is érkeztem a hosszú kitérő lényegéhez. A „józan ész” úgy tekinti a történelmet, mint amit egyének írnak egyének-ről. Teljesen természetes, hogy a 19. századi liberális történészek felkarolták és bátorították ezt a személetet, mely lényegét illetően nem helytelen. Mindazonáltal úgy tűnik, hogy mára leegyszerűsítővé és alkalmatlanná vált, és mélyebbre kell fúrunk. A történész ismeretanyaga nem kizárólagos magántulajdona: va-

lőszínűleg több generáció és több ország halmozta fel. A történész kutatásainak tárgyát nem vákuumban mozgó, elszigetelt egyének tettei képezik: ők egy korábbi társadalom összefüggései között és légkörében cselekedtek. Korábbi előadásomban interakciós folyamatként írtam le a történelmet, mely párbeszéd a jelenben élő történész és a múlt tényei között. Most arra vagyok kíváncsi, hogy az egyenleg két oldalán milyen az egyéni és társadalmi elemek egymáshoz viszonyított súlya. Mennyiben önálló individuum a történész, és mennyiben az adott társadalom, illetve kor terméke? Meddig szólnak a történeti tények önálló egyénekről, és mennyiben társadalmi tények?

A történész tehát egyedi emberi lény. Akárcsak a többi individuum, ő is társadalmi jelenség, egyszerre terméke és tudatos vagy öntudatlan szócsöve annak a társadalomnak, melyben él, és mint ilyen foglalkozik a történeti múlt tényeivel. A történelmet néha „vonuló menethez” hasonlítják. Ez elég jó metafora, ha a történészt nem viszi kísértésbe, és nem hiteti el vele, hogy sas, mely a világot egy magányos kőszirt tetejéről figyeli, vagy hogy tribünön feszítő hatalmasság. Ilyesmiről ugyanis szó sincs! A történész ugyanolyan szürke alak, mint bárki más, és ott vonul maga is a tömegben. És ahogy kanyarog a menet, egyszer jobbra, másszor balra, néha pedig önmagába visszatérve, az alkotórészeinek egymáshoz viszonyított helyzete állandóan változik, s így nagyon is joggal állítható például az, hogy ma közelebb vagyunk a középkorhoz, mint száz évvel ezelőtt élt ükapáink, vagy hogy Caesar kora közelebb van hozzánk, mint Dantée. Ahogy halad a menet – és benne a történész, úgy nyílnak újabb és újabb nézőpontok és perspektívák. A történész maga is a történelem része. Hogy a múltat milyen szemszögből látja, attól függ, hogy a menetben hol helyezkedik el.

Ez az elcsépelet közhely olyankor sem veszít igazságértékéből, amikor a történész vizsgálta korszak messzire esik saját korától. Amikor ókortörténettel foglalkoztam, a téma klasszikusa akkoriban – és ma is valószínűleg – Grote *Görögország története* és Mommsen *Róma története* című műve volt. Grote, ez a felvilágosult, radikális eszméket valló bankár, aki könyvét az 1840-es években írta, a születőben lévő és politikailag haladó angol középosztály törekvéseit testesítette meg, amikor olyan idealizált képet rajzolt az athéni demokráciáról, melyben Periklész ben-

thamista reformerként jelenik meg, Athén pedig szórakozottságában birodalmat alapít. Nem járhatunk messze az igazságtól, amikor azt állítjuk, hogy Grote azért „feledkezett meg” az athéni rabszolgaság problémájáról, mert az általa képviselt társadalmi csoport nem tudott mit kezdeni az új angol gyári munkásosztály problémájával. Mommsen azok közé a német liberálisok közé tartozott, akiket kiábrándított az 1848–49-es német forradalom okozta felfordulás és megaláztatás. Az 1850-es években, amikor művét írta – ebben az évtizedben született és kapta nevét a *Realpolitik*, Mommsen arra a következtetésre jutott, hogy kell egy erős ember, aki majd elsöpri a kudarc nyomán felhalmozódott szemetet, és ezzel politikai céljainak tudatára ébreszti a német népet. Történetírói teljesítményét csak akkor értékeljük reálisan, ha észrevesszük, hogy Caesar jól ismert dicsőítése a Németországot romjaiból feltámasztani hivatott erős ember utáni vágyakozás terméke, és hogy a szószátyár, döntésképtelen ügyvéd-politikus Cicero egyenesen az 1848-as frankfurti parlament vitáiról sétált át a könyv lapjaira. Korántsem találnám felháborító paradoxonnak, ha valaki azt állítaná, hogy Grote *Görögország története* című művéből napjainkban legalább annyit megtudhatunk az 1840-es évek angol radikálisainak gondolkodásáról, mint az i. e. 5. századi athéni demokráciáról, és hogy Mommsen *Róma történetéről* szóló munkáját kell kézbe vennie annak, aki meg akarja érteni, milyen hatással volt 1848 a német liberálisokra. Ezzel korántsem vonjuk kétségbe e nagy történeti munkák értékét. Nevetségesnek találok azt a Bury székfoglaló előadásában elhangzott és azóta felkapott kijelentést, hogy Mommsen nagyságát nem a *Róma története*, hanem feliratgyűjteménye és a római alkotmányos jogról írott munkája alapozta meg: így redukálódik a történetírás a gyűjtögetés szintjére. Jó történeti munka pontosan akkor születik, ha a történész műltről alkotott képét a jelen problémáinak ismerete világítja meg. Sokan fejezték már ki csodálkozásukat amiatt, hogy Mommsen a köztársaság bukása után félbehagyta munkáját, pedig a befejezéshez lett volna elég ideje, módja és ismerete. De amikor művét írta, Németországban még nem tűnt föl a várva várt erős ember. Aktív történészi pályafutása idején Németországban még nem volt aktuális az a probléma, hogy mi történik az erős ember hatalomra kerülése után. Semmi sem ösztönözte Mommsent arra, hogy visszavetítse a problémát a római korba, így a császárság története megíratlan maradt.

Hasonló jelenségre a modern történészek között is találhatnánk számtalan példát. Legutóbbi előadásomban G. M. Trevelyan *Anglia Anna királynő uralkodása alatt* című művét azért dicsértem, mert emlékművet állít annak a whig hagyománynak, melyben a szerző is felnőtt. Vegyük most szemügyre annak az angol történésznek a lenyűgöző és kiemelkedő teljesítményét, akit többségünk az első világháború utáni időszak legnagyobb történettudósának tart: Sir Lewis Namier-ra gondolok. Namier igazi konzervatív volt – nem az a tipikus angol konzervatív, akiről, ha kicsit megkaparjuk, kiderül, hogy 75 százalékban liberális, hanem olyan, akivel az angol történészek között több mint száz éven át nem lehetett találkozni. A múlt század közepe és 1914 között az angol történészeknek legfeljebb csak előnyös fordulatot hozó történeti változásokkal volt dolguk. Az 1920-as években olyan korszakba léptünk, amikor a fejekben a változáshoz a jövőtől való félelem társult, és a korábbinál rosszabb állapot bekövetkezését vonta maga után – ez volt a konzervatív gondolkodás újjászületésének kora. Akárcsak Acton liberalizmusa, Namier konzervativizmusa is kontinentális gyökerekből merítette erejét és gondolatiságát.⁴ Fisherrel és Toynbeeval ellentétben, Namier-nak semmi köze sem volt a 19. századi liberalizmushoz, és semmiféle nosztalgiát sem érzett iránta. Miután az első világháború és az elvetélt béke a liberalizmus csődjét egyértelművé tette, a reakció csak két forma – a szocializmus vagy a konzervativizmus – között választhatott. Namier konzervatív történészként lépett színre. Két kutatási területet választott, és egyik sem volt véletlen. Az angol történelemben az utolsó olyan korszakhoz tért vissza, amikor az uralkodó osztály még képes volt beleszólni abba a racionális versenybe, mely egy nyugodt és alapvetően statikus társadalomban a pozíció és a hatalom megszerzéséért folyt. Valaki azzal vádolta Namier-t, hogy megfosztotta a történelmet az értelemről.⁵ Ez talán nem a

⁴ Talán érdemes megjegyezni, hogy a két világháború közötti korszak másik – több nem is volt – jelentős konzervatív angol írója, T. S. Eliot is a nem angol háttér előnyét élvezte; azok közül, akik 1914 előtt Angliában nevelkedtek, egy sem akadt, aki teljesen ki tudta volna vonni magát a liberális hagyomány bénító hatása alól.

⁵ Az eredeti kritika név nélkül, a *The Times Literary Supplement* 1953. augusztus 28-i számában jelent meg. A „Namier történet szemlélete” című cikk a következőket írja: „Darwint azzal vádolták, hogy megfosztotta a világegyetemet az értelemről; Sir Lewis a politikatörténet Darwinja – több tekintetben is.”

legszerencsésebb megfogalmazás, de világos, hogy a kritika mire vonatkozik. III. György trónra lépése idején a politika még mentes volt az eszmék ama fanatizmusától és attól a haladásba vetett szenvedélyes hittől, mely a francia forradalommal szakadt a világra, és lett a győzedelmes liberalizmus századának előhírnöke. Semmi eszme, semmi forradalom, semmi liberalizmus: Namier briliáns portrét fest egy olyan korszakról, mely még – bár már nem sokáig – mentes volt mindezen veszélyektől.

Legalább ilyen fontos Namier második választott kutatási területe is. Semmiféle érdeklődést sem tanúsított a nagy újkori forradalmak, az angol, a francia és az orosz iránt – ezekre szinte egyetlen komoly szót sem vesztegetett, ezzel szemben átfogó tanulmányban elemezte az 1848-as forradalmat – a kudarcba fulladt forradalmat, mely kioltotta a liberalizmus éledő lángjait Európa-szerte, s megmutatta, mennyit érnek az eszmék a fegyverekkel, a demokraták pedig a katonákkal szemben. A politika túl komoly dolog ahhoz, hogy az eszmék belekontárkodjanak, az ilyesből nem sül ki semmi jó, sőt egyenesen veszélyes. A tanulságot úgy sulykolta belénk, hogy a csúfos kudarcot „értelmisségek forradalmának” titulálta. Amit Namier-val kapcsolatban eddig elmondtunk, nem csupán indirekt következtetés, hisz bár szisztematikus történetfilozófiát sohasem írt, egy néhány évvel ezelőtt megjelent esszében a tőle megszokott világos és gúnyos stílusban ő maga mondja, hogy „mennél kevesebb politikai elmélet és dogma akadályozza az elme szabad játékát, az annál alkalmasabb lesz a gondolkodásra”. Miután megemlíti, de korántsem utasítja vissza a vádat, hogy megfosztotta a történelmet az értelemről, így folytatja:

„Némely politikára szakosodott filozófus azon sopánkodik, hogy országunkban »szellemi szélcsend« uralkodik, és napjainkban nincsenek általános politikai kérdésekkel foglalkozó viták; a konkrét problémákra gyakorlati megoldásokat keresnek, miközben a két párt megfélemlítő látszik a programokról és az eszmékről. Én viszont azon a véleményen vagyok, hogy ez a hozzáállás nagyobb nemzeti érettségről tanúskodik, és csak remélni tudom, hogy a szélcsendet még sokáig nem zavarják meg a politikafilozófia mesterkedései.”⁶

Egyelőre nem kívánok vitába szállni Namier véleményével – inkább majd egy későbbi előadásomban. Itt csupán két fontos

⁶ L. Namier: *Personalities and Powers*. 1955. 5., 7. o.

igazságra szeretném felhívni a figyelmet: az első, hogy csak akkor tudjuk maradéktalanul megérteni és méltányolni a történész munkáját, ha világosan látjuk, milyen álláspontról közelítette meg a témát; a második, hogy ez az álláspont maga is adott társadalmi és történelmi talajban gyökerezik. Jusson eszünkbe, amit annak idején Marx mondott, hogy magát a nevelőt is nevelni kell; mai szóhasználattal élve: az agymosó agyát is átmossák. A történész, még hozzá sem fogott a történelem megírásához, de már a történelem terméke.

Azok a történészek, akikről eddig beszéltem – Grote és Mommsen, Trevelyan és Namier –, mindnyájan, hogy úgy mondjam, egyetlen társadalmi és politikai formához kötődtek; korai és kései műveik között nemigen fedezhető fel komolyabb világnézeti változás. A gyorsan változó korszakokban élő történészek azonban írásaikban nem egyetlen társadalmat vagy társadalmi rendet tükröztek vissza, hanem különböző rendszerek egymást követő sorát. Erre az általam ismert legjobb példa a nagy német történész, Meinecke, akinek élete és életműve az átlagnál hosszabb, illetve terjedelmesebb volt, és hazája történelmének szinte megszámlálhatatlan forradalmi és tragikus változása fért bele. Lényegében három különböző Meineckével van dolgunk, mindegyik más történelmi korszak szócsöve, és a történész három főművéből mindegyikre jut egy. Az 1907-ben publikált *Weltbürgertum und Nationalstaat* (Világpolgárság és nemzetállam) szerzőjét örömmel tölti el, hogy a bismarcki birodalomban megvalósultak a német nemzeti eszmék, és – mint oly sok 19. századi gondolkodó, Mazzinival az élen – a nacionalizmust az univerzalizmus legmagasabb rendű formájával azonosítja: ez a mű a barokktól Bismarck koráig húzódó korszak terméke. Az 1925-ben megjelent *Die Idee der Staatsräson* (Az államraison eszméje) szerzőjének megállapításai a weimari köztársaság skizofrén, megzavarodott gondolkodását tükrözik vissza: a politika világa a *raison d'état* (államraison) és az erkölcsös magatartás közötti feloldatlan konfliktus csataterévé vált; az utóbbi nem árt a politikának, de végső soron nem válhat az állam életének és biztonságának akadályává. Az 1936-ban kiadott *Die Entstehung des Historismus* (A historicizmus születése) szerzője, akit a náci horda ekkor fosztott meg akadémiai tagságától, kétségbeesését kiáltja világgá, el utasítva a „Minden mindig úgy jó, ahogy van”-féle történetfelfogást, hol a történeti relatív, hol a transz-

cendens abszolút mellett téve le a garast. Legvégül, amikor az agg Meineckének meg kellett érnie, hogy hazája az 1918-asnál is megsemmisítőbb vereséget szenved, a *Die Deutsche Katastrophe* (A német katasztrófa) című művében elkeseredésében arra a következtetésre jutott, hogy a történelem a vak és kérlelhetetlen véletlen játékszere.⁷ A pszichológust vagy az életrajzíró főként az érdekelné, hogy Meinecke mint egyén milyen fejlődési stádiumokon ment keresztül; a történészt viszont az érdekli, hogyan vetíti vissza az általa átélt három – sőt négy – egymást követő és egymással éles ellentétben álló korszakot a történelmi múltba.

Vagy vegyünk egy tanulságos példát saját országunkból. A képromboló 1930-as években, amikor a Liberális Párt elveszítette korábbi rangját, s nem számított hatékony tényezőnek az angol politikában, Butterfield professzor könyvet írt *A történelem whig értelmezése* címmel, mely nagy és megérdemelt sikert aratott. A mű több szempontból is figyelemre méltó – nem utolsósorban azért, mert noha több mint 130 oldalon ócsárolja a whig történelemértelmezést (amennyire a névmutató végigbongészése nélkül megállapítható), név szerint egyetlen whiget sem említ, kivéve Foxot, aki viszont nem történész volt, illetve egyetlen történészt sem, kivéve Actont, aki viszont nem whig volt.⁸ A hiányzó részleteket és a pontosságot a szerző sistergő szitkokkal pótolta. Az olvasónak kétsége sem lehetett afelől, hogy a whig értelmezés elfogadhatatlan; bizonyítékként a szerző többek közt arra hivatkozott, hogy ez az értelmezés „a múltat a jelenre vonatkoztatva vizsgálja”. Ebben a kérdésben Butterfield professzor kategorikus és szigorú volt:

„A történetírásban abból származik minden bűn és álokoskodás, ha a múltat, hogy úgy mondjam, fél szemüket a jelenre függesztve vizsgálják... Amikor azt mondjuk, »történelmietlen«, lényegében erre gondolunk.”⁹

Eltelt tizenkét év, és a képrombolás kiment a divatból. Butter-

⁷ Nagyon sokat merítettem dr. W. Stark Meinecke fejlődését elemző kiváló tanulmányából, mely a *Die Idee der Staatsräson* angol fordításának bevezetőjeként jelent meg. A könyvet *Machiavellism* címmel 1957-ben adták ki angolul. Mintha dr. Stark kissé eltúlozná az értelemfeletti elemet Meinecke harmadik korszakában.

⁸ H. Butterfield: *The Whig Interpretation of History*. 1931.; a 67. oldalon a szerző bevallja, hogy „egészséges bizalmatlanságot érez a tényektől elrugaskodó érveléssel szemben”.

⁹ H. Butterfield: *The Whig Interpretation of History*. 1931. I. 11., 31–32. o.

field professzor hazája háborút vívott, mégpedig ahogy annak idején gyakran emlegették, a whig hagyomány megtestesítette alkotmányos szabadságjogok védelmében. A nemzet élén olyan vezető állt, aki szívesen emlegette a múltat, „fél szemét, hogy úgy mondjam, a jelenre függesztve”. Egy 1944-ben kiadott vékony könyvecskében, melynek *Az angol ember és történelme* címet adta, Butterfield professzor amellel történelmi lánczát, hogy a whig történelemértelmezés az „angol” értelmezés, sőt lelkes szavakkal ecsetelte, hogy „az angolt szövetség fűzi történelméhez”, és hogy „a jelen és múlt jegyben jár”.¹⁰ Amikor felhívom a figyelmet a szerző világnézetében beállt száznyolcvan fokos fordulatra, nem a rossz szándék vezérel. Nem célom az sem, hogy a korábbi Butterfieldet a későbbivel cáfoljam, vagy hogy szembeállítsam az elvakultat a józan Butterfielddel. Tudatában vagyok annak, hogy ha valaki venné a fáradságot, és alaposabban elolvasná, amit a háború előtt, alatt és után írtam, minden nehézség nélkül legalább olyan ellentmondásokat és következetlenségeket bizonyíthatna rám, mint amilyeneket én mutattam ki másoknál. Egyáltalán nem vagyok biztos abban, hogy irigyelni kellene azt a történészt, aki azzal büszkélkedik, hogy az elmúlt ötven év sorsfordító eseményeit világnézetének komolyabb változtatása nélkül élte át. Mindössze arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy a történész műve igenis visszatükrözi azt a társadalmat, melyben dolgozik. Nemcsak az események vannak állandó mozgásban, hanem maga a történész is. Amikor az ember történeti munkát vesz a kezébe, nem elég, ha csak a szerző nevére kíváncsi: meg kell néznie a kiadás, illetve megírás dátumát is – az utóbbi néha többet árul el. Ha igaza van a filozófusnak, amikor azt állítja, hogy nem léphetünk kétszer ugyanabba a folyóba, akkor talán az is igaz, és ugyanazon oknál fogva, hogy két könyvnek soha nem lehet egy és ugyanazon történész a szerzője.

Ha most az egyes történészeiről tekintetünket egy pillanatra arra fordítjuk, amit talán a történetírás meghatározó irányzatainak nevezhetnénk, még nyilvánvalóbbá válik, hogy a történész társadalmának terméke. A 19. században, néhány kivételtől eltekintve, az angol történészek a történelem alakulásában a haladás elvének bizonyítékát látták: egy feltűnően gyors haladás

¹⁰ H. Butterfield: *The Englishman and his History*. 1944. 2., 45. o.

állapotában lévő társadalom ideológiáját fogalmazták meg. Amíg a történelem a „szájuk íze szerint” alakult, az angol történészek meg voltak győződve arról, hogy jelentése van; most, hogy a történelem kedvezőtlen fordulatot vett, eretnekségnek számít, ha valaki ilyesmit tételez fel. Az első világháború után Toynbee tett kétségbeesett kísérletet arra, hogy a lineáris történet szemléletet ciklikus elmélettel váltsa fel – az utóbbi a hanyatló társadalmak jellegzetes ideológiája.¹¹ Toynbee kudarca óta az angol történészek nem is igen próbálkoztak hasonlóval, és megelégedtek annak kinyilvánításával, hogy a történelemben egyáltalán nincs általános minta. Fisher idevonatkozó banális kijelentése¹² majdnem akkora népszerűsége tett szert, mint a múlt századi Ranke-aforizma. Bárki is állítsa, hogy az elmúlt harminc év angol történészei éjszakai magányos töprengéseik során változtatták meg ez irányú vonzalmaikat, fölöslegesnek tartom a fáradságot, hogy meggyőzzem az ellenkezőjéről. Száz százalékgig biztos vagyok abban, hogy ebben az esetben az egyéni gondolkodás, illetve az éjjeli töprengés társadalmi jelenségként kezelendő, és annak az alapvető változásnak a terméke és kifejeződése, mely 1914 óta társadalmunk jellegében és szemléletmódjában végbement. A társadalom jellegében bekövetkező változásokat semmi sem jelzi pontosabban, mint az, hogy az adott társadalom milyen történelmet képes, illetve képtelen írni. A holland Geyl lebilincselő monográfiájában, mely angolul *Napoleon For and Against* (Napoleon, pro és kontra) címmel jelent meg, azt mutatja be, hogy az egymást követő 19. századi francia történészgenerációk Napóleonnál alkotott értékítéletei hogyan tükrözik vissza a múlt századi francia politikai életben, illetve gondolkodásban végbement változásokat és konfliktusokat. A történészek gondolkodását, ahogy a többi emberét is, a hely és az idő tényezői alakítják. Acton, aki tökéletesen ismerte fel ezt az igazságot, e csapdából magában a történelemben keresett menekülési lehetőséget:

¹¹ A Római Birodalom alkonyán Marcus Aurelius azzal vigasztalta magát, hogy „ami most van, olyasmi azelőtt is volt... és ezután éppen így lesz” (*Marcus Aurelius Elmélkedései*. Tizedik könyv. 27. o. Ford. Huszti József); mint köztudott, Toynbee Spengler *A Nyugat alkonya* című művéből merítette a gondolatot.

¹² Az *A History of Europe* c. műhöz 1934. dec. 4-én írott előszóban.

*A történelem – írta – kell megmentőnk legyen, s nemcsak más korok, hanem saját korunk nem kívánatos hatásával, a miliő zsarnokságával és az általunk belélegzett levegő nyomásával szemben is.*¹³

Lehet, hogy túl optimistán látom a történetírás szerepét, de meg merem kockáztatni azt a kijelentést, hogy az a történész, aki tudatában van saját helyzetének, könnyebben tud fölébe emelkedni és rangjának megfelelően kezelni a saját társadalma, illetve világnézete és más korszakok, illetve országok társadalma és világnézete közötti különbségek lényegi természetét, mint az, aki nem győzi hangoztatni, hogy ő egyén, s nem társadalmi jelenség. Úgy tűnik, az ember azon képessége, hogy társadalmi és történelmi helyzete fölé emelkedik, annál erősebb, minél finomabban képes érzékelni társadalmi voltának mértékét.

Első előadásomban azt mondtam: a történelem tanulmányozása előtt a történezt kell tanulmányozni. Ehhez most azt tenném hozzá: a történész tanulmányozása előtt történelmi és társadalmi környezetét kell tanulmányozni. A történész egyrészt önálló individuum, másrészt a történelem és a társadalom terméke. Annak, aki történészkedésre adja a fejét, e kettősséggel tisztában kell lennie.

Intsünk most búcsút a történésznek, és ugyanezen probléma fényében vessünk egy pillantást az egyenlet másik oldalára, a történelmi tényekre. Az egyes ember viselkedése vagy a társadalmi erők mozgása képezi-e a történész vizsgálódásainak tárgyát? E kérdéssel rengetegen foglalkoztak már. Amikor Sir Isaiah Berlin néhány évvel ezelőtt *Történelmi szükségszerűség* címmel briliáns és komoly sikert arató esszét jelentetett meg – melynek fő tézisével egy későbbi előadásomban kívánok foglalkozni, T. S. Eliottól kölcsönzött mottója így hangzott: „hatalmas személytelen erők”. Esszéjében azokat gúnyolja, akik a történelem meghatározó tényezőjének nem az egyéneket, hanem a „hatalmas személytelen erőket” tartják. Az általam „Rossz János király”-nak nevezett történetelmélet – mely azt vallja, hogy a történelemben csak az egyének jelleme és viselkedése számít – komoly családfával büszkélkedhet. A történelmi tudat primitív szintjein szokás úgy beállítani, mintha a történelem hajtóereje az átlagon felüli képességekkel megáldott egyén lenne. Az ókori görögök

¹³ Acton: *Lectures on Modern History*. 1906. 33. o.

szívesen kapcsolták a múlt valamely nagyobb teljesítményét egy-egy olyan hős nevéhez, akinek így vagy úgy köze lehetett ahhoz. Így lett egy Homérosz nevű bárd az eposzok költője, és Lükurgosz, illetve Szolón a törvények és intézmények megteremtője. Ugyanez a megközelítés éled újjá a reneszánsz korában, amikor az új életre keltett klasszikus szerzők közül az életrajzíró és erkölcsfilozófus Plutarkhosz sokkal nagyobb népszerűséget és befolyást vívott ki magának, mint az ókor történészei. Angliában, kis túlzással, ezt az elméletet az anyatejjel együtt szívtuk magunkba; manapság pedig kénytelenek vagyunk rájönni, hogy van benne némi infantilizmus, de legalábbis éretlenség. Amikor a társadalom még áttekinthetőbb volt, és élt a látszat, hogy a köz dolgai néhány ismert egyéntől függnék, még volt bizonyos létjogosultsága, korunk bonyolult társadalmába azonban már végképp nem illik bele; az új tudományág, a szociológia 19. századi születése volt a válasz e növekvő komplexitásra. De a régi hagyomány nem könnyen adja meg magát. Még századunk elején is szalonképes volt az a kijelentés, hogy „a történelem a nagy emberek életrajza”. Sőt, tíz évvel ezelőtt egy neves amerikai történész még azzal vádolta kollégáit – lehet persze, ő sem gondolta komolyan, hogy „tömegmészárlást hajtanak végre a történelmi személyiségek között”, amikor „társadalmi és gazdasági erők játékszereként” kezelik őket.¹⁴ Manapság kicsit óvatosabbak az ilyen kijelentésekkel, de némi keresgélés után sikerült találnom rá egy kitűnő kortárs példát, mégpedig az egyik Wedgewood-könyvhöz írott bevezetőben.

Az emberek mint egyének viselkedése – írja a szerzőnő – érdekesebb számomra, mint csoport- vagy osztályként való viselkedésük. A történelmet éppúgy lehet ilyen, mint egészen más fókuszú szemüvegen át nézni; ez a megközelítés semmivel sem tekinthető jobbnak vagy rosszabbnak, mint a másik... E könyv (...) azt próbálja megérteni, hogyan éreztek ezek az emberek, és saját megítélésük szerint miért cselekedtek úgy, ahogy.¹⁵

E kijelentés a dolog lényegét ragadja meg, és mivel Wedgewood népszerű írónő, biztos vagyok abban, hogy sokan gondolkodnak hozzá hasonlóan. Dr. Rowse például arról világosít fel bennünket, hogy az Erzsébet kiépítette rendszer azért omlott össze, mert I. Jakab képtelen volt felérni ésszel, és hogy a 17.

¹⁴ *American Historical Review*, lvi. I. sz. 1951. jan. 270. o.

¹⁵ C. V. Wedgewood: *The King's Peace*. 1955. 17. o.

századi angol forradalom „véletlenszerű” esemény volt, mely csak a két első Stuart király ostobasága miatt következhetett be.¹⁶ Úgy tűnik, hogy néha még Sir James Neale is, noha mértéktartóbb történész, mint dr. Rowse, inkább azzal van elfoglalva, hogy hangot adjon Erzsébet királynő iránti csodálatának, mint hogy magyarázatot adjon arra, mi volt a Tudor monarchia jelentősége; a már idézett esszében pedig Sir Isaiah Berlin azon kesereg, hogy akadhatnak majd olyan történészek, akik nem áttallják rossz embernek beállítani Dzsingisz kánt és Hitlert.¹⁷ A „Rossz János király” és a „Jó Erzsébet királynő” elmélet annál érettebb gyümölcsöket terem, mennél közelebb kerülünk saját korunkhoz. Könnyebb a kommunizmust „Karl Marx agyszüleményének” nevezni (erre a kijelentésre egy közelmúltban kiadott tőzsdei tájékoztatóban bukkantam), mint eredetét és jellegét elemezni, könnyebb a bolsevik forradalmat II. Miklós ostobaságának vagy a német aranyaknak tulajdonítani, mint alaposan megvizsgálni, mik voltak a forradalom társadalmi okai, könnyebb a két 20. századi világháború okát II. Vilmos és Hitler egyéni gonoszságában, mint a nemzetközi kapcsolatok rendszerének teljes összeomlásában látni.

Miss Wedgewood megállapítása két feltételezésen alapszik. Az első, hogy az emberek másképp viselkednek egyénként, mint valamely csoport vagy osztály tagjaiként, és hogy a történész, ha akar, dönthet úgy, hogy a kettő közül inkább az egyiket, mint a másikat veszi figyelembe. A második az, hogy az emberek mint egyének viselkedésének tanulmányozása cselekedeteik tudatos motívumainak tanulmányozását jelenti.

Az után, amit eddig elmondtam, az első pontot nem szükséges részletesebben taglalnom. Nem arról van szó, hogy jobban vagy kevésbé félrevezető-e, ha az embert mint egyént, s nem mint valamely csoport vagy osztály tagját szemléljük, hanem arról, hogy félrevezető, ha a kettő közé éles választóvonalat húzunk. Az egyén eleve tagja a társadalomnak, a közösségnek, illetve valószínűleg

¹⁶ A. L. Rowse: *The England of Elizabeth*. 1950. 261–2., 382. o. A tisztesség kedvéért említsük meg, hogy egy korábbi esszéjében Mr. Rowse elítélte „azokat a történészeket, akik azt hiszik, hogy a Bourbonok 1870 után azért nem tudták restaurálni Franciaországban a monarchiát, mert V. Henrik túlságosan ragaszkodott egy kis fehér zászlóhoz” (*The End of an Epoch*. 1949. 275. o.); lehet, hogy csak az angol történelem számára tartja fenn a személyközpontú magyarázatokat.

¹⁷ I. Berlin: *Historical Inevitability*. 1954. 42. o.

több közösségnek is – hívjuk azt akár csoportnak, osztálynak, törzsnek, nemzetnek vagy akármi másnak. Amikor a biológia még fiatal tudomány volt, a tudósok beérték annyival, hogy a különböző madár-, emlős- és halfajokat kalitkában, ketrecben és akvárium-ban csoportosították, és nem vizsgálták, mi a viszony az élőlény és környezete között. Lehet, hogy a társadalomtudományok máig nem haladták meg e primitív szintet. Vannak, akik különbséget tesznek a pszichológia mint egyénre vonatkozó és a szociológia mint társadalomra vonatkozó tudomány között; és a pszichologizmus nevet kapta az a nézet, hogy végső soron minden társadalmi probléma az egyén emberi viselkedésének tanulmányozására redukálható. De az a pszichológus, aki vizsgálatait során figyelmen kívül hagyja az egyén társadalmi környezetét, nemigen jut messzire.¹⁸ Csábító volna különbséget tenni az embert egyénként kezelő életrajzírás és az embert az egész részeként kezelő történetírás között, és azt mondani, hogy a jó életrajzíró rossz történetíró. „Semmi sem okoz annyi tévedést és tisztességtelenséget az ember történetiszemléletében – írta egykor Acton, mint az, ha az érdeklődést egyéni jellemek keltik fel.”¹⁹ De ez a fajta különbségtétel sem valódi. Nem is adok igazat annak a viktoriánus közmondásnak, melyet G. M. Young íratott *A Viktória korabeli Anglia* című könyvének címlapjára, és amely így szól: „Míg a szolgák emberekről fecsegnek, az urak közt dolgokról folyik a szó.”²⁰ Néhány életrajz

¹⁸ A modern pszichológusokat sokszor vádolták már ezzel a tévedéssel: „A pszichológusok eddig, kivétel nélkül, nem úgy kezelték az egyént, mint egyiséget egy működésben lévő társadalmi rendszerben, hanem inkább úgy, mint konkrét emberi lényt, aki fejlődése egy bizonyos szakaszán fejébe vette, hogy társadalmi rendszereket alakít ki. Ily módon figyelmen kívül hagyták azt, hogy kategóriáik elvontsága sajátos módon értelmezendő.” (Az idézet abból az előszóból való, melyet Talcott Parsons professzor Max Weber *A társadalmi és gazdasági szervezetek elmélete* c. művének angol kiadásához írt. 1947. 27. o. L. még a Freuddal kapcsolatos észrevételeket. 138. o.)

¹⁹ *Home and Foreign Review*, 1863. jan. 219. o.

²⁰ A *The Study of Sociology* c. művében a maga fennkölt stílusában Herbert Spencer részletesebben is kifejti ezt a gondolatot, l. 2. feje.: „Ha arra vagy kíváncsi, hogy hozzávetőleg milyen szellemi képességgel van valaki megáldva, azt leginkább úgy mérheted fel, ha megfigyeled, beszédében milyen arányban fordulnak elő elvont dolgok és konkrét személyek – milyen arányban helyettesítik az emberekkel és dolgokkal kapcsolatos tapasztalatokból levont igazságok a konkrét személyekhez kötődő egyszerű igazságokat. És ha ily módon felmértél sokakat, rájössz majd, hogy ritka, mint a fehér holló, aki az emberi dolgokat nem csak életrajzi elemek alapján szemléli.”

komoly történetírói teljesítmény: saját területemen kiváló példa erre Isaac Deutscher Sztálin- és Trockij-életrajza. Van olyan is, amely – a történelmi regényekhez hasonlóan – inkább irodalomnak számít. „Lyttton Strachey – írja Trevor-Roper professzor – a történelmi problémákat mindig és csakis az egyéni viselkedésre és egyéni különönségre vezette vissza... Történelmi kérdésekre, a politika és a társadalom problémáira sohasem keresett választ, sőt ezekre még csak rá sem kérdezett.”²¹ Senki sem köteles históriát írni, illetve olvasni; és attól még lehet kiváló egy műltről szóló könyv, hogy semmi köze a történetíráshoz. Úgy vélem azonban, hogy a konvenció felhatalmaz bennünket arra, hogy – ahogy azt előadásaimban is teszem – a „történetírás” szót annak a kutatási folyamatnak az elnevezésére tartsuk fenn, melynek tárgya a társadalomban élő ember múltja.

A második pont, miszerint a történetírás feladata annak kiderítése, hogy az egyének „saját megítélésük szerint miért cselekedtek úgy, ahogy”, első látásra igen furcsán hangzik; és gyanítom, hogy Miss Wedgewood, más értelmes emberekhez hasonlóan, nem azt teszi, amit prédikál. Ha mégis, valószínűleg igen furcsa történelmet ír. Ma már köztudott, hogy az emberek cselekedetei nem mindig, sőt talán többnyire nem tökéletesen tudatos és fennen hirdetett indítékokon alapulnak, és ha nem vesszük figyelembe ezeket az öntudatlan vagy mások előtt elhallgatott indítékokat, olyan, mintha a fél szemünket szándékosan behunynánk. Mindazonáltal egyesek azon a véleményen vannak, hogy a történésznek ez a feladata. A helyzet a következő. Ha valaki beéri azzal a magyarázattal, hogy János király rosszasága telhetetlenségében, korlátoltságában vagy zsarnokságra való hajlamában rejlett, olyan személyes tulajdonságokkal operál, amilyenekkel az óvodásoknak szóló történetekben találkozhatunk. Ha viszont valaki abban véli megtalálni a magyarázatot, hogy János király a feudális nagybirtokosok hatalomra kerülését megakadályozni hivatott hagyományos érdekek öntudatlan eszköze volt, túl azon, hogy csavar még egyet a „Rossz János király” című elméleten, egyúttal azt is sugallja, hogy a történelmi eseményeket nem az egyének tudatos cselekedetei, hanem az egyének öntudatlan akaratát irányító külső és mindenható erők határozzák meg. Ez persze butaság. Én személy szerint nem hiszek

²¹ H. R. Trevor-Roper: *Historical Essays*. 1957. 281. o.

az Isteni Gondviselésben, a Világszellemben, a Sors Megnyilatkozásaiban, a nagybetűs Történelemben, illetve abban, hogy az események menetét bármilyen elvont szellem irányítaná. Fenntartás nélkül elfogadom viszont Marx idevonatkozó észrevételét:

*A történelem nem csinál semmit, nincs óriási vagyona, nem vív csatát. Az ember, a hús-vér, élő ember csinál mindent, ő az, aki birtokol, s aki harcol.*²²

Ehhez a kérdéshez két megjegyzést kell fűznöm, melyeknek azonban semmi közük sincs valamilyen elvont történetiszemlélethez, és tisztán empirikus megfigyeléseken alapulnak.

Az első az, hogy a történelem igen nagy mértékben mennyiségi kérdés. Carlyle lelkén szárad az a nem túl szerencsés kijelentés, hogy „a történelem nagy emberek életrajza”. De hallgassuk csak, mit írt legékeesszólóbb és legnagyobb történeti munkájában:

*Éhínség, nyomor és iszonyatos elnyomás nehezedett huszonötmillió emberre: ez és nem a szép lelkű jogászok, gazdag boltosok, vidéki nemesek sértett hiúsága vagy ellentmondásos okoskodása volt a francia forradalom elsődleges kiváltó oka; mint ahogy hasonló ok indít majd el minden forradalmat, minden országban.*²³

Vagy ahogy Lenin mondta: „A politika ott kezdődik, ahol tömegek vannak; nem ahol ezrek, hanem ahol milliók, ott kezdődik a komoly politika.”²⁴ A Carlyle és Lenin említette milliók egyének milliói voltak – semmi személytelen nem volt bennük. Az ezzel kapcsolatos vitákban a névtelenséget és a személytelenséget gyakran összekeverik. Az emberek attól még emberek, az egyének pedig egyének maradnak, hogy nem tudjuk a nevüket. Az Eliot költötte „hatalmas, személytelen erők” emberek voltak, akiket Clarendon, aki bátrabban és nyíltabban vállalta a maga konzervativizmusát, „névtelen koszos embereknek” nevezett.²⁵ E névtelen milliók egyének voltak, akik együtt, többé-kevésbé öntudatlanul cselekedtek, és egyfajta társadalmi erőt alkottak. Normál körülmények között a történész figyelmen kívül hagy-

²² Marx–Engels: *Gesamtausgabe*. I. iii. 625. o.

²³ *History of the French Revolution*. III. iii. 1. fej.

²⁴ Lenin: *Válogatott Művek*. vii. 295. o.

²⁵ Clarendon: *A Brief View and Survey of the Dangerous and Pernicious Errors to Church and State in Mr Hobbes' Book entitled Leviathan*. 1676. 320. o.

hatja, hogy valamelyik paraszt vagy falu elégedetlen volt. Azzal viszont már foglalkoznia kell, ha falvak ezreiben milliónyi volt az elégedetlen parasztok száma. Az, hogy milyen okok tartották vissza Kovács Jánost a házasságtól, nem érdekli a történész, hacsak nem ugyanazok, mint nemzedékének ezreit, aminek eredményeképp jelentős csökkenés következett be a házasságok számában – ez esetben az okoknak akár történeti jelentőségük is lehet. Az is közhely – s nem érdemes sok időt pazarolni rá, hogy a mozgalmak kis csoportokból indulnak. A nagy mozgalmaknak mindig csak néhány vezetőjük van, és őket követi a sokaság; ez azonban nem jelenti azt, hogy a siker szempontjából a tömeg nem oszt, nem szoroz. A mennyiség igenis számít a történelemben.

Második megjegyzésem még ennél is könnyebben bizonyítható. A különböző filozófiai iskolák egymással versengve állítják, hogy az egyes emberek cselekedetei gyakran eredményeznek olyasmit, amire nem törekedtek s vágytak sem ők, sem mások. A keresztények azt vallják, hogy az egyén, akit tetteiben saját, gyakran önző céljai vezérlelnek, öntudatlanul Isten céljának cselekvő eszköze. A Mandeville-féle „magánbűn – közjó” e felfedezés korai és szándékosan paradox kifejeződése volt. Az Adam Smith emlegette rejtett kéz, és amit Hegel „az ész cselének” nevezett, úgy állítja saját céljai szolgálatába és dolgoztatja az egyéneket, hogy közben azok azt hiszik, saját vágyaikat valósítják meg. Mindez elég közismert ahhoz, hogy ne kelljen most újra idecitálnom. „Termelőeszközeik társadalmi előállításán – írta Marx *A politikai gazdaságtan bírálatához* előszavában – az emberek meghatározott és szükséges kapcsolatokba lépnek egymással, melyek akaratuktól függetlenek.” „Az ember azt hiszi, hogy önmagáért él – írta Adam Smitht visszhangozva Tolsztoj a *Háború és béke*ben –, holott öntudatlan eszköz az emberiség egyetemes történelmi céljainak eléréséhez.”²⁶ A talán már így is hosszúra nyúlt hivatkozásgyűjtemény lezárásaként álljon itt Butterfield professzor kijelentése: „Van valami a történelmi események természetében, ami olyan irányba tereli a történelem menetét, melyet senki sem akart.”²⁷ 1914 óta, miután száz éven át csak kisebb helyi háborúkra került sor, két nagy világháború

²⁶ L. Tolsztoj: *Háború és béke*. ix. 1. fejelet.

²⁷ H. Butterfield: *The Englishman and his History*. 1944. 103. o.

is volt. Erre a jelenségre nemigen volna megfelelő magyarázat, ha azt állítanánk, hogy többen akartak háborút, illetve kevesebben akartak békét a 20. század első felében, mint a múlt század utolsó háromnegyed részében. Nehezen hihető, hogy bárki is akarta vagy kívánta volna a harmincas évek nagy gazdasági válságát. Mindazonáltal senki sem kétli, hogy teljesen más célokért tudatosan küzdő egyének cselekedeteinek eredményeképp alakult ki. Az egyén szándékai és cselekedeteinek eredményei közötti lényegi különbség megállapításához nem minden esetben van szükség az utókor bölcsességével megáldott történészre. „Nem akar belekeveredni a háborúba – írta Lodge Woodrow Wilsonról 1917 márciusában, de szerintem az események belesodorják.”²⁸ Ennyi talán elegendő annak cáfolatául, hogy lehet történelmet írni „az emberi szándékokból leszűrhető magyarázatok”²⁹ vagy a résztvevők által adott indítékok, illetve beszámolók alapján, tehát hogy „saját megítélésük szerint, miért cselekedtek úgy, ahogy”. A történeti tények kétségtől egyénről szólnak, de nem az egyének elszigetelten végrehajtott cselekedeteiről és nem is azokról a vélt vagy valós indítékokról, melyek az egyének szándéka szerint cselekedeteiket vezérelték. Ezek a tények a társadalomban élő egyének egymás közötti viszonyairól tudósítanak, illetve azokról a társadalmi erőkről, melyek az egyének cselekedeteiből a szándékolt eredményektől gyakran eltérő, illetve néha egyenesen azzal ellentétes eredményeket produkálnak.

Collingwood előző előadásomban tárgyalt történelemszemléletének egyik legnagyobb hibája az a feltételezés, hogy a cselekedet mögött rejlő gondolat a cselekedetért felelős egyén gondolatával azonos, és a történésznek ezt kell vizsgálnia. Ez tévedés. A történésznek azt kell vizsgálnia, hogy mi rejlik a cselekedet mögött, és lehet, hogy a cselekedetért felelős egyén tudatos gondolata vagy indítéka ilyen szempontból teljesen irreleváns.

Néhány szó erejéig itt szeretnék kitérni arra, milyen szerepet játszik a lázadó vagy a másképp gondolkodó ember a történelemben. Amikor – és ez igen közkedvelt – úgy állítják be, mintha az egyén lázadna a társadalom ellen, a társadalom és az egyén

²⁸ Id. B. W. Tuchman: *The Zimmerman Telegram*. N. Y., 1958. 180. o.

²⁹ A kifejezést I. Berlinton kölcsönöztem. L. *Historical Inevitability*. 1954. 7. o. Könyve alapján úgy tűnik, ilyen alapokon képzelet el a történetírást.

közötti téves antitézist melegítik fel. Teljesen homogén társadalom nem létezik. A társadalom szociális konfliktusok küzdőtere, és azok az egyének, akik szembeszegülnek az adott hatalommal, legalább annyira a társadalom termékei és tükörképei, mint azok, akik fenntartják az adott társadalmat. II. Richárd és Nagy Katalin komoly társadalmi erőket képviseltek a 14. századi Angliában, illetve a 18. századi Oroszországban; de ugyanez mondható el Wat Tylerről és Pugacsovról, a nagy jobbagyfelkelések vezetőiről is. Mind az uralkodók, mind a lázadók az adott kor és az adott ország sajátos viszonyainak termékei voltak. Félrevezető leegyszerűsítés, ha Wat Tylert vagy Pugacsovot a társadalom ellen lázadó egyénnek állítják be. Ha valóban csak azok lettek volna, a történész hírukot sem hallotta volna. Történelmi szerepüket híveik tömegének köszönhetik, és jelentőségük csak és kizárólag társadalmi jelenség mivoltukban rejlik. Vagy vegyünk egy olyan lázadót és individualistát, aki magasabb szellemi régiókban folytatta harcát. Saját koruknak és hazájuknak társadalmával kevesebben fordultak hevesebben és radikálisabban szembe, mint Nietzsche. Mindazonáltal Nietzsche az európai és azon belül is a német társadalom közvetlen terméke volt – hasonló jelenség Kínában vagy Peruban nem bukkanhatott volna fel. Nietzsche halála után egy nemzedékkel világosabbá vált, mint amennyire azt annak idején kortársai látták, milyen erősek voltak azok az európai és különösen német társadalmi erők, melyeknek ez a magányosnak látszó egyén adott hangot. Az utókor fontosabbnak látta s látja Nietzschét, mint saját nemzedéke.

A lázadónak a történelemben játszott szerepe bizonyos hasonlóságokat mutat a nagy emberével. A nagy emberre alapozott történetiszemlélet – a „Jó Erzsébet királynő” iskola egyik jeles képviselője – az utóbbi években kiment a divatból, bár néha még vissza-visszatér. Egy, második világháború után indított népszerű történelmitankönyv-sorozat szerkesztője azt kérte a szerzőktől, hogy „egy nagy ember életrajzán keresztül mutassák be a fontos történeti témát”; valamelyik kisebb esszéjében pedig A. J. P. Taylor arról kívánt meggyőzni bennünket, hogy „az újkori Európa története három titánról szól: Napóleonnál, Bismarcknál és Leninnél”,³⁰ mindazonáltal komolyabb írásaiban –

³⁰ A. J. P. Taylor: *From Napoleon to Stalin*. 1950. 74. o.

szerencsére – más kiindulópontot választott. Milyen szerepe van a nagy embernek a történelemben? A nagy ember is egyén, és amellett, hogy kiemelkedő egyén, kiemelkedő jelentőségű társadalmi jelenség is. „Nyilvánvaló igazság – állapította meg Gibbon, hogy a kiemelkedő személyiség is csak akkor érvényesülhet, ha erre a kor alkalmat teremt, és hogy Cromwell vagy Retz zsenije napjainkban eltűnne a ködben.”³¹ Marx a *Louis Bonaparte Brumaire tizennyolcadikája* című írásában az ellenkező jelenséget diagnosztizálta: „A Franciaországban zajló osztályharc olyan körülményeket, illetve viszonyokat teremtett, melyek lehetővé tették, hogy a tespedt középszer a hős szerepében tetszelegjen.” Ha Bismarck a 18. században született volna – már maga a feltételezés is abszurd, hisz akkor nem lett volna Bismarck, nem egyesítette volna Németországot, és lehet, hogy még a nevét sem ismernénk. Mindazonáltal az is túlzás, ha úgy (le)kezeljük a nagy embereket, ahogy Tolsztoj tette. Szerinte a nagy emberek csupán „címkék, hogy az eseményeknek nevet lehessen adni”. Néha persze a nagy ember kultusza sötét dolgokhoz vezet. A Nietzsche-féle Übermensch visszataszító alak, mint ahogy, gondolom, felesleges felemlgetnem Hitler pályafutását vagy a szovjetunióbeli „személyi kultusz” rémisztő következményeit. Ugyanakkor nem célom, hogy megkérdőjelezzem a nagy emberek nagyságát; mint ahogy azt a tételt sem írom alá, hogy „a nagy emberek mindig rossz emberek”. Így nem értek egyet azzal a szemlélettel sem, mely a nagy embereket a történelemben kívülre helyezi, és úgy állítja be, mintha nagyságuk okán ráerőltetnék magukat a történelemre, mintha „dobozból előugró krampuszok volnának, akik, ki tudja, hogyan, csak azért bukkannak elő az ismeretlenből, hogy megszakítsák a történelem ténylegesen létező folytonosságát”.³² Szerintem napjainkban sem szorul pontosításra Hegel klasszikus meghatározása:

*Az a kor nagy embere, aki szavakba tudja önteni a kor akaratát, meg tudja mondani korának, mi az akarata, és be is teljesíti azt. Ténykedése korának szíve és esszenciája; kora általa válik elevenné.*³³

Valami hasonlóra gondol dr. Leavis is, amikor kijelenti, hogy a nagy írók „jelentőségét az általuk ösztönzött emberi öntudatra

³¹ Gibbon: *Decline and Fall of the Roman Empire*. lxx. fejr.

³² V. G. Childe: *History*. 1947. 43. o.

³³ *Jogfilozófia*.

ébredés adja”.³⁴ A nagy ember vagy létező erők képviselője, vagy olyan erőké, melyek létrejöttét a fennálló hatalommal való szembe fordulásával ő maga segíti elő. Talán magasabb fokú teremtő erőt tulajdoníthatunk azoknak a nagy embereknek, akik – mint Cromwell vagy Lenin – maguk is részt vettek azoknak az erőknek a kialakításában, melyek naggyá tették őket, mint azoknak, akik – mint Napóleon vagy Bismarck – már létező erőket meglovagolva lettek naggyá. Ne feledkezzünk meg azokról a nagy emberekről se, akik olyannyira megelőzték korukat, hogy nagyságukat csak a következő nemzedékek ismerték fel. Talán – legalábbis nekem úgy tűnik – az a legfontosabb, hogy a nagy emberben olyan egyént lássunk, aki egyszerre terméke és cselekvő részese a történelmi folyamatnak, egyszerre képviselője és teremtője azoknak a társadalmi erőknek, melyek megváltoztatják a világ arculatát és az emberek gondolkodását.

A történelem, beleértve a történetírást is – azaz mind a történész által vizsgált múltbéli tények, mind a történész által folytatott kutatás – társadalmi folyamat, melyben az egyének mint társas lények jelennek meg, és a társadalom s az egyén közötti kreált ellentét nem más, mint félrevezető manőver, mely csak arra jó, hogy megzavarja gondolkodásunkat. A történész és az általa vizsgált tények kölcsönhatásának folyamata, amit a korábbiakban a jelen és a múlt közötti párbeszédnek neveztem, nem elvont és elszigetelt egyének, hanem a ma társadalma és a tegnap társadalma között folyik. A történelem – Burckhardt szavaival élve – „annak feljegyzése, amit az egyik kor a másiktól megőrzésre érdemesnek tart”.³⁵ A múlt csak a jelen fényében érthető; és a jelent csak a múlt fényében érthetjük meg teljesen. Képessé tenni az embert arra, hogy megértse a múlt társadalmát, és segíteni neki abban, hogy kezelni tudja a jelen társadalmát – ez a történetírás kettős funkciója.

³⁴ F. R. Leavis: *The Great Tradition*. 1948. 2. o.

³⁵ J. Burckhardt: *Judgements on History and Historians*. 1959. 158. o.

Osiris Könyvtár

3. TÖRTÉNELEM, TUDOMÁNY ÉS ERKÖLC

Amikor nagyon fiatal voltam, alig akartam elhinni, hogy a látszat ellenére a bálna nem hal. Manapság már nem döbbennek meg ennyire az osztályozással kapcsolatos kérdések, és nem izgatom fel magam, ha arról győzködnek, hogy a történelem nem tudomány. E terminológiai kérdés az angol nyelv furcsaságai közé tartozik. A többi európai nyelvben a „science”-nek megfelelő szó magától értetődően vonatkozik a történelemre is. Az angol nyelvű világban azonban e terminológiai vita már komoly múltra tekinthet vissza, és az általa felvetett kérdések alkalmasak arra, hogy bevezetőül szolgáljanak a történeti módszer problémáihoz.

A 18. század végén, amikor a tudomány egyik diadalt a másik után aratva gazdagította az embernek a világról, illetve önnön fizikai tulajdonságairól való ismereteit, egyre többen tették fel a kérdést, hogy a tudomány nem gazdagíthatná-e az ember társadalomról való ismereteit is. A társadalomtudomány eszméje, mely a történettudományt is magába foglalta, a 19. század folyamán lépésről lépésre fejlődött ki; és a természeti viszonyok tanulmányozására használt módszert alkalmazták az emberi viszonyok tanulmányozására is. A korszak első felében a newtoni hagyomány dominált. A társadalmat, akárcsak a természet világát, gépezetnek fogták fel; jól példázza ezt Herbert Spencer 1851-ben kiadott könyvének címe: *Társadalmi statika*. Bertrand Russell, aki ezen a hagyományon nevelkedett, később úgy emlékezett vissza, hogy annak idején abban reménykedett, idővel létrejön „az emberi viselkedés matematikája, és az éppolyan egzakt lesz, mint a gépeké”.¹ Ezt követte a Darwin-féle tudományos forradalom; és a társadalomtudósok, akik a biológiában vélték megtalálni a megoldásokhoz vezető kulcsot, a társadalmat úgy kezdték vizsgálni, mintha az élő szervezet volna. A darwini forradalom valódi jelentősége azonban abban állt, hogy

¹ B. Russell: *Portraits from Memory*. 1958. 20. o.

kiteljesítette, amit Lyell már elindított a geológiában, azaz a történelmet a tudományok körébe vonta. A tudomány immár nem foglalkozott azzal, ami statikus és időtlen,² helyette inkább a változás és fejlődés folyamatára összpontosította figyelmét. A történelemben tapasztalt haladást igazolta, illetve kiegészítette, hogy a tudomány felfedezte az evolúciót. Mindazonáltal a változás érintetlenül hagyta a történelmi módszert jellemző induktív szemléletet, melyről első előadásomban beszéltem, s mely azt mondja: gyűjtsd össze a tényeket, és csak azután fogj az értelmezéshez. Egyértelműnek tűnt, hogy a tudomány is ugyanezzel a módszerrel dolgozik. Nyilván erre a szemléletre gondolt Bury, amikor 1903 januárjában elmondott székfoglalójában úgy írta le a történelmet: „tudomány, nem több s nem kevesebb.” A Bury székfoglalója óta eltelt ötven év egy, ezzel ellentétes szemlélet kialakulásának lehetett tanúja. Az 1930-as években született írásaiban Collingwood minden tőle telhetőt megtett azért, hogy mennél élesebb választóvonalat húzzon a természet világa, azaz a tudományos kutatás tárgya és a történelem világa közé. Ebben az időszakban Bury mondását alig emlegették, vagy ha igen, csak azért, hogy legyen min gúnyolódni. Ugyanakkor a történészek nem vették észre, hogy időközben magában a természettudományban is radikális forradalom zajlott le, miáltal úgy tűnik, Bury talán közelebb állt az igazsághoz, mint korábban hittük, bár nem úgy, ahogy ő hitte. Amit Lyell tett a geológiában és Darwin a biológiában, az történt most a csillagászatban, és a csillagászat lett az a tudomány, mely arra keres magyarázatot, hogyan lett a világegyetem azzá, ami; a modern fizika pedig nem győzi ismételni, hogy nem a tényeket, hanem az eseményeket vizsgálja. A történészeknek ily módon mentsége van arra, miért érzi ma magát otthonosabban a tudomány világában, mint száz évvel ezelőtt.

Vizsgáljuk meg először a törvények fogalmát. A 18. és 19. században a tudósok azt hitték, hogy a természet törvényeit – Newton mozgástörvényeit, a gravitáció törvényét, Boyle törvényét, az evolúció törvényét és így tovább – már felfedezték, illetve végérvényesen megfogalmazták, és feladatuk abban áll, hogy a vizsgált tényekből indukció útján további hasonló törvényeket fedezzenek fel, illetve fogalmazzanak meg. Galilei és

² Bradley még 1874-ben is azzal választotta külön a tudományt és a történelmet, hogy az előbbi tárgya az időtlen és a „maradandó”. (F. H. Bradley: *Collected Essays*. 1935. i. 36. o.)

Newton tevékenységétől kezdve a „törvény” szót dicsfelhők lengték körül. A társadalommal foglalkozó gondolkodók, akiket az a tudatos vagy öntudatlan vágy vezérelt, hogy választott területüknek tudományos rangot biztosítsanak, ugyanazt a nyelvet használták, és abban a hiszemben voltak, hogy módszereik is azonosak. Úgy tűnik, először a politikai gazdaságtan művelői körében jelentek meg efféle törekvések – gondoljunk csak Gresham törvényére vagy Adam Smith piaci törvényeire. Burke „a kereskedelem, azaz a természet, s ennél fogva Isten törvényeihez” könyörgött.³ Malthus nevéhez a népesség alakulásának törvénye, Lassalle-éhoz a vasbértörvény fűződik; *A tőke* előszavában pedig Marx azt állította, hogy felfedezte „a társadalmi mozgás gazdasági törvényét”. A *History of Civilization* című művének zárszavában Buckle azon meggyőződésének adott hangot, hogy az emberi dolgok menetét „az egyetemes és eltéríthetetlen szabályosság egyedül való dicsőséges elve hatja át”. Manapság ez a terminológia már majdnem olyan elavultnak, mint amilyen merésznek hangzik; és a természettudós is majdnem olyan elavultnak tartja, mint a társadalomtudós. Egy évvel Bury székfoglaló beszédének elhangzása előtt Henri Poincaré francia matematikus *La Science et l'hypothèse* címmel könyvecskét jelentetett meg, és ezzel forradalmat robbantott ki a tudományos gondolkodásban. Poincaré abból indult ki, hogy a tudósok által felállított általános tézisek, amikor nem nyelvhasználatból kapcsolatos pusztán definíciók vagy álcázott konvenciók, hipotézisek, melyeknek az a funkciójuk, hogy kristályosítsák és szervezzék a további gondolkodást, és mint ilyenek bármikor igazolhatók, módosíthatók vagy cáfolhatók. Mára ez közhellyé vált. Newton büszke kijelentése: „Hypotheses non fingo”, mára teljességgel kiüresedett; és noha a természet-, sőt a társadalomtudósok is, hogy úgy mondjam, a régi idők iránti tiszteletből néha még mindig beszélnek törvényekről, létezésükben már nem hisznek, legalábbis abban az értelemben nem, ahogy a 18. és 19. századi tudósok egyetemesen hittek bennük. Felismerték ugyanis, hogy nem egzakt és általános érvényű törvények

³ *Thoughts and Details on Scarcity*. 1795. In: *The Works of Edmund Burke*. 1846. iv. 270. o.; Burke arra a következtetésre jutott, hogy nem áll „a kormány mint olyan, de még a gazdagok mint olyanok módjában sem, hogy biztosítsák a szegényeknek azokat a szükségleteket, amelyeket az Isteni Gondviselés, mert úgy tartotta kedve, egy időre megtagadott tőlük”.

felállításával jutnak új felfedezésekre és friss ismeretekhez, hanem ha olyan hipotéziseket fogalmaznak meg, melyek megnyitják az utat új kutatási területek felé. Abban a tankönyvben, mely a tudományos módszert taglalja, és kategóriájában alaplúnak számít, a szerzők – két amerikai filozófus – szerint a tudomány módszere „lényegét tekintve körkörös”:

*Tételeinket oly módon igazoljuk, hogy empirikus anyagot, feltételezett „tényeket” gyűjtünk; majd az empirikus anyagot tételeink alapján osztályozzuk, elemezzük és értelmezzük.*⁴

A „kölcönös” szó talán hívebben adja vissza a dolog lényegét, mint a „körkörös”; hisz nem az az eredmény, ha ugyanoda érkezünk vissza, hanem ha a tételek és a tények, illetve az elmélet és a gyakorlat közötti interakciós folyamat révén lépéseket teszünk újabb és újabb felfedezések felé. A gondolkodáshoz mindig szükség van bizonyos, megfigyeléseken alapuló előfeltételezésekre, hisz a tudományos gondolkodás enélkül elképzelhetetlen, ugyanakkor – épp az így leszűrt következtetések fényében – előfeltételezéseink újra és újra felülvizsgálatra szorulnak. Hipotéziseink bizonyos kontextusban vagy bizonyos célok szolgáltatában helytállóaknak, míg más esetekben félrevezetőkné bizonyulhatnak. Érvényességüket mindig az empirikus próba dönti el, ekkor derül ki, hogy ténylegesen hozzásegítenek-e új felismerésekhez, ismereteink gyarapításához. A közelmúltban egyik legkiválóbb tanítványa és munkatársa így írta le Rutherford módszereit:

*Hajtotta a kíváncsiság, hogy megtudja, hogyan működnek a nukleáris jelenségek, de ez a kíváncsiság leginkább ahhoz volt hasonlatos, mint amikor az ember szeretné tudni, mi történik a konyhában. Biztos vagyok abban, hogy nem a klasszikus módon, tehát bizonyos alaptörvényekre épülő elmélet formájában kereste a magyarázatot; amíg tudta, mi történik, elégedettség töltötte el.*⁵

A leírás vonatkoztatható a történetészre is, hisz ő is felhagyott már azzal, hogy alaptörvények után kutasson, és beéri annak vizsgálatával, hogyan működnek a dolgok. Úgy tűnik, hogy az a hipotézis, melyet a történetész a kutatási folyamat során használ, hasonló státusban van, mint az, mellyel a természettudós dolgozik. Itt van például Max Weber híres megállapítása a protestantizmus és a kapitalizmus közötti kapcsolatról. Manapság ezt

⁴ M. R. Cohen and E. Nagel: *Introduction to Logic and Scientific Method*. 1934. 596. o.

⁵ Sir Charles Ellis in: *Trinity Review*, Cambridge, 1960. tavaszi sz. 14. o.

senki sem nevezné törvénynek, pedig korábban bizonyára ez illette meg. Hipotézis, mely noha az általa ösztönzött kutatás hatására némiképp módosult – és ezt senki sem vonhatja kétségbe –, sokat segített abban, hogy jobban értsük mindkét jelenséget. Vagy vegyünk egy olyan kijelentést, mint amelyet Marx tett: „A kézimalom hűbéri társadalmat, a gőzgép ipari kapitalista társadalmat teremtett.”⁶ A modern terminológia alapján ez nem számít törvénynek, noha Marx bizonyára annak szánta. Mindazonáltal hasznos hipotézis, hisz irányadó az újabb kutatás és a jobb megértés szempontjából. Ezek a hipotézisek a gondolkodás nélkülözhetetlen segédeszközei. A híres, század eleji német közgazdász, Werner Sombart bevallotta, hogy „kellemetlen érzés” gyötri azokat, akik hátat fordítottak a marxizmusnak.

*Amikor – írta – elveszítjük azokat a kényelmes törvényeket, melyek a lét kuszasága közepette mind ez idáig irányjelzőként szolgáltak... úgy érezzük, hogy belefúlunk a tények tengerébe, amíg nem lesz újra szilárd talaj a lábunk alatt, vagy meg nem tanulunk úszni.*⁷

A történeti korszakolásról folytatott vita is ebbe a kategóriába tartozik. A történelem korszakolása nem tény, hanem szükséges hipotézis, illetve gondolati segédeszköz, mely annyiban érvényes, amennyiben többletismerettel szolgál, érvényessége pedig az értelmezéstől függ. Azok a történészek, akik nem tudnak egyezsége jutni abban a kérdésben, hogy mikor ért véget a középkor, bizonyos események értelmezésében is más véleményen vannak. Ez a kérdés nem ténykérdés; de ettől még igenis megvan a maga értelme. A történelem földrajzi régiókra bontása sem tény, hanem hipotézis: bizonyos kontextusban értelmes és helytálló európai történelemről beszélni, míg más esetekben félrevezető és káros. A történészek többsége szerint Oroszország Európához tartozik; néhányan azonban hevesen tagadják ezt. A történész beállítottsága megítélhető az általa elfogadott hipotézisből. A társadalomtudományok módszereivel kapcsolatban hadd idézzek egy általános érvényű kijelentést. Ez egy olyan társadalomtudóstól származik, aki eredetileg természettudományokkal foglalkozott. George Sorel, aki mérnökként kereste a nyeregét, mielőtt negyvenéves fejjel társadalmi problémákról kezdett volna írni, azt hangsúlyozta, hogy az adott helyzet egyes

⁶ Marx–Engels: *Gesamtausgabe*. vi. 179. o.

⁷ W. Sombart: *The Quintessence of Capitalism*. Angol ford. 1915. 354. o.

elemeit el kell különíteni, még akkor is, ha ezzel a leegyszerűsítés veszélyének tesszük ki magunkat:

Az ember bízza magát a megérzéseire; próbáljon ki valószínűsíthető részhipotéziseket, és elégedjen meg hozzávetőleges és ideiglenes eredményekkel, mert ily módon nyitva marad a progresszív korrekció lehetősége.⁸

Hol van ez már a 19. századtól, amikor a természettudósok és a történészek – lásd Acton – abban reménykedtek, hogy hiteles tények felhalmozása révén egy nap majd olyan átfogó tudás lesz a birtokukban, mely egyszer és mindenkorra tisztáz minden vitás kérdést. Napjainkra mind a természettudósok, mind a történészek alaposan lejjebb adták, és már beérik azzal is, ha egyik részhipotézistől a másikig jutva sikerül némi haladást elérniük. A tényeket értelmezéseik hálóján szűrik át, értelmezéseiket pedig a tények próbájának vetik alá. Nekem úgy tűnik, hogy mindezt igen hasonló módszerekkel teszik. Első előadásomban idéztem Barraclough professzor azon megállapítását, miszerint a történelem „egyáltalán nem tényszerű, hanem elfogadott értékítéletek sorozata”. Amikor előadás-sorozatomra készültem, a BBC adásában egy cambridge-i fizikus azt mondta, hogy a tudományos igazság „olyan kijelentés, melyet a szakemberek nyilvánosan elfogadtak”.⁹ Az említett meghatározások egyike sem fogadható el teljes egészében – hogy miért, kiderül majd, amikor az objektivitás kérdésére térek. Mindazonáltal több mint meglepő, hogy a történész és a fizikus, egymástól függetlenül, ugyanazt a problémát majdnem ugyanazokkal a szavakkal fogalmazta meg.

A hasonlóságok azonban könnyen becsapják azt, aki nem elég óvatos; ezért most – kellő tisztelettel – sorra veszem azokat az érveket, melyek arról igyekeznek meggyőzni bennünket, hogy bármilyen nagyok is a különbségek a matematika és többi természettudomány, illetve a természettudományon belül az egyes területek között, éles választóvonalat kell húzni e tudományágak és a történelem közé, és e szétválasztás okán félrevezető, ha a történelmet – és talán a többi, úgynevezett társadalomtudományt – természettudományokkal egy kalap alá vesszük. Ezek az ellenérvék – van, amelyik többé, van amelyik kevésbé meggyőző – röviden így foglalhatók össze: 1. a történelem kizárólag az egyedire, míg a természettudomány az általánossal foglalkozik; 2. a törté-

⁸ G. Sorel: *Matériaux d'une théorie du prolétariat*. 1919. 7. o.

⁹ Dr. J. Ziman, in: *The Listener*, 1960. aug. 18.

nelemből nem vonhatók le tanulságok; 3. a történelem nem képes előrejelzésekre; 4. a történelem szükségképp szubjektív, hisz az ember önnönmagát teszi vizsgálat tárgyává; 5. a történelem, a természettudománnyal ellentétben, vallási és erkölcsi kérdéseket vet fel. A következőkben tehát ezeket az ellenvetéseket elemzem.

Először is feltételezik, hogy a történelem az egyedivel, illetve a rész szerintivel, míg a természettudomány az általánossal, illetve az egyetemessel foglalkozik. Azt mondhatjuk, hogy ezt a véleményt először Arisztotelész fogalmazta meg, amikor kifejtette, hogy a költészet „filozofikusabb” és „komolyabb”, mint a történelem, mivel a költészet tárgya az általános igazság, a történelemé pedig az egyedi.¹⁰ Később még jó néhány szerző – közejük tartozott Collingwood is¹¹ – húzott hasonló választóvonalat a tudomány és a történelem közé. Úgy tűnik, hogy a dolog egy félreértésen alapszik. Hobbes híres kijelentése máig sem veszítette érvényét: „A világon semmi sem egyetemes, csak a nevek, hisz a névvel illetett dolgok mindegyike egyedi és egyedül való.”¹² Ez természetesen áll a természettudományokra is: nincs két földrajzi alakzat, nincs két ugyanazon fajhoz tartozó állat és nincs két atom, mely azonos volna. Hasonlóképp, nincs két azonos történelmi esemény sem. De a történelmi események egyediségéhez való túlzott ragaszkodás éppolyan bénító, mint ama „felfedezés”, melyet Moore Butler püspöktől vett át, és amely egy időben a nyelvfilozófusok körében különös népszerűségnek örvendett: „Minden az, ami, és nem más.” Ha az ember ezen a sínen halad tovább, hamarosan egyfajta filozófiai nirvánába jut, ahol semmi érdemleges sem mondható semmiről.

Már maga a nyelvhasználat is arra kényszeríti a történészt, hogy – akárcsak a természettudós – általánosítson. A peloponnészoszi háború és a második világháború között óriási különbségek voltak, és mindkettő egyedi volt. A történész azonban mindkettőt háborúnak nevezi, és ez ellen csak a szőrszálhasogatók tiltakoznak. Amikor Gibbon mind a kereszténység államvallássá tételét, mely Constantinus nevéhez fűződik, mind az iszlám felemelkedését forradalomnak nevezte,¹³ általánosított két

¹⁰ *Poetika*. IX. feje.

¹¹ R. G. Collingwood: *Historical Imagination*. 1935. 5. o.

¹² *Leviathan*. I. IV.

¹³ *Decline and Fall of the Roman Empire*. xx. feje. 1. feje.

egyedi eseményt. Az újkori történészek ugyanezt teszik, amikor angol, francia, orosz és kínai forradalomról írnak. A történeeszt valójában nem az egyedi, hanem az abban megnyilvánuló általános érdekli. Azokban a vitákban, melyeket az 1920-as években az 1914-es háború okairól folytattak, a történészek általában abból a feltételezésből indultak ki, hogy a háború vagy a magukat a közvélemény ellenőrzése alól kivonó, titokban tárgyaló diplomaták hibáinak, vagy a világ területileg szuverén államokra történt szerencsétlen felosztásának volt a következménye. Azokban a vitákban, melyeket az 1930-as években folytattak, abból a feltételezésből indultak ki, hogy a háborút az imperialista hatalmak közötti rivalizálás robbantotta ki, amikor is a hanyatló kapitalizmus okozta megrázkódtatások a világ egymás közötti felosztására ösztönözték őket. Ezek a viták a háború – de legalábbis a 20. századi körülmények között kirobbant háború – okait illetően mindig általánosítottak. A történész azért általánosít, hogy próbának vesse alá bizonyítékait. Ha nincs kellőképp megalapozott bizonyíték arra, hogy Richárd a Towerban meggyilkoltatta a hercegeket, a történész – sokkal inkább ösztönösen, mint tudatosan – azt a kérdést teszi fel magának, szokása volt-e a kor uralkodóinak, hogy a lehetséges trónkövetelőktől ily módon szabaduljanak meg; ítélete pedig – és ez így helyes – ezen általánosítás függvénye.

A történeti művek olvasója – és írója – megrögzött általánosító, hisz a történész észrevételeit általa jól ismert történeti kontextusokba – vagy esetleg saját korába – helyezi. Amikor Carlyle *Francia forradalom* című művét olvasom, újra és újra azon veszem magam észre, hogy észrevételeit általánosítom, azaz az érdeklődésem középpontjában álló orosz forradalomra vonatkoztatom. Ezt írja például a terrorról:

Azokban az országokban, ahol megismerték már a jogegyenlőséget, iszonyatosnak tartják – ott, ahol erről még soha nem hallottak, szinte természetesnek veszik.

A következő idézet még ennél is érdekesebb:

Sajnálatos, de teljesen természetes, hogy a korszak történetét általában túlfűtött állapotban írták. Csupa túlzás, érzelemkitörés, jajveszélés; egészében pedig sötétség.¹⁴

¹⁴ *History of the French Revolution*. I. V. 9. feje. III. i. 1. feje.

Vagy egy másik idézet – ezúttal Burckhardtól – a modern állam 16. századi megerősödéséről:

*Minél újabb keletű a hatalom, annál nagyobb benne a változásra való hajlam – egyrészt azért, mert azok, akik megteremtették, hozzászoktak a gyors továbblépéshez, és mert lényegükönél fogva újítók voltak és maradtak; másrészt pedig azért, mert az általuk felkeltett, illetve lefojtott erők csak további erőszak-cselekedetek révén kezelhetők.*¹⁵

Ostobaság azt állítani, hogy az általánosítás idegen a történelemtől; a történetírás az általánosításból él. Amint azt az új *Cambridge Modern History* egyik kötetében Elton oly frappánsan megfogalmazta, „a történelemtudomány a történelmi tények gyűjtőjétől az általánosítás különbözteti meg”,¹⁶ nyugodtan hozzátehetjük, hogy ugyanez különbözteti meg a természettudományt a természetbúvártól vagy épp a rovargyűjtőtől. De nehogy azt higgye bárki is, hogy az általánosításba egy olyan óriás történelmi rendszer is belefér, amibe még a legegyszerűbb események is beilleszthetők. És mivel Marxot gyakran éri az a vád, hogy ilyen rendszerben hitt, illetve gondolkodott, összefoglalásképp hadd álljon itt egy idézet az egyik leveléből, melyben helyes megvilágításba helyezi a dolgot:

*Megdöböntően hasonló, de eltérő történelmi környezetben lejátszódó események tehát teljesen különböző eredményekhez vezettek. Ha a fejlődések mindegyikét külön-külön tanulmányozzuk és azután összehasonlítjuk őket, könnyen megtaláljuk e jelenség kulcsát, de sohasem fogunk a nyitjára jutni egy olyan történelemfilozófiai elmélet franciá-kulcsával, amelynek legfőbb erénye abban van, hogy történelemfölötti.*¹⁷

A történelem az egyedi és az általános közötti viszonyt vizsgálja. Éppúgy nem választhatja szét a kettőt, illetve részesítheti előnyben az egyiket a másikkal szemben, mint ahogyan a tény és az értelmezés sem választható szét.

Talán ez az a pillanat, amikor néhány szóban ki kell térnem a történetírás és a szociológia viszonyára. Napjainkban a szocio-

¹⁵ J. Burckhardt: *Judgements on History and Historians*. 1959. 34. o.

¹⁶ *Cambridge Modern History*. ii. 1958. 20. o.

¹⁷ Marx–Engels Művei. 19. k. 112, 113. o. A levél, melyből az idézet származik, 1877-ben az *Otyecsesztvennija Zapiszki* c. orosz laphoz íródott. Popper professzor hajlik arra, hogy Marx számlájára írja „a historicizmus alaptévedését”, azt a nézetet, hogy a történelmi folyamatok, illetve tendenciák „közvetlenül levezethetők általános törvényekből” (K. Popper: *A historicizmus nyomorúsága*. Akadémiai Kiadó, 1989. 137. o.): Marx épp ezt tagadta.

lógiaira két egymással ellentétes veszély leselkedik – az egyik az egyoldalúan elméletivé válás, a másik az eltúlzott empirizmus. Az előbbi azzal a veszéllyel jár, hogy elvész az általában vett társadalomra vonatkozó elvont és értelmetlen általánosításokban. A nagybetűs Társadalom éppoly félrevezető, mint a nagybetűs Történelem. Ezt a csapdát azok ássák, akik szerint a szociológiának egyetlen feladata van: a történészek által feljegyzett egyszeri eseményekből való általánosítás; olyat is olvastam már, hogy a szociológia abban különbözik a történettudománytól, hogy „törvényei” vannak.¹⁸ A másik veszély, melyre Karl Mannheim már egy nemzedékkel ezelőtt felhívta a figyelmet, és napjainkra akuttá vált, hogy a szociológia „részekre hasad, és a társadalmi átrendeződés egymástól különálló, technikai problémáival bíbelődik”.¹⁹ A szociológia a történeti társadalmakkal foglalkozik, melyek mind egyedi és sajátos történeti elődök és körülmények termékei. Ha azonban leragad az adatgyűjtés és elemzés úgynevezett „technikai” problémáinál, és megpróbálja kikerülni az általánosítást és értelmezést, akarva-akaratlanul a statikus társadalom védelmezőjévé válik. A szociológia, ha eredményes kutatási területté akar válni, a történettudományhoz hasonlóan az egyedi és az általános közötti viszonyra kell koncentrálnia. De mindeközben legyen dinamikus – azaz a változásban, illetve fejlődésben, s ne a nyugalomban lévő társadalmat vizsgálja (mely utóbbi egyébként sem létezik). Ehhez még csak annyit tennék hozzá, hogy mennél több szempontot vesz át a történettudomány a szociológiától, illetve a szociológia a történettudománytól, annál jobban jár mind a kettő. Határuk legyen nyitott a kétirányú közlekedés előtt.

¹⁸ Ezt a véleményt látszik képviselni Popper professzor is (*The Open Society*. 2. kiad. 1952. ii. 322. o.). Sajnálatos módon példával is illusztrálja a szociológiai törvényt: „Ahol a gondolat, illetve a gondolatközlés szabadságát hatékonyan védik jogi, illetve nyilvános vitákra alkalmat teremtő egyéb intézmények, ott biztosítva van a tudományos haladás.” Ezt 1942-ben vagy 1943-ban írta, nyilván azon meggyőződéstől hajtva, hogy intézményi rendszerüknek köszönhetően a tudományok területén a nyugati demokráciák megőrzik hegemóniájukat – a Szovjetunióban elért tudományos eredmények azóta cáfolták vagy legalábbis megkérdőjelezték az állítást. Kijelentése nemhogy törvény, de még helytálló általánosítás sem volt.

¹⁹ K. Mannheim: *Ideology and Utopia*. Angol fordítás. 1936. 228. o.

Az általánosítás kérdése szorosan kapcsolódik második kérdéshez: a történelemből levonható tanulságokhoz. Az általánosításnak az a lényege, hogy segítségével megpróbálunk tanulni a történelemből, azaz az egyik eseménysorozatból leszűrt tanulságot megpróbáljuk alkalmazni egy másik eseménysorozatra; amikor általánosítunk, tudatosan vagy öntudatlanul ezzel próbálkozunk. Akik nem hajlandók általánosítani, és makacsul ragaszkodnak ahhoz, hogy a történelem kizárólag az egyedivel foglalkozik, azok közül kerülnek ki – és ez elég logikus –, akik tagadják, hogy a történelemből bármit is tanulhatunk. De tapasztalati tények sokasága cáfolja azt az állítást, hogy az ember semmit sem tanul a történelemből. Épp az ellenkezője közismert. 1919-ben az angol delegáció fiatal munkatársaként részt vettem a párizsi békekonferencián. A delegáció minden tagja meg volt győződve arról, hogy nem szabad elfelejteni a bécsi konferencia, a száz évvel korábban rendezett utolsó nagy európai békekongresszus tanulságait. Egy bizonyos Webster kapitány, aki akkoriiban a hadügyminisztérium alkalmazásában állt – ma pedig Sir Charles Webster, és elismert történész –, esszében fejtette ki nekünk, mik is ezek a tanulságok. Kettő máig a fejemben maradt. Az egyik, hogy veszélyes, ha Európa térképének átrajzolásakor nem vesszük figyelembe az önrendelkezés elvét. A másik pedig az, hogy veszélyes a titkos dokumentumokat szemétkosárba dobni, mert annak tartalma mindig a másik delegáció kezébe kerül. E két történelmi tanulság lett a bibliánk, ezek befolyásolták akkori magatartásunkat. A példa a közelmúltból való, és nem szorul külön magyarázatra. De könnyen lehetne példát találni a viszonylag távoli múltban is arra, amikor valamely még régebbi tanulság hasonlóképp hatott az akkori emberek viselkedésére. Közismert, hogy az ókori Görögország hatással volt Rómára. Abban azonban nem vagyok biztos, hogy akadt egyetlen történész is, aki megpróbálta volna pontos elemzésnek alávetni azokat a tanulságokat, melyeket a rómaiak szűrtek le, illetve leszűrni véltek maguknak Hellász történelméből. Bizonyára fontos eredményekkel szolgálna annak elemzése is, milyen tanulságokat szűrtek le Nyugat-Európában a 17., 18. és 19. században az szövetségben feljegyzett történelemből. Az angol puritán forradalmat enélkül meg sem lehet érteni; és a kiválasztott nép elmélete is fontos szerepet játszott az újkori nacionalizmus létrejöttében. Nagy-Britannia 19. századi új uralkodó osztá-

lya az ókori műveltséget minden más fölé helyezte. Grote – ahogy arra már korábban is utaltam – az új demokráciák elé Athént állította példának, és szívesen elolvasnék már egy tanulmányt arról, hogy tudatosan vagy öntudatlanul milyen mély és fontos tanulságokat szűrtek le maguknak az angol birodalom felépítői a Római Birodalom történetéből. Ami saját szakterületemet illeti, az orosz forradalmárok teljesen a nagy francia forradalom, az 1848-as forradalmak és a párizsi kommün hatása alatt álltak, vagy ha úgy tetszik, bűvkörében éltek. Szeretném újra emlékezetükbe idézni a történelem kettős természetéről mondottakat. A történelemből való tanulás sohasem egyirányú folyamat. Amikor a jelenről a múlt fényében tanulunk, olyankor egyúttal a jelen fényében a múltól is tanulunk. A történettudomány feladata, hogy a kettő közötti kölcsönhatásra építve minél élesebb kontúrokkal állítsa elénk a múltat és a jelent.

A harmadik kérdés, amivel foglalkozni szeretnék, az előrejelzés szerepe a történelemben; azt mondják, a történelemnek, a természettudományokkal ellentétben, nincsenek tanulságai, hisz a történettudomány nem tudja megjósolni a jövőt. Ez a kérdés egy sor félreértést vet fel. Mint láttuk, a természettudósok már nem hisznek annyira a természeti törvényekben, mint korábban. A mindennapi életünket befolyásoló, úgynevezett természettudományi törvények valójában csupán a valószínűséget fogalmazzák meg, azt, hogy mi történik azonos helyzetben, illetve laboratóriumi körülmények között. Annak előrejelzésére azonban nem vállalkoznak, mi történik konkrét esetekben. A gravitáció törvénye nem garantálja, hogy egy bizonyos alma is a földre esik: lehet, hogy valaki odatartja a kosarát. Az optika törvénye, miszerint a fény egyenes vonalban terjed, nem ad garanciát arra, hogy egy bizonyos fénysugár nem törhet meg, illetve verődhet vissza, ha tárgy kerül az útjába. Ez azonban nem jelenti azt, hogy ezek a törvények haszontalanok, vagy hogy elvileg nem érvényesek. A modern fizikai elméletek állítólag csupán a bekövetkező dolgok valószínűségét vizsgálják. Manapság a természettudomány már nem siklik át oly könnyen afölött, hogy az indukció természeténél fogva csupán valószínűségekhez vagy logikai érveléssel alátámasztott állításokhoz vezet, és ennélfogva kijelentéseit in-

kább általános szabályoknak, illetve útmutatóknak tekinti, melyek érvényessége csak egyedi körülmények között vethető alá próbának. „*Science, d’où prévoyance; prévoyance, d’où action*” (Tudomány, abból előrelátás; előrelátás, abból cselekvés) – ahogy azt Comte megfogalmazta.²⁰ A kérdés kulcsa, hogy megjósolható-e a történelem, az általános és az egyedi, az egyetemes és a különös közötti különbségtételben rejlik. A történész, amint azt láttuk is, általánosításokkal dolgozik, ily módon általános útmutatással szolgál a jövőre nézve; s noha ez sohasem egyedi eseményekre vonatkozik, érvényessége és haszna nemigen kérdőjelezhető meg. Konkrétumokat azonban nem képes megjövendőlni, mert az egyedi különös, és itt már belép a véletlen eleme is. E különbségtevés, mely a filozófusoknak annyi fejtörést okoz, az egyszerű ember számára teljesen világos. Ha az iskolában két-három gyerek bárányhimlős lesz, arra következtethetünk, hogy járvány várható; ez a jövődőlés – hisz nevezhetjük így is – múltbéli tapasztalatból levont általánosításon alapul, s mint ilyen, érvényes és hasznos cselekvési útmutató. Az azonban megjósolhatatlan, hogy Mary vagy Charles megkapja-e majd a betegséget. A történész ugyanígy dolgozik. Senki sem várja tőle, hogy megjósolja: lesz-e a jövő hónapban forradalom Ruritániában. A végkövetkeztetés, melyre – részben a ruritán viszonyok ismerete, részben történelemismerete alapján – vállalkozhat, az, hogy a ruritániai helyzetben valószínű-e forradalom a közeljövőben, ha megpróbálják kirobbantani, illetve ha a kormány nem akadályozza meg; e következtetést azután kiegészíthetik részben más forradalmak, részben a lakosság különböző rétegei részéről várható magatartások analógiáján alapuló részletek. A jóslat, amennyiben ez egyáltalán annak nevezhető, eredendően megjövendőlheteretlen egyedi események révén valósul meg. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a történelemből a jövőre levont következtetések haszontalanok volnának, vagy hogy – feltételes érvénnyel – ne szolgálhatnának cselekvési útmutatóként, illetve kulcsként a dolgok lefolyásának megértéséhez. Ezzel nem azt akarom mondani, hogy a társadalomtudós, illetve a történész következtetései pontosságban felvehetnék a versenyt a természettudóséival, vagy hogy vi-

²⁰ *Cours de philosophie positive*. i. 51. o.

szonylagos pontatlanságuk csupán a társadalomtudományok elmaradottságának számlájára írandó. Az ember kétségkívül az általunk ismert legösszetettebb természeti entitás, és viselkedésének tanulmányozása ennél fogva más természetű nehézségeket vet fel, mint amilyenekkel a természettudós szembesül. Mindössze azt szeretném leszögezni, hogy mindezzel együtt a társadalom- és a természettudós céljai és módszerei között nincsenek alapvető különbségek.

A negyedik kérdés, mellyel foglalkozni kívánok, még nyomósabb érveléssel igyekszik alátámasztani a társadalomtudományok – köztük a történettudomány – és a természettudományok közötti demarkációs vonal szükségességét. Eszerint a társadalomtudományokban a megfigyelő és a tárgy egyazon kategóriába tartozik, és egymással kölcsönhatásban van. Az ember, túl azon, hogy a legösszetettebb és leginkább változó természeti entitás, nem egy másik fajhoz tartozó független megfigyelő, hanem önnön vizsgálatainak tárgya. Itt az ember már nem éri be annyival, mint a biológiai tudományokban, hogy saját fizikai felépítését és fizikai reakcióit vizsgálja. A szociológusnak, a közgazdásznak vagy a történésznek az emberi viselkedés olyan formáit kell nagyító alá tennie, melyekben az akarat aktív szerepet játszik, és azt kell kiderítenie, hogy a vizsgálata tárgyául választott emberi lények miért akartak úgy cselekedni, ahogy tették. Ez a történettudomány ra, illetve a társadalomtudományokra jellemző viszonyt teremt a megfigyelő és a megfigyelés tárgya között. A történész szempontja minden megfigyelésre rányomja bélyegét; a történelmet ily módon át- és átszövi a viszonylagosság. Karl Mannheim szavaival élve „a megfigyelő társadalmi pozíciója szerint változnak még azok a kategóriák is, melyekben a tapasztalatokat összefoglalják, összegyűjtik és rendezik”.²¹ De itt többről van szó annál, mint hogy a társadalomtudós szubjektuma szükségképp rányomja bélyegét megfigyeléseire, és hogy maga a megfigyelési folyamat is befolyásolja, illetve módosítja a megfigyelés tárgyát. Ez kétféleképp történhet. Például, ha az embereket figyelmeztetik a rájuk nézve kedvezőtlen következményekre, másképp fognak visel-

²¹ K. Mannheim: *Ideology and Utopia*. 1936. 130. o.

kedni, s ily módon a rájuk vonatkozó előrejelzés, hiába alapul korrekt elemzésen, önmagát oltja ki. A történelem történelmi tudattal rendelkező emberek körében többek közt azért nem ismétli önmagát, mert a szereplők a második előadás idején már tudatában vannak annak, hogyan alakult az első, és ez a tudás módosítja cselekedeteiket.²²

A bolsevikok tudták, hogy a francia forradalom Napóleonnal ért véget, és tartottak is attól, hogy az ő forradalmuk is hasonló véget ér. Ezért voltak bizalmatlanok Trockijjal szemben, aki a vezetők közül leginkább emlékeztetett Napoleonra, és bíztak meg Sztálinban, aki viszont a legkevésbé hasonlított hozzá. A folyamat azonban ellentétes irányban is hathat. Ha egy tekintélyes közgazdász az adott gazdasági viszonyok tudományos elemzése alapján közelgő fellendülést vagy épp recessziót jósol, és elég nyomós érveket sorakoztat fel, pusztán jóslatával is hozzájárulhat jóslata bekövetkezéséhez. Az a politológus, aki történelmi megfigyelésekre támaszkodva azon meggyőződésének ad hangot, hogy az önkényuralom rövid életű, jóslatával meggyorsíthatja az önkényúr bukását. Jól ismerjük azoknak a választási jelölteknek a viselkedését, akik azért jósolják meg előre saját győzelmüket, hogy ily módon tegyék azt még valószínűbbé; és könnyen lehet, hogy a közgazdászokat, politológusokat és történészeket, amikor jóslásokba bocsátkoznak, néha öntudatlanul is az az óhaj vezérli, hogy meggyorsítsák a jóslat beteljesedését. Ezekről a rendkívül összetett viszonyokról biztonsággal legfeljebb annyi állítható, hogy a megfigyelő és a megfigyelés tárgya, a társadalomtudós és adatai, illetve a történész és tényei között a kölcsönhatás folyamatos, és állandóan változik; és ez a történettudomány és a társadalomtudományok egyik megkülönböztető jegyének tűnik.

Talán itt kellene említést tennem arról, hogy az utóbbi években néhány fizikus szaktudományáról olyan kategóriákban beszél, melyek azt sugallják: megdöbbentő hasonlóságok vannak a fizikai univerzum és a történész világa között. Először is eredményeikkel kapcsolatban felmerül a bizonytalansági, illetve meghatározatlansági tényező. A következő előadásomban kívánok beszélni az úgynevezett történelmi determinizmus természetéről és hatáiról. Mindmáig eldöntetlen, hogy a modern

²² Ez az érv a *The Bolshevik Revolution, 1917–1923* c. könyvem írása közben fogalmazódott meg bennem. 1950. 42. o.

fizikában jelentkező bizonytalanság az univerzum természetében rejlik-e, vagy csupán egyik megnyilvánulása annak, hogy mind ez idáig képtelenek voltunk az univerzum tökéletes megértésére; azt azonban, hogy fontos hasonlóságok lennének közte és történelmi jóslatokra való képességünk között, ugyanazzal a kétkedéssel fogadom, mint amikor néhány évvel ezelőtt a túl-buzgó „tudósok” ebben vélték felfedezni az univerzumban jelen lévő szabad akarat bizonyítékát. Másodszor, azt állítják, hogy a modern fizikában a tér- és időbeli távolságok mértékegységei a „megfigyelő” mozgásától függnék. Inherens változásoknak vannak kitéve, mert lehetetlen állandó viszonyt megállapítani a „megfigyelő” és a megfigyelt tárgy között; mindkettő – mind a szubjektum, mind az objektum – benne van a megfigyelés végeredményében. Noha ezek a megállapítások minimális változtatással érvényesek a történész és tárgya viszonyára is, kétlem, hogy e viszony lényegét bármilyen értelemben is összehasonlíthatnánk a fizikus és az általa vizsgált univerzum viszonyának természetével; és bár elvben az volna az érdekem, hogy inkább csökkentsem, mintsem növeljem a történész és a természettudós megközelítése közötti különbségeket, magam ellen cselekednék, ha tökéletlen hasonlóságokra hivatkozva megpróbálnám elmosni a meglévő különbségeket.

De amikor – szerintem teljes joggal – kijelentjük, hogy a társadalomtudós más módon van „jelen” a vizsgált tárgyban, mint a természettudós, és a szubjektum és objektum közötti viszony kérdése sokkal bonyolultabb, még nem értünk a dolog végére. A 17., 18. és 19. századra jellemző klasszikus ismeretelméletek mind éles dichotómiát tételeztek az ismeretet birtokló szubjektum és a megismert objektum között. Noha folyamatban gondolkodtak, a filozófusok teremtette modell a szubjektumot és az objektumot, az embert és a külvilágot egymástól szétválasztva szemlélte. Ez volt a természettudomány születésének és fejlődésének nagy korszaka; és az ismeretelméletekre nagy hatással volt a tudomány úttörőinek szemlélete. Az ember és a külvilág az ő szemükben egymással élesen szemben álló két oldalt képviselt. Az ember harcot vívott a külvilággal, mely megzabolázhatatlan és potenciálisan ellenséges valamiként jelent meg – megzabolázhatatlannak, mert az értelemnek nem könnyen adta meg magát, potenciálisan ellenségesnek, mert nehéz volt fölébe kerekedni. A modern tudomány sikereinek hatására ez a szemlélet radikális

változáson ment keresztül. Napjainkban a tudós már nem úgy képzei el a természetet, mint amivel harcolnia kell. Inkább együttműködésre törekszik vele, és arra, hogy – ha lehet – céljai szolgálatába állítsa. A klasszikus ismeretelméletekkel a modern természettudomány már nemigen tud mit kezdeni, a fizikárol nem is beszélve. Egyáltalán nem meglepő, hogy az elmúlt ötven évben a filozófusok sorra megkérdőjelezték őket, és kezdték felismerni, hogy a megismerés folyamata nem választja szét élesen a szubjektumot és az objektumot, sőt bizonyos mértékű kölcsönhatást, illetve kölcsönös függőséget teremt közöttük. E felismerésnek rendkívül nagy jelentősége van a társadalomtudományok területén. Első előadásomban már utaltam rá, hogy a történelem tanulmányozása nehezen egyeztethető össze a hagyományos empirista ismeretelmélettel. Most szeretném még nyomatékosabbá tenni, hogy a társadalomtudomány mint olyan, ahol is az ember egy személyben játssza a szubjektum és az objektum, a kutató és a kutatási tárgy szerepét, teljességgel összeegyeztethetetlen minden olyan ismeretelmélettel, mely ragaszkodik a szubjektum és az objektum merev szétválasztásához. A szociológia, azon igyekezettől vezérelve, hogy önmagát koherens elméletépítménynek nyilvánítsa, önálló szakterületként létrehozta – teljesen jogosan – a tudásszociológiát. Mindazonáltal ez eddig nem jutott túl messzire – szerintem főként azért, mert beérte annyival, hogy körbe-körbejárka a hagyományos ismeretelmélet ketrecében. Ha a filozófusok a modern fizika korábbi és a modern társadalomtudományok mai felismeréseinek hatására megpróbálnak kitörni ebből a ketrecből, és a megismerés folyamataira korszerűbb modellt dolgoznak ki, mint a régi biliárdgolyó-elmélet, mely arra épült, hogy az adatok passzív tudatra hatnak, abból a társadalomtudományoknak – és mindenekelőtt a történettudománynak – csak haszna származhat. Ez fontos kérdés, és a történelmi objektivitás tárgyalásakor még visszatérek rá.

Végül, de nem utolsósorban hadd térjek ki arra a nézetre, mely szerint a történelmet a természettudományoktól, de a többi társadalomtudománytól is, leginkább az különbözteti meg, hogy szorosan kötődik vallási és erkölcsi kérdésekhez. A történelem és a vallás viszonyáról csak annyit kívánok mondani, amennyi feltétlenül szükséges ahhoz, hogy saját álláspontomat világossá tegyem. A csillagászat és az istenhit minden további nélkül össze-

egyeztethető, ha a csillagász olyan istenben hisz, aki nemcsak megteremtette a világmindenséget, de rendet is tart benne. Ha azonban valaki olyan istent imád, aki önkényesen beavatkozik, módosítja a bolygók pályáját, későbbre halasztja a napfogyatkozást, vagy épp megváltoztatja a kozmikus játékszabályokat, jobb, ha más pályát választ. Ugyanígy, néha úgy tűnik, komoly történész lehet olyan istenben, aki rendet szabott és jelentést adott a történelem mint egész menetének, de ha olyan istenben hisz, mint az ótestamentumi, aki beavatkozik és leszámol az amalekitákkal, vagy Józsuá seregének megsegítésére megállítja a Napot és Holdat, hogy egy nappalból kettő legyen, tudománya fabatkát sem ér. Ebből következőleg isten nem szolgálhat egyedi történelmi események magyarázataként. Legújabb könyvében D'Arcy atya a következőképp próbálja meghúzni a választóvonalat:

*Nemigen elégitené ki a diákok, ha a történelemben felvetődő kérdésekre mindig azt a választ adnánk, hogy Isten akarta így. Csak akkor hozhatunk be szélesebb összefüggéseket, ha a világi események és az emberi dráma szálainak kibogozásában már elmentünk a legvégső határig.*²³

Ebben a felfogásban csak az a furcsa, hogy a vallást hajlamos a kártya dzsókereként kezelni, amit csak akkor vesz elő az ember, ha fontos ütésről van szó, és a többi lap már kevésnek bizonyul. Szerencsésebbnek tűnik az a szétválasztás, amit Karl Barth lutheránus teológus csinált. Szerinte az isteni és a világi történelem két különböző dolog, és az utóbbi a világi hatalomra tartozik. Ha jól értelmezem, Butterfield professzor is ugyanerre gondol, amikor „technikai” történelemről beszél. Önök vagy én valószínűleg sohasem írunk mást, mint technikai történelmet, mint ahogy ő is csak azt írt. De e furcsa jelző használatával fenntartja magának a jogot, hogy higgyen valamiféle ezoterikus vagy gondviselészerű történelemben, mellyel nem is kell foglalkoznunk. Az olyan történészek, mint Bergyajev, Niebuhr és Maritain, miközben ragaszkodnak a történettudomány autonómiájához, meg vannak győződve arról, hogy a történelem célja a történelmen kívül keresendő. Szerintem nehezen egyeztethető

²³ M. C. D'Arcy: *The Sense of History: Secular and Sacred*. 1959. 164. o. Már Polübiosz is hasonló véleményen volt: „Ahol a történet oka kitalálható, ne zaklassuk az isteneket.” (Id. K. von Fritz: *The Theory of the Mixed Constitution in Antiquity*. N. Y., 1954. 390. o.).

össze a történelem integritása és az a hit, hogy a történelem jelentése és jelentősége valamiféle természetfeletti erőttől függ – ilyen szempontból teljesen mindegy, hogy az a kiválasztott nép istene, a keresztény isten, a deisták feltételezte rejtett kéz vagy a Hegel-féle világszellem-e. Előadásaimban abból indulok ki, hogy a történésznek úgy kell megoldania problémáit, hogy közben nem vesz igénybe semmiféle *deus ex machinát*, azaz a történelem olyan kártyajáték, ahol a dzsóker hiányzik a pakliból.

A történelem és az erkölcs viszonya bonyolultabb, és az ezzel kapcsolatos múltbeli viták hemzsegnak a félreértelmezésektől. Manapság nemigen kell hangsúlyozni, hogy a történésznek nem az a feladata, hogy erkölcsi ítéletet mondjon a történetében szereplők magánéletéről. A történész és az erkölcsfilozófus más-más nézőpontot képvisel. Lehet, hogy VIII. Henrik rossz férj és jó király volt. A történészt azonban előbbi minőségében csak akkor érdekli, ha ezzel történelmi eseményeket befolyásolt. Ha erkölcsi vétkei a közügyekre csak annyi hatással voltak, mint II. Henrik esetében, a történész ne fecsérelje rájuk az idejét. Ez az erényekre éppúgy vonatkozik, mint a vétkekre. Azt mondják, hogy Pasteur és Einstein a magánéletben rendkívüli, mondhatni szent ember volt. De kevesebbet érne-e történelmi teljesítményük, ha, mondjuk, hűtlen férjek, kegyetlen apák és elviselhetetlen munkatársak lettek volna? A történészt pedig az előbbi érdekli. Sztálin állítólag kegyetlenül és szívtelenül bánt a második feleségével; engem, mint szovjet ügyekkel foglalkozó történészt azonban ez nemigen érdekel. Ez nem jelenti azt, hogy a magánerkölcs mellékes, vagy hogy az erkölcs története ne volna a történelem legitim része. A történésznek azonban nem az a dolga, hogy erkölcsi ítéletet mondjon az általa vizsgált emberek magánéletéről.

Ennél is komolyabb félreértések vannak a közcselekedetekről mondott erkölcsi ítéletek körül. A történészek erkölcsi ítéleteinek már hosszú hagyományuk van, de a morális ítélezés szokása sohasem volt oly erős, mint a 19. századi Angliában, ahol azt két forrás is táplálta: egyrészt a kor moralizáló hajlama, másrészt az individualizmus féktelen kultusza. Rosebery szerint az angolokat az érdekli Napóleonban, hogy „jó ember” volt-e.²⁴ Creightonhoz írott leveleiben Acton kijelentette, hogy „az erköl-

²⁴ Rosebery: *Napoleon: The Last Phase*. 364. o.

csi törvények hajlíthatatlansága a történelemben megnyilvánuló tekintély, kiválóság és hasznosság titka”, sőt, a történelem „a viták döntőbírája, a vándor iránytűje és azon erkölcsi norma megtartója, melyet a föld, sőt a vallás erői megpróbálnak újra és újra elnyomni”.²⁵ Acton kijelentésének háttérében az áll, hogy szinte misztikus módon hitt a történeti tények objektivitásában, illetve felsőbbrendűségében, és úgy érezte, hogy e hit kötelezi és egyben fel is hatalmazza a történészt arra, hogy a történelem mint egyfajta természetfeletti hatalom nevében erkölcsi ítéletet mondjon a történelmi események szereplői felett. Ez a felfogás váratlan formában újra és újra fölbukkan. Toynbee professzor Mussolini Abesszínia elleni 1935-ös invázióját „előre megfontolt szándékkal elkövetett erkölcsi bűnnek” nevezte;²⁶ Sir Isaiah Berlin pedig, idézett esszéjében, amellet tör lándzsát, hogy „a történésznek kötelessége elítélni Nagy Károlyt, Napóleont, Dzsingisz kánt, Hitlert vagy Sztálint az elkövetett tömeggyilkosságokért”.²⁷

E felfogás hibáit kellőképp elemezte Knowles professzor, aki székfoglaló előadásában az egyének feletti erkölcsi ítélkezésről szólva előbb Motley II. Fülöpre vonatkozó elmarasztaló ítéletét (”ha van olyan bűn... amit nem követett el, akkor az csak azért lehetséges, mert az emberi természet még a gonoszságban sem képes tökélyre”), majd Stubbs János királyról mondott véleményét (”minden, az embert lealacsonyítani képes bűn tapadt kezéhez”) hozta fel olyan példaként, melyet a történész nem engedhet meg magának: „A történész nem bíró, még kevésbé vérbíró.”²⁸ De ezzel kapcsolatban Crocénak is van egy igencsak megszívlelendő észrevétele:

²⁵ Acton: *Historical Essays and Studies*. 1907. 505. o.

²⁶ *Survey of International Affairs*. 1935. ii. 3. o.

²⁷ I. Berlin: *Historical Inevitability*. 76–77. o. Sir Isaiah felfogása Fitzjames Stephen, a kérlelhetetlen 19. századi konzervatív jogász nézeteit juttatja eszünkbe: „Ily módon a büntetőtörvény arra az elvre épül, hogy erkölcsileg helyes a bűnözőkkel szembeni gyűlölet... Felettébb kívánatos, hogy a bűnözőket gyűlöljék, hogy a rájuk kiszabott büntetésben jusson kifejeződésre és igazolódjék e gyűlölet, amennyire csak az egészséges természetes érzületet kifejező és tápláló közintézmények igazolni és ösztönözni képesek azt.” (*A History of the Criminal Law of England*. 1883. ii. 81–82. o. Id. L. Radzinowicz: *Sir James Fitzjames Stephen*. 1957. 30. o.) E nézeteknek manapság már nincs nagy táboruk a kriminológusok körében; itt azért szálltam vitába velük, mert függetlenül attól, hogy másutt érvényesek-e még, a történelmi ítéletekre semmiképp sem vonatkoztathatók.

²⁸ D. Knowles: *The Historian and Character*. 1955. 4–5., 12., 19. o.

*A vádirat megfelelkezik arról a nagy különbségről, hogy ítészeink (s itt mindegy, hogy bírósági vagy erkölcsi ítészekről van-e szó) mai, életre ítelt ítészek, aktív és veszélyes emberek, míg azok, akikről ítélkeznek, egyszer már megjelentek koruk ítélőszéke előtt, és nem ítélhetők el, illetve menthetők fel kétszer. Egyetlen bíróság sem vonhatja őket felelősségre csak azért, mert a múlt emberei. Őket immáron védi a múlt békéje, ennél fogva immár történelmi alakok, és csak olyan ítélet alá eshetnek, mely a felszín alá hatol, és képes arra is, hogy megértse műviük szellemét. ...Azokról, akik a történetírás leple alatt bírói szerepben tetszelegnek, elítélvén emitt s felmentvén amott, s mindezt abban a hiszemben, hogy a történetírásnak ez a feladata, ...általában ki szokott derülni, hogy nem rendelkeznek semmiféle történeti érzékkel.*²⁹

És ha valaki mégsem tud napirendre térni azon kijelentésünk felett, hogy a történész feladata nem az erkölcsi ítélet Hitler vagy Sztálin – vagy épp McCarthy szenátor – felett, az csak azért van, mert kortársaink voltak, mert még százezrek élnek azok közül, akik cselekedeteiket közvetlenül vagy közvetve megszenvedték, és mert épp ezen okoknál fogva nehéz történészszemüvegen át vizsgálni őket és elfeledkezni arról, hogy más minőségében az ember bőven találna indokot arra, hogy cselekedeteikről erkölcsi ítéletet mondjon: ilyenkor jön zavarba – a legnagyobb zavarba – a kortárs történész. De mi haszna volna annak, ha ma Nagy Károly vagy Napóleon bűneit ostromoznánk?

Ne fogadjuk tehát el a vérbíró történészre kiosztott szerepet, és figyelmünket fordítsuk inkább egy nehezebb, de tanulságosabb kérdésre: ha a történésznek nem feladata egyének erkölcsi megítélése, mondjon-e erkölcsi ítéletet valamely múltbéli esemény, intézmény vagy politika felett? Feltétlenül, hisz ezek az ítéletek teszik a történészt azzá, ami. Azok, akik mindenáron ragaszkodnak az egyén erkölcsi megbélyegzéséhez, néha, akaratukon kívül, egész csoportoknak és társadalmaknak szolgáltatnak alibit. Lefélvre francia történész úgy próbálta felmenteni a francia forradalmat a napóleoni háborúk okozta katasztrófák és vérontás felelőssége alól, hogy ezeket „egy olyan tábornok diktatúrájának tulajdonította, ...aki vérmérsékleténél fogva nem tűrte a békét és a mérsékletességét”.³⁰ Napjainkban a németek örömmel veszik, ha valaki Hitler egyéni gonoszságát okolja,

²⁹ B. Croce: *History as the Story of Liberty*. Angol ford. 1941. 47. o.

³⁰ *Peuples et civilisations*. xiv. Napóleon. 58. o.

mert ily módon „megússzák”, hogy a történész erkölcsi ítéletet mondjon a vezért kitermelő társadalomról. Az oroszok, az angolok és az amerikaiak szíves örömet csatlakoznak a Sztálin, Neville Chamberlain vagy McCarthy személye elleni támadásokhoz, hogy bűnbakot kreálva őket tehessék felelőssé a kollektív gáztettekért. Ugyanakkor egyének erkölcsi felmagasztalása éppolyan félrevezető és káros lehet, mint erkölcsi sárba tiprása. A rabszolgaság mentségére annak idején mindig azt hozták fel, hogy a rabszolgatartók között művelt, kifinomult emberek is voltak. Marx Weber írja, hogy létezik „rabszolga nélküli rabszolgaság, melybe a kapitalizmus taszítja a munkást és az adóst”, és teljesen igaza van, amikor azt mondja, hogy a történésznek az intézményről, s nem az azt létrehozó egyes emberről kell erkölcsi ítéletet mondania.³¹ A történész ne ítélkezzék valamely keleti zsarnok felett, mindazonáltal tegye világossá, hogy, mondjuk, a keleti zsarnokság és a Periklész-féle athéni demokrácia közül melyik mellett teszi le a garast. Ne mondjon véleményt az egyes rabszolgatartókról, de ez ne akadályozza meg abban, hogy elítélje a rabszolgatartó társadalmat. A történeti tények, mint láttuk, bizonyos értelmezést eleve feltételeznek; a történeti értelmezés pedig eleve erkölcsi ítélkezéssel – vagy ha ragaszkodunk egy semlegesebb hangzású fogalomhoz: értékítéllettel – jár.

Nehézségeink azonban még csak most kezdődnek. A történelem harc, melyben az eredményeket, függetlenül attól, hogy azokat jóknak vagy rosszaknak ítéljük, az egyes csoportok közvetlenül vagy közvetve – de inkább közvetlenül, mint közvetve – mások kárára érik el. Az árat a vesztesékekkel fiztették meg. A szenvedés a történelem velejárója. Minden nagy történeti korszaknak megvannak a maga veszteségei és nyertesei. Ez végtelenül bonyolult kérdés, hisz nem áll rendelkezésünkre mérce, mellyel egyensúlyba lehetne hozni a néhányaknak jutó jót és a többiekét sújtó rosszat; valamiféle egyensúlyra mégis szükség van. Ezzel a problémával nemcsak a történelemben találkozunk. A mindennapi életben – ha néha nem akarjuk is beismerni – elég gyakran kerülünk olyan helyzetbe, hogy az eljövendő jó érdekében a kevésbé gonoszat vagy a gonoszat választjuk. A történetírás néha úgy kezeli ezt, mint „a haladással járó költség” vagy mint „a forradalom ára”. Ez igen félrevezető. Mint Bacon írja az

³¹ Id. From Max Weber: *Essays in Sociology*. 1947. 58. o.

On Innovations című esszéjében: „a szokáshoz való merev ragaszkodás legalább annyi bajjal jár, mint az újítás.” A meglévő fenntartásáért a kiváltsággal nem rendelkezőkkel éppoly súlyos árat fizettetnek, mint amekkorát az új bevezetések a kiváltságaiuktól megfosztottak fizetnek. Az a tétel, hogy egyesek jóléte igazolja mások szenvedéseit, minden kormánynak tetszik, és legalább annyira konzervatív, mint radikális nézet. Dr. Johnson nagyon szívesen érvelt azzal, hogy a kisebbik rossz igazolja a meglévő egyenlőtlenségek fenntartását.

*Még mindig jobb, ha néhányan boldogtalanok, mintha senki sem boldog, és általános egyenlőség esetén ez volna a helyzet.*³²

A kérdés a maga legdrámaibb formájában a radikális változás időszakaiban vetődik fel, éppen ezért itt lehet a legjobban tanulmányozni, hogyan viszonyul hozzá a történész.

Vegyük példának az angliai iparosítást, mondjuk, 1780 és 1870 között. Lényegében a történészek, anélkül hogy összebeszéltek volna, nagy és progresszív teljesítménynek ábrázolják az ipari forradalmat. Megemlítik persze azt is, hogy a parasztokat elűzték földjeikről, hogy a munkásokat egészségtelen gyárakba és embertelen otthonokba terelték, hogy kizsákmányolták a gyermekek munkaerejét. Valószínűleg arról is említést tesznek, hogy a rendszer működésében akadt példa visszaélésekre, hogy némelyik munkaadó az átlagnál kíméletlenebb volt, a végén pedig mintegy felmentés gyanánt hozzáteszik, hogy a rendszer megszilárdulásával egyenes arányban egyre nagyobb szerepet kapott az emberi lelkiismeret. De – ki nem mondva – valószínűleg megint csak abból indulnak ki, hogy a számtalan kényszerítő és kizsákmányoló intézkedés, legalábbis az első időszakban, az iparosítás elkerülhetetlen velejárója volt. Még nem találkoztam olyan történésszel, aki ezzel kapcsolatban azon a véleményen lett volna, hogy jobb lett volna lefogni a haladás kezét, és lemondani az iparosításról; ha mégis akadna ilyen, akkor az csakis a Chesterton–Belloc-féle iskolához tartozhat, és a többi történész körében – igen helyesen – túl sok tekintélynek nemigen örvend.

³² Boswell: *Life of Doctor Johnson*. 1776. Everyman kiad. ii. 20. o. Ez legalább nyílt beszéd; ezzel szemben Burckhardt (*Judgements on History and Historians*. 85. o.), miközben megkönyyezi a haladás áldozatainak „elnémított szenvedéseit”, azokéit, akik többnyire semmi mást nem kívántak, csak a *parta tuerit*, említést sem tesz az *ancien régime* áldozatainak szenvedéseiről, akiknek többnyire nem volt mihez ragaszkodniuk.

Ez a példa számomra azért különösen fontos, mert abban a könyvben, melyet Szovjet-Oroszországról írok, úgy közelítem meg a mezőgazdasági kollektivizáció problémáját, mint az iparosítás szükséges velejáróját. Tisztában vagyok azzal, hogy ha követem az angol ipari forradalommal foglalkozó történészek példáját, és úgy ítélem el a kollektivizáció közben elkövetett erőszakot és gonosztetteket, hogy magát a folyamatot a szükséges és kívánatos iparosítási politika elkerülhetetlen velejárójaként kezelem, magamra vonom a vádat, hogy cinikus vagyok, és a gonoszságok elkövetőinek felmentést adok. Arra, hogy a nyugati nemzetek a 19. században gyarmatosították Ázsiát és Afrikát, a történészek nemcsak a közvetlen világ gazdasági hatásokban keresnek mentséget, hanem azokban a hosszú távú következményekben is, melyeket a gyarmatosítás a két kontinens elmaradott népeire gyakorolt. Végül is, mondják, a modern India az angol uralom gyermeke; a modern Kína pedig, keresztezve azzal a hatással, mely az orosz forradalom részéről érte, a 19. századi nyugati imperializmus terméke. A kínai forradalom esetleges gyümölcsét és dicsőségét azok a kínai munkások sajnos már nem élvezhetik, akik annak idején a szabad kikötőkben vagy a dél-afrikai bányákban dolgoztak, illetve az első világháború frontjain harcoltak. Általában nem azok élvezik a gyümölcsöt, akikkel megfizették az árát. Engels jól ismert megállapítása kínosan illik az eddig elmondottakra:

*De hát a történelem a legkegyetlenebb az összes istennők közül, holttestek tömegein keresztül hajtja ő diadalkocsiját, nemcsak háborúban, hanem a „békés” gazdasági fejlődés idején is. Mi, férfiak és nők pedig – sajnos – olyan ostobák vagyunk, hogy sosem tudjuk összeszedni az igazi haladáshoz való bátorságot, hacsak szinte mértéktelennek tűnő szenvedések nem kényszerítenek erre.*³³

Ivan Karamazov híres lázadó gesztusa heroikus tévedés. A társadalomba, mint ahogy a történelembe is, beleszületünk. Nem adatik meg a lehetőség, hogy magunk döntjük el, belépünk-e vagy sem. A történész sem adhat más választ, mint amit a teológus ad a szenvedés problémájára. Ő is azt mondja, hogy szempontunk csakis a kisebbik rossz és a nagyobbik jó lehet.

De vajon az a tény, hogy a történész, a természettudóstól eltérően, egyszerűen anyagának természeténél fogva, kénytelen

³³ Levél Danielsonnak, kelt 1893. febr. 24-én. In: Marx–Engels Művei 39. k. 38. o.

szembesülni az erkölcsi ítélkezés kérdéseivel, nem jelenti-e azt, hogy a történelem valamiféle történelemfeletti értékmércének van alávetve? Szerintem nem. Tegyük fel, hogy a történelmen túl léteznek olyan elvont fogalmak, mint „jó” és „rossz”, illetve kifinomultabb leszármazottaik. De még ha így lenne is, ezek az elvont fogalmak a történeti erkölcs tanulmányozása során pontosan ugyanolyan szerepet játszanának, mint amilyet a fizikában a matematikai és logikai tételek. A gondolkodás nélkülözhetetlen kategóriái, de nincs jelentésük, illetve érvényük, amíg valami különös tartalmat nem kapnak. Vagy ha egy másik hasonlat jobban tetszik, azok az erkölcsi szabályok, melyeket a történelemben vagy a mindennapi életben alkalmazunk, olyanok, mint a váltók: van egy nyomtatott és egy kézzel kitöltendő részük. A nyomtatott rész olyan elvont szavakból áll, mint szabadság és egyenlőség, igazság és demokrácia. Ezek alapvető kategóriák. Addig azonban a váltó semmit sem ér, amíg ki nem töltjük a másik részt, mely azt határozza meg: kinek és mekkora szabadságot kívánunk juttatni, kit ismerünk el egyenrangúnak és mekkora összeg erejéig. A történelem függvénye, hogy a váltót mikor hogyan töltjük ki. Az elvont erkölcsi fogalmak történeti folyamat révén nyernek konkrét tartalmat; erkölcsi ítéleteinket olyan fogalmi kereten belül alkotjuk meg, mely maga is a történelem terméke. Az erkölcsi kérdésekről folytatott nemzetközi viták manapság leginkább a szabadsághoz és a demokráciához való jogról szólnak. A fogalmak elvontak és egyetemesek. Az őket megtöltő tartalom azonban időtől és helytől függően a történelem folyamán mindig változott; gyakorlati alkalmazásuk csakis történeti kontextusba helyezve érthető és vitatható meg. Vegyünk egy kicsit kevésbé népszerű példát. Történt már kísérlet arra, hogy a „gazdasági racionalitás” fogalmát olyan objektív és megkérdőjelezhetetlen kritériumként kezeljék, melynek révén mérhetővé és értékelhetővé válik valamely gazdaságpolitika kívánatossága. Ez azonban nyilvánvalóan nem ilyen egyszerű. A klasszikus gazdaság törvényein nevelkedett teoretikusok elvből ellenzik a tervezést, mert szerintük az nem más, mint a racionális folyamatokba való irracionális beavatkozás; a tervgazdaság hívei árpolitikájukat például függetleníteni kívánják a kereslet-kínálat törvényétől, és az így tervezett áraknak nincs racionális alapjuk. Természetesen elképzelhető, hogy a tervezők gyakran irracionálisan és ily módon ostobán viselkednek. Megítélésük

kritériuma azonban ne a klasszikus közgazdaságtan jó öreg „gazdasági racionalitása” legyen. Én személy szerint inkább az ellenkező véleményt vallom: hogy az ellenőrzés és szabályozás nélküli „laissez-faire” gazdaság jellegénél fogva irracionális, a tervezés pedig kísérlet arra, hogy a folyamatba bevigye a „gazdasági racionalitást”. Most azonban mindössze azt szeretném hangsúlyozni, hogy lehetetlen olyan elvont és történelem feletti mércét felállítani, mellyel a történelmi cselekedetek mérhetővé válnak. Mindkét oldal óhatatlanul olyan tartalommal tölti meg ezt a mércét, mely saját történelmi helyzetének és törekvéseinek legjobban megfelel.

Ez utóbbi körülmény a legjobb ellenérv azokkal szemben, akik olyan történelem feletti mérce vagy kritérium felállítására törek-szenek, melynek birtokában ítéletet mondhatnak történelmi ese-ményekről vagy helyzetekről – függetlenül attól, hogy e mérce valamilyen, teológusok által tételezett isteni tekintélytől vagy a felvilágosodás filozófusai által abszolutizált Észtől vagy Termé-szettől származik-e. Tehát nem arról van szó, hogy a mérce alkalmazása során előfordulnak-e hibák, vagy hogy maga a mérce tökéletes-e, hanem arról, hogy minden olyan kísérlet, mely efféle kritérium felállítására törekszik, történelmietlen, és ellentmond a történelem leglényegének. Dogmatikus választ ad azokra a kérdésekre, melyeket a történésznek hivatásánál fogva újra és újra fel kell tennie; az a történész, aki ezekre a kérdésekre bizonyos válaszokat már eleve elfogad, bekötött szemmel lát munkához, és elárulja hivatását. A történelem mozgás; a mozgás pedig összehasonlítással jár. Ezért van az, hogy a történészek erkölcsi ítéleteiket szívesebben fejezik ki olyan összehasonlító jellegű szavakkal, mint a „haladó” és a „reakciós”, és kerülik az olyan kompromisszumokat nem ismerő abszolútumokat, mint a „jó” és a „rossz”; e szavak kísérletek különböző társadalmak, illetve történeti jelenségek definiálására, ahol a viszonyítás nem egy abszolút mércéhez, hanem egymáshoz történik. Ráadásul amikor megvizsgáljuk ezeket az állítólag abszolút és történel-men kívüli értékeket, kiderül, hogy valójában ezek is a történe-lemben gyökereznek. Arra, hogy valamely egyedi érték vagy eszme miért éppen egy adott korban és helyen jelenik meg, az idő és a tér történeti körülményei adnak magyarázatot. Az olyan hipotetikus abszolútumok gyakorlati tartalma, mint az egyenlő-ség, a szabadság, az igazság vagy a természeti törvény, korszak-

ról korszakra, földrészről földrészre változik. Minden csoportnak megvannak a maguk történelemben gyökerező értékei. Minden csoport harcol a számára idegen és előnytelen értékek érvényesülése ellen, és ezekre olyan megszegyenítő bélyeget sűt, mint „burzsoá” és „kapitalista” vagy „antidemokratikus” és „totalitárius”, sőt, hogy még ennél is súlyosabbat mondjak, idegen az angoltól vagy az amerikaitól. A társadalomtól, illetve a történelemtől függetlenített elvont mérce és érték ugyanolyan illúzió, mint az elvont egyén. A komoly történész tudatában van annak, hogy az értékek jellege a történelmi körülmények függvénye, azt a történeeszt pedig, aki úgy állítja be, mintha az általa vallott értékek történelmen túli objektivitással bírnának, nem szabad komolyan venni. Az általunk vallott nézetek és ítélezési mércéink is a történelem részét alkotják, és éppúgy képezhetik történelmi vizsgálódás tárgyát, mint az emberi viselkedés más aspektusai. Napjainkban kevés tudomány – legkevésbé a társadalomtudomány – követelhet magának teljes függetlenséget. De a történelemtudományt sem különbözteti meg tőlük az, hogy alapvetően függ valami rajta kívül álló dologtól.

Hadd foglaljam össze, milyen érveket sorakoztattam fel amellett, hogy a történelem is a tudományok közé sorolandó. Az a szó, hogy „tudomány”, manapság már a tudás annyiféle ágát foglalja magába, annyiféle módszert és technikát, hogy inkább azoknak kell bizonyítaniuk nézetüket, akik ki szeretnék rekeszteni a történelmet a tudományok sorából, és nem azoknak, akik az ellenkezője mellett érvelnek. Egyáltalán nem mellékes, hogy a kirekesztés mellett szóló érvekkel nem természettudósok hozakodnak elő, és nem azért, hogy kizárják a történeaszeket a kiválasztottak társaságából, hanem olyan történészek és filozófusok, akik a történelmet a humaniorák előkelőbbnek hitt társaságában szeretnék látni. E vita a humaniorák és a természettudományok elavult szétválasztásának előítéletére vezethető vissza, ahol a kiindulópont az, hogy míg a humaniorák az uralkodó osztály általános kultúráját képviselik, addig a természettudomány az uralkodó osztály szolgálatában álló műszakiak szaktudását jelenti. Ebben a kontextusban maga a „humaniorák” és a „humán” szó is egy korszakhoz kötődő előítélet maradványa; és az a tény, hogy a tudomány és a történelem szembeállításának az angolon kívül egyetlen más nyelvben sincs

értelme, ezen előítélet sajátosan belterjes jellegére utal. Elvi el-
lensége vagyok annak, hogy a történelmet ne nevezzük tudomá-
mánynak, mert így csak igazolódik és fennmarad az úgyneve-
zett „két kultúra” közötti szakadék. Maga a szakadék is e régi
előítélet terméke, mely egy valaha volt angol társadalom osz-
tályszerkezetén alapult. Személy szerint egyáltalán nem vagyok
meggyőződve arról, hogy a történész és a geológus távolsága
egy centivel is nagyobb és áthidalhatatlanabb, mint az, amely a
geológust és a fizikust választja el egymástól. Nézetem szerint a
szakadék megszüntetésének nem az a módja, hogy a törté-
nészeknek elemi szintű természettudományt, a természet-
tudósoknak pedig elemi szintű történelmet tanítunk. Ez zsák-
utca, melybe a zavaros gondolkodás juttatott bennünket. Végül
is a természettudósok maguk sem tesznek ilyet. Még soha nem
hallottam olyat, hogy mérnököknek azt tanácsolták volna, járja-
nak elemi szintű botanikaórákra.

Az általam javasolt megoldás az volna, hogy emeljük a törté-
nettudomány színvonalát – ha szabad úgy mondanom –, tegyük
azt tudományossabbá, és követeljünk többet azoktól, akik erre
adják a fejüket. Ezen az egyetemen a történelmet mint akadémiai
diszciplínát néha azok gyűjtőhelyének állítják be, akik az irodal-
mat túl nehéznek, a természettudományt pedig túl komolynak
találták. Előadásaim során szeretném egyértelművé tenni, hogy
a történelem sokkal nehezebb tárgy, mint az irodalom, és van
olyan komoly, mint a természettudomány bármelyik ága. Az
általam javasolt megoldásmód azonban abból indul ki, hogy a
történészek maguk is nagyobb hittel vannak tevékenységük
iránt. Nemrégiben Sir Charles Snow tartott előadást erről a
témáról, és abban egy ponton szembeállította egymással a ter-
mészettudós „hetyke” optimizmusát és az általa „irodalmi érte-
lmiséginek” nevezett bölcsész „visszafojtott hangját” és „antiszo-
ciális érzületét”.³⁴ Vannak történészek – és még többen olyanok,
akik úgy írnak a történelemről, hogy közben nem is történészek –,
akik ebbe az ún. „irodalmi értelmiségi” kategóriába tartoznak.
Idejük nagy részében arról győzködnek bennünket, hogy a tör-
ténelem nem tudomány, és elmagyarázzák, mi lehet, illetve
legyen, s mi ne, ennél fogva nem marad idejük a történettudo-
mány teljesítményeire és a benne rejlő lehetőségekre.

³⁴ C. P. Snow: *The Two Cultures and the Scientific Revolution*. 1959. 4–8. o.

A szakadék megszüntetésének másik módja annak tudatosítása, hogy a természettudósok és a történészek célja azonos; a tudománytörténet és a tudományfilozófia iránti új keletű és egyre nagyobb érdeklődés ehhez sokban hozzájárul. A természettudósok, a társadalomtudósok és a történészek egyazon dolog különböző aspektusaival foglalkoznak: az embert és környezetét, az ember környezetére gyakorolt hatását, illetve a környezet emberre gyakorolt hatását vizsgálják. A kutatás célja egy és ugyanaz: elősegíteni azt, hogy az ember minél jobban értse és tudja kezelni környezetét. A fizikus, a geológus, a pszichológus és a történész kiindulópontja és módszere a részletekben sokban különbözik egymástól; egy pillanatra sem állítom, hogy a történész akkor tesz leginkább eleget a tudomány követelményeinek, ha átveszi a természettudomány módszereit. A történezt és a természettudóst azonban egyesíti a közös cél – hogy magyarázatot keres – és a kérdés-felelet közös módszere. A történész, akár csak a többi tudós, olyan állatfajta, mely újra és újra felteszi a kérdést: „miért?” Következő előadásomban azt vizsgálom, milyen módon teszi fel kérdéseit, és hogyan keres rájuk választ.

Osiris Könyvtár

4. OKOZATISÁG A TÖRTÉNELEMBEN

Ha a tejet forralják, kifut. Nem tudom és soha nem is próbáltam megtudni, miért. Ha mégis törnöm kellene rajta a fejem, a jelenséget valószínűleg a tej illetén hajlamának tulajdonítanám, ami kétségkívül igaz, csak épp nem magyaráz meg semmit. De hát nem vagyok természettudós. Ugyanígy, olvashat, sőt akár írhat is az ember elmúlt eseményekről anélkül, hogy közben feltenné magának a kérdést, miért is történtek úgy, vagy beérheti azzal, hogy a második világháború azért tört ki, mert Hitler háborút akart – ami ugyan igaz, de nem magyaráz meg semmit. Legfeljebb az ilyen ne nevezze magát történelemszallgatónak vagy történelemszallgatónak. A történelem tanulmányozása az okok tanulmányozását jelenti. A történész – amint azt előző előadásom végén ki is fejtettem – mindig a miéltre keresi a választ; és addig ne legyen nyugta, amíg reménykedhet abban, hogy azt meg is találja. Az a nagy történész – vagy talán általánosabban szólva: a nagy gondolkodó –, aki új dolgokkal kapcsolatban vagy új kontextusban teszi fel a kérdést: „Miért?”

Hérodotosz, a történetírás atyja műve céljaként a görögök és a barbárok cselekedetei emlékének megőrzését „és mindenekelőtt és -mögött annak feltárását, jelöli meg, mi volt az egymás elleni harc oka”. Az ókorban kevés követője akadt; még Thuküdidész is az a vád érte, hogy az okozatiságról nincs világos koncepciója.¹ De amikor a 18. században hozzáfogtak, hogy lefektessék a modern történetírás alapjait, Montesquieu *Elmélkedések a rómaiak nagyságának, illetve felemelkedésének és bukásának okairól* című művében abból indult ki, hogy „vannak olyan általános okok, erkölcsiek vagy fizikaiak, melyek minden monarchiában hatnak, felemelik, fenntartják, vagy épp bukását okozzák”, és hogy „minden történés ezekre vezethető vissza”. Néhány évvel később az *Esprit des lois* című művében továbbfejlesztette

¹ F. M. Cornford: *Thucydides Mythistoricus*. Több helyütt.

és egyben általánosította is ezt a tételt. Abszurd feltételezésnek tartotta, hogy „a világban tapasztalható hatások mind a vak sors számlájára írandók”. Az embereket „nemcsak gondolataik irányítják”; viselkedésük bizonyos, „a dolgok természetéből” levezethető törvényeket, illetve elveket követ.² Jó kétszáz éven át a történészek és a történetfilozófusok mindent elkövettek azért, hogy az emberiség múltbéli tapasztalatait a feltárt történelmi események, illetve az azokat kormányzó törvények szerint rendezzék el. Az okokat és törvényeket egyszer mechanikai, más-szor biológiai, olykor metafizikai, gazdasági vagy pszichológiai fogalmakkal próbálták megragadni. Mindazonáltal elfogadott tételnek számított, hogy a történetírás a múlt eseményeinek ok-okozati sorrendben való elrendezése. „Ha csak annyi telik tőled, hogy elmeséld, az egyik barbár helyére melyik másik lépett az Oxosz vagy a Iaxartész partján – mondja Voltaire abban a címszóban, melyet az *Enciklopédia* számára a történetírásról írt, nem vesszük sok hasznodat.” Az utóbbi években némiképp módosult a kép. Manapság – később ismertetendő okok folytán – már nem beszél senki történeti „törvényekről”; és még az „ok” szó is kiment a divatból, részben a – most nem részletezendő – filozófiai kétértelműségek miatt, részben pedig mert gondolatilag a determinizmus társították, amire mindjárt részletesebben is kitérek. Ebből kifolyólag egyesek történeti „ok” helyett inkább „magyarázatról”, „értelmezésről”, a „helyzet logikájáról” vagy „az események belső logikájáról” beszélnek (ez utóbbi terminust Dicey vezette be), vagy az okozati megközelítést (miért történt?) elutasítva, a funkcionális megközelítés (hogyan történt?) mellett törnek lándzsát, noha itt is elkerülhetetlenül felmerül a kérdés: mi váltotta ki – amivel újra a „miért?” kérdésénél vagyunk. Mások többféle okot különböztetnek meg – mechanikai, biológiai, pszichológiai és így tovább –, és a történeti okot ezek egyikének tekintik. Noha némelyik megkülönböztetésnek van bizonyos létjogosultsága, a mi szempontunkból hasznosabb, ha azt vizsgáljuk, mi köti össze, s nem azt, mi választja szét a különféle okokat. Itt és most beérem annyival, hogy az „ok” szót a maga bevett, hétköznapi értelmében használom, a finom megkülönböztetéseket pedig figyelmen kívül hagyom.

² *De l'esprit des lois*. Előszó és 1. fej.

Kezdjük azzal a kérdéssel, mit csinál a történész a gyakorlatban, amikor nem kerülheti ki, hogy bizonyos eseményeket bizonyos okokra vezessen vissza. A történész által előnyben részesített problémamegközelítés első sajátossága, hogy ugyanazt az eseményt általában több okra vezeti vissza. A közgazdász Marshall azt írta egyszer, hogy „az embereket minden lehetséges eszközzel óvni kell attól, hogy valamely cselekedetet egyetlen oknak tulajdonítsanak... és figyelmen kívül hagyják azokat, melyek hatása szintén tetten érhető”.³ Az a vizsgáló, aki arra a kérdésre, „Miért tört ki az 1917-es orosz forradalom?”, egyetlen okban véli megtalálni a választ, hármasnál jobbat nemigen érdekel. A történésznek sokféle okkal van dolga. Ha fel kellene sorolnia a bolsevik forradalom okait, megemlíthetné, hogy Oroszország katonai vereségek sorozatát szenvedte el, a háború romba döntötte az orosz gazdaságot, nem maradt hatástalan a bolsevik propaganda, a cári kormányzat nem tudta megoldani a földkérdést, a petrográdi gyárakban egyre több elszegényedett és kizsákmányolt munkás dolgozott, hogy Lenin tudta, mit akar, míg a másik oldalon ilyen személy nem akadt – egy szóval a gazdasági, a politikai, az ideológiai és a személyi, rövid, illetve hosszú távú okok véletlenszerű, de egymást felerősítő halmazát kellene felsorolnia.

Ezzel már el is jutottunk a történészi megközelítés második sajátosságához. Az a vizsgáló, aki kérdésünkre úgy válaszol, hogy az orosz forradalomnak több mint egy tucat okát sorolja fel, de ennyivel be is éri, négyesre jó lehet, de ötösre nemigen; „a megfelelő ismeretanyag nem párosul kellő képzelőerővel” – valószínűleg ez kerülne a vizsgáztató jegyzetfüzetébe. A valódi történész nem elégszik meg az összegyűjtött tények felsorolásával, kötelességének érzi, hogy sorrendet és ily módon hierarchiát állítson fel az okok egymáshoz való viszonyában, és talán azt is eldönti, hogy „végső soron”, illetve „a végső elemzés során” (ezek a történészek kedvenc kifejezései) mely ok vagy az okok mely kategóriája tekintendő végső oknak, az okok okának. A választott témának saját értelmezést ad; a történész az általa megjelölt okokról ismerszik meg. Gibbon a barbarizmus és a vallás diadalának tulajdonította a Római Birodalom hanyatlását és bukását. A 19. századi whig történészek az angol hatalom és

³ *Memorials of Alfred Marshall*. Szerk. A. C. Pigou. 1925. 428. o.

jólét létrejöttét az alkotmányos szabadság elveit megtestesítő politikai intézmények fejlődésének tulajdonították. Manapság Gibbon és a 19. századi angol történészek többsége elavult szemléletet képvisel, mert figyelmen kívül hagyja azokat a gazdasági okokat, melyeket a modern történészek minden másnál fontosabbnak tartanak. Minden történeti érv az okok prioritásának kérdése körül forog.

Abban a művében, melyet legutóbbi előadásomban idéztem, Henri Poincaré azt írta, hogy a tudomány egyszerre halad a „sokféleség és az összetettség”, illetve az „egység és az egyszerűség felé”, és ez a kettős és látszólag ellentmondással terhelt folyamat a tudás szükséges feltétele.⁴ Ez tökéletesen illik a történettudományra is. Amikor szélesíti és mélyíti kutatási területét, a történész a „miért?” kérdésre újabb és újabb válaszokat halmoz fel. A gazdaság-, társadalom-, kultúr- és jogtörténet utóbbi években tapasztalható fejlődése – és akkor még nem szóltunk a politikatörténet összefüggéseivel kapcsolatos friss felismerésekről, illetve a pszichológia és a statisztika új technikáiról – rendkívüli módon megnövelte válaszaink számát és skáláját. Amikor Bertrand Russell azt mondta, hogy „minden tudományos előrelépéssel távolabb kerülünk az elsőnek észlelt durva egyformaságoktól, egyre jobban látszanak a különbségek az előzmények és a következmények között, és egyre tágul a fontosnak tekintett előzmények köre”,⁵ mintha csak a történettudományt írta volna le. De a történész, akit a múlt megértésének vágya hajt, ezzel egyidejűleg, akárcsak a természettudós, kénytelen leegyszerűsíteni válaszainak sokféleségét, alá-, fölérendeltségi viszonyt teremteni a válaszok között, és bizonyos rendet és egységet teremteni a történések, illetve a mögöttes rejlő okok káoszában. „Egy Isten, egy törvény, egy elem és egy távoli isteni esemény”; vagy amit Henry Adams keresett: „valamiféle nagy általánosítás, mely kielégíthetné a műveltség iránti vágyat”⁶ – mindez ma már igen viccesen hangzik. A tény azonban tény marad; a történésznek éppúgy élnie kell az okok leszűkítésének, mint megsokszorozásának eszközével. A történettudomány, akárcsak a természettudomány, ilyen kettős és látszólag ellentmondásos folyamaton keresztül halad előre.

⁴ H. Poincaré: *La Science et l'hypothèse*. 1902. 202–3. o.

⁵ B. Russell: *Mysticism and Logic*. 1918. 188. o.

⁶ *The Education of Henry Adams*. Boston. 1928. 224. o.

Ennél a pontnál kénytelen vagyok kitérőt tenni és foglalkozni két olyan fogalommal, mely tévútra vezet – az egyik az úgynevezett „történelmi determinizmus, avagy Hegel csele”, a másik a „történelmi véletlen, avagy Kleopátra orra”. Először egy-két szót arról, hogy kerülnek ezek ide. Karl Popper professzor, aki az 1930-as években Bécsben vaskos művet szentelt az új tudományos szemléletnek (*The Logic of Scientific Enquiry* címmel nemrég fordították angolra), a háború alatt két, közérthetőbb formában megírt munkát is megjelentetett angolul, melyek címe: *A nyílt társadalom és ellenségei*, illetve *A historicizmus nyomorúsága*.⁷ Megírásukat az az ellenszenv inspirálta, melyet egyrészt Hegellel – akit Platónnal együtt akkoriban a náciizmus szellemi szálláscsinálójának tartottak –, másrészt az 1930-as évek angol baloldalának vulgármarxista szellemi légkörével szemben érzett. Fő célpontja Hegel és Marx deterministának kikiáltott történetfilozófiája volt, melyet a rossz hangzású „historicizmus” név alatt egy kalap alá vett.⁸ Sir Isaiah Berlin 1954-ben jelentette meg *A történelmi szűkszerűség* című esszéjét. Ebben felmentette Platónt a korábbi

⁷ *A historicizmus nyomorúsága* könyv alakban csak 1957-ben jelent meg, de a benne olvasható cikkek 1944–1945-ben íródtak.

⁸ Egy-két olyan hely kivételével, ahol a pontosság nem volt követelmény, eddig kerültem a „historicizmus” szó használatát, mert Popper professzor e témával kapcsolatos, nagy népszerűségnek örvendő írásainak köszönhetően e fogalom elveszítette pontos jelentését. Túlzásnak tartom, ha mindig minden fogalmat meg akarunk határozni, de azért nem árt tudni, miről beszélünk. Popper professzor a „historicizmus” szót mintegy szemetesládaként használja, melybe az általa elfogadhatatlannak ítélt történeti felfogásokat dobálja, mégpedig válogatás nélkül; így kerülhet egymás mellé olyan vélemény, mely meggyőződése szerint megállná a helyét, és olyan, melyet manapság komoly szerző már nemigen írna le. Bevallja (*A historicizmus nyomorúsága*. 3. o.), hogy olyan „historicista” érveket is felhoz, melyeket ő maga talált ki, és eddig még egyetlen történész sem használt. Írásában vannak olyan historicista tételek, melyek a történet- és a természettudomány egyneműsítésére, de olyanok is, melyek éles szétválasztására törekszenek. *A nyílt társadalom* úgy mutatja be Hegelt, aki kerülte a jóslatokat, mint a historicizmus főpapját. *A historicizmus szegénysége* bevezetőjében a historicizmus így definiálódik: „olyan társadalomtudományi megközelítés, amely felteszi, hogy az alapvető cél a történelmi előrejelzés.” Korábban a „historicism” kifejezést úgy kezelték, mint ami a német „Historismus” angol megfelelője. Popper professzor azonban a kettő közé éles választóvonalat húzott, és ezzel még kuszábbá tette a fogalom már amúgy is elég zavaros használatát. M. C. D’Arcy a *The Sense of History: Secular and Sacred* (1959) c. könyvében (11. o.) a „historicizmus” szót úgy használja, mint ami „egyfajta történetfilozófiával azonos”.

vádak alól, talán azért, mert eredendően tisztelte az Oxfordi Iskola eme ókori oszlopát;⁹ eközben azzal egészítette ki Popper állításait, hogy Hegel és Marx „historicizmusa” azért utasítandó el, mert azzal, hogy az emberi cselekedeteket okozati fogalmakkal magyarázza, azt sugallja: az embernek nincs szabad akarata, és arra ösztönzi a történészeket, hogy ne tegyenek eleget állítólagos kötelességüknek (melyről előző előadásomban beszéltem), és kerüljék a történelem Nagy Károlyai, Napóleonjai és Sztálinjai feletti erkölcsi ítélezést. Egyébként azóta sem igen változott a helyzet. Mindazonáltal Sir Isaiah Berlin joggal örvend népszerűségnek és népes olvasótábornak. Az elmúlt öt-hat évben szinte minden angol vagy amerikai történelmi tárgyú cikkben vagy komolyabb recenzióban megismétlődött Hegel és Marx, illetve a determinizmus gunyoros bírálata, és hangsúlyozták, hogy a determinizmus kiiktatja a véletlent a történelemből. Talán túlzás, ha Sir Isaiah Berlint tesszük felelőssé a tanítványok baklövéséiért. Ő még a butaságot is vonzó és elbűvölő formában tálalta. A tanítványok viszont csak a butaságot ismétlik, a vonzó körítést már nem. Még azt sem állíthatjuk, hogy valami új dologgal álltak volna elő. Charles Kingsley, aki nem tartozott tanszékünk, az újkori történelem tanszéke legkiválóbb professzorai közé, és aki valószínűleg soha életében nem forgatta Hegelt, Marxról pedig nem is igen hallott, 1860-ban elmondott székfoglaló beszédében az ember „azon misztikus képességével” vélte cáfolni a „szükségyszerű történelmi okozatiságot”, hogy képes „még saját létezése törvényeit is megszegni”.¹⁰ Szerencsére ma már nemigen emlékszik senki Kingsleyre. Popper és Sir Isaiah Berlin bányászta elő az egyszer már sutba dobott ócskaságot, és némi türelemre lesz szükség ahhoz, hogy kihajítsuk, és újra rendet rakjunk.

Vegyük először a determinizmust. Ez – remélhetőleg tiszta és világos – értelmezésem szerint az a hit, hogy mindennek, ami történt, megvan a maga oka, és legfeljebb akkor történhetett

⁹ A Platón elleni támadást, mely a nácizmus atyjának titulálta az ókori filozófust, épp egy oxfordi tudós, R. H. Crossman indította el a *Platón ma* című, 1937-ben elhangzott rádiós előadás-sorozatával.

¹⁰ C. Kingsley: *The Limits of Exact Science as Applied to History*. 1860. 22. o.

volna másként, ha az ok is más lett volna.¹¹ A determinizmus nem a történelem, hanem minden emberi viselkedés problémája. Az ember, akinek cselekedetei mögött nem rejlik valamilyen ok, s így azok determinálatlanok, éppolyan absztrakció, mint a korábbi előadásomban említett társadalmon kívüli egyén. Popper professzor azon feltételezése, miszerint „az emberi dolgokban minden lehetséges”,¹² vagy értelmetlen, vagy téves. A hétköznapi életben senki sem hiszi, illetve hinné ezt el. Az az axióma, hogy mindennek oka van, szükséges feltétel ahhoz, hogy képesek legyünk megérteni a körülöttünk zajló történéseket.¹³ Kafka regényeinek rémálomszerűségét az adja, hogy semminek sincs látható oka, vagy az ok kideríthetetlen; ez az emberi személyiség teljes széteséséhez vezet, hisz annak alapját az a feltételezés képezi, hogy az eseményeknek okuk van, közülük eleget meg tudunk ragadni ahhoz, hogy az emberi tudatban kialakuljon egy olyan minta a múltból és a jelenről, mely koherenciája folytán cselekedeteink iránytűjeként szolgál. Lehetetlen volna a mindennapi élet, ha az ember nem hinne abban, hogy az emberi viselkedést elvileg megragadható okok határozzák meg. Valamikor régen egyesek istenkáromlásnak tartották a természeti jelenségek okainak vizsgálatát, mondván, hogy azokat nyilvánvalóan az isteni akarat irányítja. Amikor Sir Isaiah Berlin az emberi viselkedés miértjére adott magyarázatunkat azzal próbálja cáfolni, hogy az emberi cselekedetek az emberi akarat irányítása alatt állnak, az előbb említettel hasonló módon érvel – ami talán annak a jele, hogy napjainkban a társadalomtudományok ugyanabban a fejlődési stádiumban vannak, mint a természettudományok voltak akkor, amikor így érveltek ellenük.

¹¹ „A determinizmus ... azt jelenti, ... hogy a dolgok azok, amik, bármi történik, nem véletlenül történik, és nem történhet másként. Legfeljebb csak akkor, ha a dolgok is mások volnának.” (S. W. Alexander in: *Essays Presented to Ernst Cassirer*. 1936. 18. o.)

¹² K. R. Popper: *The Open Society*. Második kiad. 1952. ii. 197. o.

¹³ „Az okozatiság törvényét nem a világ erőlteti ránk”, hanem „talán ez a legalkalmasabb eszköz arra, hogy alkalmazkodjunk a világhoz”. (J. Rueff: *From the Physical to the Social Sciences*. Baltimore, 1929. 52. o.) Maga Popper professzor (*The Logic of Scientific Enquiry*. 248. o.) az okozatiságban való hitről azt mondja, hogy az nem más, mint „egy jól alátámasztott módszertani szabály önálló metafizikai létezővé nyilvánítása”.

Nézzük, hogyan kezeljük ezt a problémát a mindennapi életben. Intézvén ügyes-bajos dolgait, Ön nap nap után összefut Mr. Smithszel. Üdvözlés közben szívélyes, de érdektelen megjegyzést tesz az időjárásra, illetve az iskola vagy az egyetem dolgaira; Mr. Smith visszaköszön, és neki is van egy szívélyes, de érdektelen megjegyzése az időjárásra vagy a dolgok menetére vonatkozóan. De tegyük fel, hogy egy reggel Mr. Smith, ahelyett hogy a szokásos módon viszonzná köszöntését, durva rágalmakkal illeti az Ön külsejét vagy jellemét. Vajon ebben az esetben csak megvonná a vállát, és úgy kezelné a dolgot, mint Mr. Smith akarátának erőteljes megnyilvánulását és annak bizonyítékát, hogy az emberi dolgokban minden lehetséges? Erősen kétlem. Épp ellenkezőleg, valószínűleg azt mondaná: „Szegény Smith! Köztudott, hogy az apja is ideggyógyintézetben végezte”; vagy: „Szegény Smith! Biztos összeveszett a feleségével.” Más szóval megpróbálná kitalálni, mi lehet Smith látszólag értelmetlen viselkedésének oka, mert meg volna győződve arról, hogy valamilyen oka minden bizonnyal van. Márpedig ha így cselekedne, attól tartok, magára vonná Sir Isaiiah Berlin haragját, aki szomorúan volna kénytelen megállapítani, hogy Smith viselkedésének okozati magyarázatával Ön is bevette a Hegel-, illetve Marx-féle determinista maszlagot, és „nem tett eleget azon kötelességének”, hogy mostantól fogva ne tekintse Smitht intelligens embernek. A mindennapi életben azonban senki sem jutna hasonló következtetésre, és senki sem vélné úgy, hogy itt a determinizmus vagy az erkölcsi felelősség forog kockán. A való életben a szabad akarattal, illetve a determinizmussal kapcsolatos logikai dilemma nem vetődik fel. Tévedés azt hinni, hogy bizonyos emberi cselekedetek szabadok, mások pedig determináltak. A valóság az, hogy az emberi cselekedetek egyszerre szabadok és determináltak, attól függően, hogy milyen szempontból vizsgáljuk őket. A gyakorlati kérdés megint csak másként vetődik fel. Smith cselekedetének megvolt a maga oka, illetve megvoltak a maga okai; de amilyen mértékben azt nem valamilyen külső, hanem a saját személyiségéből adódó belső kényszer váltotta ki, erkölcsileg olyan mértékben vonható érte felelősségre, hisz a társadalmi élet feltételei közé tartozik, hogy az épelméjű felnőttek erkölcsi felelősséggel tartoznak saját személyiségükért. Hogy az adott esetben felelőssé teszi-e Smitht, az Ön megítélésétől függ. Ha igen, az még korántsem jelenti azt, hogy

cselekedete mögött ne feltételezne valamilyen okot: az ok és az erkölcsi felelősség két külön dolog. Nemrég kriminológiai intézetet és tanszéket állítottak fel egyetemünkön. Biztos vagyok abban, hogy a bűncselekmények okait kutató szakembereknek meg sem fordul a fejükben, hogy tagadják a bűnöző erkölcsi felelősségét.

És mi a helyzet a történesszel? Az utca emberéhez hasonlóan a történész is meg van győződve arról, hogy az emberi cselekedeteknek okuk van, mely elvben megragadható. A történettudomány, akárcsak a mindennapi élet, ellehetetlenülne, ha nem ebből indulna ki. A történésznek épp az a feladata, hogy kiderítse az okokat. Néhányan ebből talán arra következtetnek, hogy a történeeszt elsősorban az emberi viselkedés determinált oldala érdekli; a történész azonban nem tagadja a szabad akaratot – mindössze azt a feltételezést utasítja vissza, hogy a szándékos cselekedeteknek nincs okuk. Kikerüli a szükségszerűség kérdése révén reá leselkedő csapdát is. A történész, akárcsak a többi ember, néha retorikai fordulatokra ragadtatja magát, és „szükségszerűnek” titulálja valamely esemény bekövetkeztét, de ezzel csupán azt kívánja jelezni, hogy a tények összekapcsolódása elég meggyőzőnek tűnik ahhoz, hogy az ember akként is kezelje. Nemrég átnéztem eddigi írásaimat, hogy lássam, használtam-e valaha e bűnös szót, és be kell vallanom, hogy van mit bevallanom: az egyik bekezdésben azt írtam, hogy az 1917-es forradalom után „szükségszerű” volt a bolsevikok és az ortodox egyház között kirobbant konfliktus. Kétségkívül bölcsebb lett volna, ha a „rendkívül valószínű” kifejezést használom. Vajon megbocsátható-e nekem, hogy az efféle helyesbítést túlzott pedantériának tartom? A gyakorlatban a történészek legfeljebb csak akkor gondolják, hogy valamely esemény szükségszerű, ha már bekövetkezett, előtte azonban sohasem. Szívesen boncolgatják, milyen alternatívák álltak az esemény szereplői előtt, amivel mintegy azt sugallják, hogy adva volt a választási lehetőség, ezután azonban – nagyon helyesen – arra keresnek magyarázatot, miért az és nem valamely másik lehetőség valósult meg. A történelemben semmi sem szükségszerű, legfeljebb csak abban a formállogikai értelemben, hogy valami akkor történhetett volna másként, ha a kiváltó okok is mások lettek volna. Történészként tökéletesen megvagyok a „szükségszerű”, az „elkerülhetetlen”, a „kivédhetetlen”, de még a „sorsszerű” kifejezések nélkül is. Nélkülük persze sokkal szürkébb az élet, így

egyáltalán nem baj, ha a költők és a metafizikusok továbbra is szívesen élnek velük.

Oly meddőnek és értelmetlennek tűnik a szükségszerűség vádja, és annyira túlzottnak az ellene folytatott hadjárat, hogy szerintem azt kell megnézni, milyen rejtett motívumok vannak mögötte. Az a gyanúm, hogy legfőbb forrása az, amit a „mi lett volna, ha” gondolati – vagy inkább érzelmi – iskolának neveznek. Ez szinte kizárólag a jelenkori történelemhez kapcsolódik. A múlt félévben itt Cambridge-ben láttam valamelyik társaság plakátját, mely a „Szükségszerű volt-e az orosz forradalom?” című vitára invitált. Biztos vagyok benne, hogy teljesen komoly vitára gondoltak. De ha egy plakát a „Szükségszerű volt-e a rózsák háborúja?” című vitára hívná meg Önöket, bizonyára azonnal viccre gyanakodnának. A normann hódításról vagy az amerikai függetlenségi háborúról a történész úgy ír, mintha az, ami történt, valóban úgy kellett volna történni, s mintha neki semmi más dolga nem volna, mint hogy megmagyarázza, mi történt és miért; mégsem jut eszébe senkinek, hogy determinizmussal vagy azzal vádolja, hogy megfeledezett arról a lehetőségről: Hódító Vilmos vagy az amerikai lázadás vereséget szenved. Amikor azonban az 1917-es orosz forradalomról beszélek ugyanígy – és a történésznek csakis ez lehet a megközelítése –, lépten-nyomon az a vád ér, hogy – ki nem mondva – olyannak festem le az eseményeket, mintha másként nem is eshettek volna meg, és megfeledezem azokról a lehetőségekről, melyek a dolgoknak más irányt szabhattak volna. Tegyük fel – érvelnek kritikussaim, hogy Sztolipinnek van ideje az agrárreformok végigvitelére, vagy Oroszország kimarad a világháborúból, s nincs forradalom; vagy tegyük fel, hogy a Kerenszkij-kormány jól működik, a forradalom vezetése pedig a bolsevikok helyett a mensevikek vagy a szociáldemokraták kezébe kerül. Elméletileg ezek a feltételezések valóban megfogalmazhatók, a „mi lett volna, ha” pedig mindig kiváló játéklehetőséget kínál. De ezek nem fogják elbizonytalanítani a deterministát, akinek erre az a válasza, hogy a dolgok akkor történhettek volna másként, ha az okok is mások lettek volna. Nem viszik más irányba a történet-tudományt se, hisz nincs olyan történész, aki komolyan azt kívánná, hogy bárcsak másképp zajlott volna a normann hódítás vagy az amerikai függetlenségi háború, és szenvedélyesen tiltakozna a ténylegesen bekövetkezett események ellen. Senki sincs

felháborodva azon, hogy ezeket a történész lezárt fejezetként kezeli. Azok azonban, akik saját bőrükön tapasztalhatták meg a bolsevik győzelem vívmányait, illetve máig nyögik következményeit, valamilyen módon hangot szeretnének adni felháborodásuknak, ennek pedig egyetlen módja az, hogy amikor történetéről olvasnak, fantáziájukat szabadjárá engedik, és elképzelik, mi lett volna, ha, majd pedig szidalmak özönét zúdítják arra a történészre, aki csupán a dolgát teszi, amikor megmagyarázza, mi történt, és az elképzelt vágyak miért nem válhattak valóra. A kortárs történetírás azzal a problémával találja magát szemben, hogy az emberek még nem felejtették el azt az időt, amikor még voltak alternatívák, és nehezen fogadják el a történész hozzáállását, aki lezárt ügyként, *fait accompli*ként kezeli a közelmúltat. Az emberek effajta reagálása teljességgel érzelmi, és mint ilyen történelmietlen. Ez szolgáltatta a gyúanyagot ahhoz a kampányhoz, melyet a közelmúltban a „történelmi szükségszerűség” állítólagos doktrínája ellen folytattak. Szabaduljunk meg egyszer és mindörökre ettől a tévútra vezető eszmekörtől!

A történettudomány elleni támadás másik forrása az, amit a híressé vált szólással Kleopátra orraként emlegetnek. Ez az az elmélet, hogy a történelem nagyjában-egészében véletlenek története, véletlen egybeesések okozta eseménysorozat, és legfeljebb esetleges okokból vezethető le. Az actiumi csata kimenetele nem a történészek által feltételezett okok, hanem annak következménye volt, hogy Antonius szerelemre lobbant Kleopátra iránt. Bajazidot köszvényroham akadályozta meg abban, hogy bevonuljon Közép-Európába, amit Gibbon úgy kommentált, hogy „nemzetek katasztrófáját akadályozhatja meg, illetve késleltetheti egy becsípődött idegszál”.¹⁴ Amikor 1920 őszén Sándor görög királyt halálra marta kedvenc majma, a baleset események lavináját indította el, és Sir Winston Churchill meg is jegyezte, hogy „e majomharapásnak negyedmillió ember esett áldozatul”.¹⁵ Vagy idézzük újra Trockij megjegyzését arról a megfázásról, melyet vadkacsavadászaton szedett össze, és amely cselekvésképtelenné tette a Zinovjevvel, Kamenyevvel és Sztálinnal 1923 őszén folytatott vita egyik kritikus pontján: „A forradalmat vagy a háborút megjósolhatja az ember, azt viszont lehetetlen

¹⁴ *Decline and Fall of the Roman Empire*. lxiv. fej.

¹⁵ W. Churchill: *The World Crisis: The Aftermath*. 1929. 386. o.

megjósolni, milyen következményei lesznek egy őszi vadkacsa-vadászatnak.”¹⁶ Először azt kell egyértelművé tenni, hogy ennek a kérdésnek semmi köze sincs a determinizmushoz. Antonius Kleopátra iránti vonzalmának, Bajazid köszvényrohamának vagy Trockij megfázásának éppúgy, mint minden másnak, megvolt a maga oka. Felesleges sértés volna, ha Kleopátra szépségét semmibe véve azt állítanánk, hogy Antonius vonzalmának nem volt kiváltó oka. A női szépség és a férfirajongás közötti kapcsolat a mindennapi életben a leggyakoribb ok-okozat láncolatok közé tartozik. Ezek az úgynevezett történelmi véletlenek olyan ok-okozat láncolatot képviselnek, mely megszakítja – és hogy úgy mondjam, konfliktusba kényszeríti – azt a fajta láncolatot, melyet a maga szempontjai alapján a történész a legfontosabbnak tart. Bury – teljes joggal – „két független okozati lánc összeköttetéséről” beszél.¹⁷ Sir Isaiah Berlin, aki a *Történelmi szükség-szerűség* című esszéjét Bernard Berenson A véletlenelvű történetpszemlélet című, Berlin által nagyra becsült cikkéből vett idézettel kezdi, azok közé tartozik, akik összekeverik az ilyen értelemben vett véletlent és az okozati meghatározottság hiányát. De itt a fogalmak összezagyválása nélkül is jelentkezik egy valós probléma. Hogyan fedezhető fel a történelemben koherens ok-okozat láncolat, hogyan fedezhető fel bármilyen jelentés a történelemben, ha ezt a láncolatot bármikor megszakíthatja vagy eltérítheti egy másik, mi szempontunkból lényegtelen láncolat?

Álljunk meg egy pillanatra, és nézzük meg, honnan ered az a magát makacsul tartó és az utóbbi időben széles körben terjedő nézet, hogy a véletlen meghatározó szerepet játszik a történelemben. Úgy tűnik, Polübiosz volt az első történész, aki szisztematikusan vizsgálta a kérdést. Gibbon sietett is lerántani róla a leplet. „A görögök – írta Gibbon –, azt követően, hogy országuk egyetlen tartományra zsugorodott, Róma diadalait nem a köztársaság érdemének, hanem szerencséjének tudták be”.¹⁸ Tacit-

¹⁶ L. Trockij: *My Life*. Angol ford. 1930. 425. o.

¹⁷ Bury idevonatkozó érveléséről l. *The Idea of Progress*. 1920. 303–4. o.

¹⁸ *Decline and Fall of the Roman Empire*. xxxviii. fejezet. Mintegy érdekességként jegyzem meg, hogy miután meghódították őket a rómaiak, a görögök is történelmi „mi lett volna, ha” játékba kezdtek – a legyőzöttek mindig ebben keresnek vigaszt maguknak: ha Nagy Sándor nem halt volna meg olyan fiatalon, mondogatták magukban, „meghódította volna a Nyugatot, és Róma a görög királyok uralma alá került volna”. K. von Fritz: *The Theory of the Mixed Constitution in Antiquity*. N. Y. 1954. 395. o.

tust, aki szintén egy hanyatló birodalom krónikása volt, ugyan-
 csak sokat foglalkoztatta a véletlen mibenléte. Az angol gondol-
 kodók akkor kezdtek újra jelentőséget tulajdonítani a történelmi
 véletlennek, amikor századunk elején, de különösen 1914 után
 egyre jobban hatalmába kerítette őket a bizonytalanság és a
 szorongás érzése. Úgy tűnik, az angol történészek közül Bury
 volt az első, aki hosszabb szünet után ismét hangot adott ennek
 a nézetnek. 1909-ben írott, *A darwinizmus a történelemben* című
 cikkében felhívta a figyelmet „a véletlen egybeesés elemére”,
 melynek nagy szerepe van „a társadalmi evolúció eseményeinek
 alakításában”, 1916-ban pedig „Kleopátra orra” címmel külön
 cikket szentelt a témának.¹⁹ H. A. Fisher a már idézett részleté-
 ben, melyből kiderül, mekkora csalódással töltötte őt el a liberá-
 lis álmok első világháború utáni csúfos kudarca, arra kéri olva-
 sóit, vegyék észre „a véletlen előre nem látható játékát” a törté-
 nelemben.²⁰ A történelmet a véletlenek sorozatának tekintő el-
 mélet angliai népszerűsége egybeesett annak a francia filozófiai
 iskolának a létrejöttével, mely azt hirdette, hogy a létnek – Sartre
 híres *L'Être et le néant*-ját idézem – „nincs se oka, se célja, se
 szükségessége”. A veterán német történész, Meinecke – amint
 azt már korábban is említettük – élete vége felé egyre nagyobb
 jelentőséget tulajdonított a történelemben ható véletlennek. El-
 marasztalta Rankét, amiért nem szentelt kellő figyelmet ennek;
 és a második világháború után az előző negyven év nemzeti
 katasztrófáit véletlenek sorozatának vezette vissza, a császár
 hiúságára, Hindenburg kancellárrá választására, Hitler rögesz-
 més gondolkodására és így tovább – így roppan össze s mond
 csődöt egy nagy történész gondolkodása a hazáját ért csapások
 súlya alatt.²¹ Az a csoport vagy nemzet, melynek a történelemben
 a napos oldal helyett az árnyékos jutott, kimondottan vonzódik
 az olyan elméletekhez, melyek a véletlennek meghatározó sze-
 repet tulajdonítanak a történelemben. Mindig azok emlegetik,

¹⁹ Mindkét cikk olvasható a Bury esszéiből összeállított válogatásban: J. B. Bury: *Selected Essays*. 1930. Hogy mit írt Collingwood Bury nézeteiről, elolvasható a *The Idea of History* c. könyvben, 148–50. o.

²⁰ A hivatkozott részletet l. fentebb már említett könyvének 43. oldalán. Amikor az *A Study of History* c. könyvében Toynbee idézi Fisher kijelentését, teljes félreértésnek lehetünk tanúi: szerinte ez „a véletlen mindenhatóságába vetett modern nyugati hit” terméke, azé, amely „életre hívta” a *laissez-faire*-t.

²¹ Az idevonatkozó részeket W. Stark idézi F. Meinecke *Macchiavellism* c. művé-
 hez írt bevezetőjében. xxxv–xxxvi. o.

hogy a vizsga lutri, akik nem büszkélkedhetnek túl jó eredménnyel.

De azzal, hogy feltárjuk, milyen forrásokból táplálkozik az adott hit, még nem adunk rá magyarázatot; és még mindig hátravan annak pontos kiderítése, mit is keres Kleopátra orra a történelem lapjain. Valószínűleg Montesquieu tett először kísérletet arra, hogy megvédje a történelem törvényeit az efféle orv-támadásokkal szemben. „Ha valamely egyedi ok, mint például egy csata véletlenszerű kimenetele, egy állam vesztét okozza – írta a rómaiak nagyságáról és bukásáról szóló művében –, volt egy olyan általános ok, mely az állam bukását egyetlen csatától tette függővé.” A marxisták sem boldogultak olyan nagyon könnyen ezzel a kérdéssel. Marx csak egyszer foglalkozott vele, akkor is csak egy levélben:

A világtörténelemnek nagyon misztikus jellege volna, ha a véletlennek nem jutna benne hely. Maga a véletlen természetesen a fejlődés általános folyamatának részévé válik, és más véletlen formák révén kiegyenlítődik. De a gyorsulás és lassulás az ilyen „véletlenszerűségek” függvénye, és ezekbe beleértendő azoknak az egyéneknek a „véletlen” jelleme is, akik egy-egy mozgalom indulásakor vezető szerepet játszanak.²²

Marx tehát talált mentséget a történelmi véletlenre, még hozzá hármat is. Az első, hogy nincs igazán fontos szerepe; legfeljebb „gyorsíthatja” vagy „lassíthatja”, de igazándiból radikálisan nem változtathatja meg az események menetét. A második, hogy az egyik véletlent kiegyenlíti egy másik, így végső soron a véletlen önmagát oltja ki. A harmadik: a véletlen illusztrálására az egyén jellemét találja legalkalmasabbnak.²³ Trockij szellemes analógiával támasztotta alá a kiegyenlítő és önkkioltó véletlenek elméletét:

Az egész történelmi folyamat a történelmi törvény véletleneken át való visszatükröződése. A biológia nyelvén azt mondhatnánk, hogy a történelmi törvény a véletlenek természetes kiválasztódása révén valósul meg.²⁴

Megvallom, hogy engem ez az elmélet nem elégít ki és nem győz meg. Napjainkban a véletlen történelemben játszott szere-

²² Marx és Engels: *Művei*. Orosz kiad. xxvi. 108. o.

²³ Tolsztoj a *Háború és béke* Epilógusában egyként kezeli a „véletlent” és a „génuszt”, mint olyan fogalmakat, melyek az ember tökéletlenségét, a végső okok megértésére való képtelenségét fejezik ki.

²⁴ L. Trockij: *My Life*. 1930. 422. o.

pét nagyon eltúlozzák azok, akiknek érdekében áll jelentőségének hangsúlyozása. Létezése azonban tagadhatatlan, így azt mondani, hogy csupán gyorsít vagy lassít, nem más, mint szavakkal való játszadozás. Egyetlen meggyőző érv sem szól amellett, hogy egy véletlen történet – például Lenin idő előtti, 54 éves korában bekövetkezett halálát – automatikusan kiegyenlít egy másik véletlen, csak azért, hogy visszaálljon a történelmi folyamat egyensúlya.

Legalább ennyire tarthatatlan az a nézet is, hogy a történelemben előforduló véletlen nem más, mint tudatlanságunk fokmérője – egyszerűen név valamire, amit képtelenek vagyunk felfogni.²⁵ Kétségtelen, hogy néha ez is előfordul. Amikor a planétának a „bolygó” nevet adták, még azt hitték, hogy azok véletlenszerűen vándorolnak az égen, és nem tudták, hogy mozgásukban rendszer van. Gyakori az is, hogy valamit csak azért neveznek véletlennek, hogy ne kelljen fáradságos munkával az okokat kutatni; ezért amikor azt mondja nekem valaki, hogy a történelem véletlenek halmaza, hajlamos vagyok emögött intellektuális lustaságot vagy alacsony intellektuális szintet feltételezni. Komoly történészek szívesen vállalkoznak annak bizonyítására, hogy egy addig véletlennek hitt dologra van racionális magyarázat, és lényegében beilleszthető az események szélesebb kontextusába. De ezzel még mindig nem válaszoltuk meg teljesen az általunk felvetett kérdést. A véletlen több, mint valami, amit képtelenek vagyunk felfogni. Véleményem szerint a történelmi véletlen problémája egészen más fogalmi rendszerben oldható meg.

Egy korábbi stádiumban már láttuk, hogy a történetírás a tények kiválogatásával, illetve elrendezésével kezdődik, és a történész így hozza létre a történeti tényeket. Nem minden tény történeti tény, de köztük és a történeti tények közötti különbségtétel nem merev és állandó; és bármelyik tény, hogy úgy mondjam, történeti tényné léphet elő, mihelyt kiderül fontossága és jelentősége. Immár látjuk, hogy némiképp hasonló folyamat munkál abban is, ahogy a történész az okokhoz közelít. A történetst ugyanolyan kettős és kölcsönös viszony fűzi az általa

²⁵ Ezt a nézetet Tolsztoj fogalmazta meg: „Kénytelenek vagyunk visszatérni a fatalizmushoz, amikor irracionális eseményekre keressük a magyarázatot, azaz olyan eseményekre, melyek racionalitását nem értjük.” *Háború és béke*. ix. könyv. i. fejt.; l. még az előbbi, Tolsztojjal kapcsolatos lábjegyzetet.

feltételezett okokhoz, mint amelyet közte és az általa történetinek nyilvánított tények között figyelhattunk meg. Az okok határozák meg, hogyan értelmezi a történeti folyamatot, az okok kiválasztása és elrendezése viszont értelmezésének függvénye. Értelmezésének lényege az okok hierarchiájában, az egyik vagy másik ok, illetve okcsoport viszonylagos jelentőségében rejlik. És ez adja a kulcsot a történelmi véletlen problémájához. Kleopátra orrának formája, Bajazid köszvényrohamja, a Sándor király halálát okozó majomharapás, Lenin halála – ez mind olyan véletlen volt, mely így vagy úgy módosította a történelem menetét. Hiú erőlködés volna meg nem történni tekinteni vagy úgy beállítani őket, mintha nem lettek volna következményeik. Ugyanakkor amennyiben véletlenek voltak, a történész nem illesztheti be őket egyetlen racionális történetértelmezésbe vagy a fontosabb okok hierarchiájába. Popper és Berlin professzorok – azért hivatkozom újra rájuk, mert ők ennek az iskolának a legkiválóbb és legolvasottabb képviselői – abból indulnak ki, hogy amikor a történész a történelmi folyamatban jelentést próbál felfedezni, mintha „a tapasztalat egészét” valamiféle szimmetrikus rendre próbálná leegyszerűsíteni, és a véletlen jelenléte eleve kudarcra ítélt minden ilyen próbálkozást. De egyetlen épelméjű történész sem akarja elhiteni velünk, hogy képes átfogni „a tapasztalat egészét”; legfeljebb a történelem általa kiválasztott szeletének vagy oldalának egy kicsinyke töredékét tudja megragadni. A történész világa, a természettudóséhoz hasonlóan, nem a valóság fotografikus másolata, hanem inkább modell, mely több-kevesebb hatékonysággal segít neki a valóság megértésében és kezelésében. A múlt tapasztalataiból, illetve abból, ami számára hozzáférhető, a történész azt a részt szűri ki, melyre racionális magyarázat, illetve értelmezés adható, és ebből von le olyan következtetéseket, melyek cselekvési útmutatóul szolgálnak. Nemrég egy népszerű szerző, a tudomány teljesítményeiről szólván, nagyon szemléletesen írta le az emberi agyban zajló folyamatokat: „a megfigyelt »tények« rongyhalmazában turkálva, kiválogatja, összetoldozza, mintával látja el a fontos tényeket, félrehajít mindent, ami *jelentéktelen*, amíg össze nem varr egy logikus és racionális »tudástakarót«.”²⁶ Körülbelül így működik

²⁶ L. Paul: *The Annihilation of Man*. 1944. 147. o.

a történész agya is, és a hasonlat legfeljebb annyi kiegészítésre szorul, hogy nem feledkezhetünk meg a szubjektivizmusban rejlő veszélyekről sem.

Lehet, hogy az előbb elmondottak meghökkentik, sőt megdöbbentik a filozófusokat, de még néhány történészt is. A maga gyakorlati életét élő átlagember azonban semmi furcsát sem talál benne. Hadd mondjak egy példát. Jones, miután egy összejevetelen a szokásosnál több alkoholt fogyaszt, kocsiba száll, és elindul hazafelé. Kocsijának fékje azonban, mint később kiderül, korántsem tökéletes, és egy beláthatatlanul éles kanyarban halálra gázolja Robinsont, aki épp cigarettáért indult a szemben lévő boltba. Mihelyt a nyomokat eltakarították, elmegyünk – mondjuk a helyi rendőrkapitányságra –, mert szeretnénk tudni, mi okozta a tragédiát. Vajon az, hogy Jones alkohol befolyása alatt állt – ez esetben bűnvádi eljárás indulhat ellene? Vagy az, hogy a fék nem volt rendben – talán az a szerelőműhely is felelősségre vonható, mely az előző héten „megjavította” az autót? Vagy az, hogy a kanyar egyszerűen beláthatatlan volt – ez esetben nem árt, ha a közlekedésrendészet a jövőben jobban odafigyel? Miközben ezeken vitatkozunk, beront a szobába két tiszteletre méltó úriember – hadd ne nevezzem meg őket –, és azt akarja elhíttetni velünk, igen nagy hévvel és meggyőzőerővel, hogy ha aznap este Robinsonnak nem jutott volna eszébe, hogy leszaladjon cigarettáért, nem kellett volna átmennie az úton, és nem ütötték volna el; tehát Robinson halálát az okozta, hogy cigarettára szottyant kedve; ennélfogva időpocsékolás minden vizsgálat, mely ezt az okot figyelmen kívül hagyja, az eddig levont következtetések pedig értelmetlenek, és nem vezetnek sehová. Nos, mit teszünk ilyenkor? Mihelyt alkalmunk adódik az ékesszóló érvelés félbeszakítására, a két látogatót udvariasan, de annál határozottabban az ajtó felé tuszkoljuk, az ügyeletest megkérjük, hogy semmi szín alatt se engedje vissza őket, majd pedig folytatjuk a megkezdett vizsgálatot. De mi a válaszuk a két úriembernek? Természetesen az, hogy Robinson halálát a cigaretta okozta. Azok az érvek, melyekkel a történelmi esetlegesség és véletlen hívei hozakodnak elő, tökéletesen igazak és logikusak. Az a fajta vaslogika ez, mellyel az *Alice Csodaországban* és az *Alice Tükkörországban* című mű dolgozik. Noha minden csodálatom az oxfordi zseni eme érett gyümölcseié, én megmaradok egy másfajta logikánál, és a történetírás sem ezt a csalafinta logikát követi.

A történetírás tehát történeti jelentőségen alapuló válogatási folyamat. Újra csak Talcott Parsons kifejezésével élve, olyan „szelektív rendszer”, mely a valóságot nemcsak tényszerűségében, hanem okozatiságában is szeretné megismerni. Ahogy a tények végtelen tengeréből a történésznek ki kell válogatnia a számára fontosat, úgy az ok-okozati láncok tömkelegéből is ki kell szűrnie azokat, melyek történeti szempontból lényegesek. Egy tény vagy ok-okozati lánc történeti jelentősége attól függ, hogy a történész hogyan tudja beilleszteni a racionális magyarázat és értelmezés általa teremtett rendszerébe. Valamely ok-okozati láncot nem azért kell mint véletlenszerűt figyelmen kívül hagynia, mert az ok és okozat közötti viszony más jellegű, hanem mert maga a láncolat nem bír valódi jelentőséggel. A történész nem tud vele mit kezdeni. Racionális értelmezésre alkalmatlan, és nem mond semmit sem a jelennek, sem a múltnak. Tagadhatatlan, hogy Kleopátra orrának, Bajazid köszvényének, Sándor majmának, Lenin halálának vagy Robinson dohányzószenvedélyének megvolt a maga következménye. Ebből azonban semmiképp sem vonhatjuk le azt az általános következtetést, hogy a tábornokok azért szokták elveszíteni a csatát, mert szerelemre lobbannak szépséges királynők iránt, vagy azért vannak háborúk, mert a királyok odahaza majmot tartanak, továbbá azért kerülnek kerek alá az emberek, mert szenvedélyes dohányosok. Ezzel szemben ha az átlagembernek azt mondjuk, hogy Robinson azért halt meg, mert a sofőr részeg volt, mert a fék nem fogott, vagy mert nem lehetett belátni a kanyart, ő ezt tökéletesen értelmes és racionális magyarázatnak fogadja el; ha pedig ragaszkodik a pontossághoz, talán még azt is hozzáteszi, hogy Robinson halálának ez, és nem az volt az oka, hogy szeretett cigarettázni. Ugyanígy, ha a történészhallgatónak azt mondjuk, hogy a Szovjetunióban azért voltak harcok az 1920-as években, mert az iparosítás fokáról nem jött létre közmegegyezés, vagy mert vita folyt azon, milyen eszközzel lehet rávenni a parasztokat arra, hogy megtermeljék a városok gabonaszükségletét, vagy épp azért, mert keresztezték egymást a rivalizáló vezetők személyi törekvései, úgy érzi, racionális és történeti jelentéssel bíró magyarázatokat kapott – olyan értelemben, hogy azok más történelmi helyzetekre is alkalmazhatók, azaz a történesek „valódi” okai, ellentétben Lenin véletlenszerűnek tekinthető korai halálával, mely semmiképp sem az. Sőt, ha van a hallgatónak némi

filozófiai hajlam, érdemes emlékeztetni őt Hegel sokat idézett és sokszor félreértelmezett kijelentésére, mely a *Jogfilozófia* bevezetőjében olvasható, és így hangzik: „ami racionális, valódi, és ami valódi, racionális.”

Térjünk vissza egy pillanatra Robinson halálához. Minden további nélkül meg tudtuk állapítani, hogy míg bizonyos okok racionálisak és „valódiak”, mások irracionálisak és véletlenszerűek. De milyen kritériumok alapján tettünk ilyen különbséget? Normál körülmények között gondolkodási képességünket valamilyen célra használjuk. Lehet, hogy az értelmiségiek néha csak szórakozásból használják az eszüket – vagy legalábbis azt hiszik –, általában véve azonban az emberek gondolkodását valamilyen cél vezérli. És amikor az egyik magyarázatot racionálisnak, a másikat pedig ésszerűtlennek mondtuk, úgy vélem, a különbségtétel alapja az volt, hogy az egyik magyarázat valamilyen cél szolgálatában áll, a másik viszont nem. A vizsgált esetben teljes joggal feltételezhető, hogy a vezető alkoholos befolyásoltságának csökkentése, a fékek állapotának szigorúbb ellenőrzése vagy a kanyar biztonságosabbá tétele szolgálhatja azt a célt, hogy csökkenjen a közúti balesetek száma. Azt viszont ostobaság volna feltételezni, hogy a dohányzás visszaszorításával csökkenthető a közlekedési tragédiák száma. Ez a kritérium képezte tehát az általunk tett különbség alapját. És ugyanez vonatkozik arra is, ahogy a történelmi okokhoz közelítünk. Ott is különbséget teszünk racionális és véletlenszerű okok között. Az előbbieket, mivel más országokra, korokra és körülményekre is alkalmazhatók, hasznos általánosításokhoz vezetnek, és alkalmasak tanulságok levonására is; a cél, amit szolgálnak, nem más, mint hogy minél többet és minél mélyebben megértsünk.²⁷ A véletlenszerű ok nem alkalmas az általánosításra; és mivel a szó szoros

²⁷ Ennél a pontnál Popper professzor igen nagy hibát követ el, legfeljebb nem veszi észre. Az általa felállított tétel ugyanis azt mondja ki, hogy „szükségszerűen létezik az értelmezés pluralitása, és az egyes értelmezések alapján véve ugyanazon a szintjén állnak a szuggesztivitásnak és az önkényességnek” (függetlenül attól, mit is értünk pontosan ezen a két fogalmon), amihez mintegy zárójelben azt fűzi hozzá, hogy „jóllehet néhány értelmezés termékenysége folytán kiválik közülük – ám némi fontossággal bír”. K. Popper: *A historicizmus nyomorúsága*. Akadémiai Kiadó, 1989. 157. o. Ennek nem némi jelentősége van, hisz épp ez a bizonyítéka annak, hogy a „historicismus” (a fogalom bizonyos jelentésében) korántsem oly lapos és terméketlen.

értelmében egyedi, semmilyen tanulssággal sem szolgál, és semmiféle következtetés levonására nem alkalmas. Itt azonban volna még egy fontos észrevételem. Pontosan az említett cél adja meg a kulcsot ahhoz, hogyan kezeljük a történelmi kauzalitást, ami szükségszerűen értékítélettel jár. Legutóbbi előadásomból kiderült, hogy a történelmi értelmezés mindig értékítéllethez, a kauzalitás pedig értelmezéshez kötött. Meinecke szavaival – a nagy Meinecke, a húszas évekbeli Meinecke szavaival – élve: „a történelmi okok keresése értékekre való utalás nélkül elképzelhetetlen... az okok keresése mögött, közvetlenül vagy közvetve, mindig értékkeresés rejlik.”²⁸ És erről újra eszünkbe jut az, amit korábban a történetírás kettős és kölcsönös funkciójáról mondtunk: miszerint hozzásegít bennünket ahhoz, hogy a jelen fényében megértsük a múltat, a múlt fényében pedig a jelent. Az, ami – mint például Antonius rajongása Kleopátra orra iránt – e kettős célhoz nem visz közelebb, a történész szempontjából halott és meddő.

Ideje bevallanom, hogy mind ez idáig, eléggé el nem ítéltető módon, rászedtem Önöket, amit egyrészt az ment, hogy ha akarnak, bármikor átláthatnak a szitán, másrészt ily módon lehetőségem nyílt arra, hogy rövidebbre és egyszerűbbre fogjam mondandómat, bízva abban, hogy elnézőek lesznek, és egyfajta időmegtakarításnak fogják fel az általam bevetett ócska kis trükköt. Eddig ugyanis következetesen ragaszkodtam a bevett „múlt” és „jelen” kifejezéshez, noha – mint mindannyian tudjuk – a jelen, mint a múlt és a jövő közötti képzeletbeli választóvonal csupán fogalmi létezéssel bír. Amikor jelenről beszéltem, egy újabb idősíkot csempésztem be. Szerintem könnyű volna kimutatni, hogy mivel a múlt és a jövő ugyanazon időív részét alkotja, a múlt és a jövő iránti érdeklődés összekapcsolódik. A történelem előtti és a történelmi korok közötti demarkációs vonalat az emberek akkor lépik át, amikor már nemcsak a jelenben élnek, és tudatos érdeklődést tanúsítanak múltjuk és jövőjük iránt. A történelem a hagyomány átadásával kezdődik; a hagyomány pedig nem más, mint a múltbéli szokások és tanulások továbbvitele a jövőbe, amikor a későbbi nemzedékek okulására megőrzik, amit a múltban feljegyeztek. „A történelmi gondolkodás – írja

²⁸ *Kausalitäten und Werte in der Geschichte*. 1928., az angol fordítást I. F. Stern: *Varieties of History*. 1957. 268., 273. o.

a holland Huizinga – mindig teleologikus”²⁹ Nemrég Sir Charles Snow azt írta Rutherfordról, hogy „mint minden természettudósnak... anélkül, hogy töprengett volna azon, mit is jelent, a jövő lebegett a szeme előtt”.³⁰ Gyanítom, hogy a jó történészeknek is, akár eszükbe jut, akár nem, a jövő lebeg a szemük előtt. A történész tehát nemcsak azt kérdezi: „miért?”, hanem azt is: „hová?”

²⁹ J. Huizinga, a fordítást l. *Varieties of History*. Szerk.: F. Stern. 1957. 293. o.

³⁰ *The Baldwin Age*. Szerk. John Raymond. 1960. 246. o.

Osiris Könyvtár

5. A TÖRTÉNELEM MINT HALADÁS

Hadd kezdjem egy idézettel, melyet az oxfordi újkori történelem tanszék egykori vezetőjének, Powicke professzornak harminc évvel ezelőtt tartott székfoglaló előadásából kölcsönöztem:

*A történeti értelmezés vágya annyira mélyen gyökerezik, hogy ha nincs konstruktív múltszemléletünk, vagy a miszticizmus, vagy a cinizmus csapdájába esünk.*¹

Itt a „miszticizmus” szerintem azt a nézetet jelenti, hogy a történelem értelme valahol a történelmen kívül, a teológia vagy az eszkatológia birodalmában található – ezt vallotta többek közt Bergyajev, Niebuhr és Toynbee.² A „cinizmus” szerint pedig – erre már számos példát idéztem – a történelemnek nincs jelentése, vagy egyszerre van érvényes és érvénytelen jelentése, illetve önkényesen mi adunk neki jelentést. Napjainkban talán ez a két legnépszerűbb nézet. Én azonban egyikből sem kérek. Akkor viszont már csak a különös, de jól hangzó „konstruktív múltszemlélet” marad. Mivel nem tudom, hogy maga Powicke professzor mit értett e kifejezésen, csak saját értelmezésemre hagyatkozhatom.

Akárcsak az ókori ázsiai civilizációk, lényegében a klasszikus görög és római civilizáció is történelmietlen volt. Mint láttuk, Hérodotosznak, a történetírás atyjának nem sok szellemi gyermeke volt, és a klasszikus ókori írókat általában nemigen foglalkoztatta a múlt és a jövő. Thuküdidész meg volt győződve arról, hogy az általa leírt események előtt nemigen történt semmi jelentősebb, és utána sem igen várható bármi feljegyzésre méltó. Lucretius az ember jövő iránti közömbösségét a múlt iránti közömbösségből vezette le:

¹ F. Powicke: *Modern Historians and the Study of History*. 1955. 174. o.

² Toynbee diadalmas kijelentését idézve: „A történelem teológiába csap át.” (*Civilization on Trial*. 1948. Előszó.)

Vedd észre, mennyire közömbösek számunkra az örök idő szüleiünk előtti korszakai. Ezt a tükröt tartja elénk a természet a halálunk után eljövendő időkről.³

A szebb jövőről szóló költői látomások az egyszer volt aranykorhoz való visszatérést ígérő víziók formáját öltötték – ez a ciklikus szemlélet a történelmi folyamatokat a természeti folyamatokhoz hasonította. A történelemnek nem volt haladási iránya: múlttudat hiányában jövőtudat sem létezett. Vergilius, aki *Negyedik eklogájában* az aranykorhoz való visszatérés klasszikus leírását adta, rendhagyó lépést tett, amikor az *Aeneisban* egy pillanatra feladta a ciklikus felfogást: az „*Imperium sine fine dedi*” kakukktojás volt a klasszikus gondolatok között, és később kvázikeresztény prófétává avatta a költőt.

A zsidók, majd a keresztények teljesen új elemet hoztak a gondolkodásba, amikor feltételezték, hogy a történelmi folyamat bizonyos cél felé halad – ez volt a teleologikus történetpszemlélet. Ily módon a történelem jelentésre és célra tett szert, de ennek áráként elveszítette világi jellegét. Következésképp a történelmi cél beteljesülése automatikusan a történelem végét jelenti, miáltal maga a történetírás az Isteni Gondviselésről szóló tanítás, teodicea lett. Ez volt a középkori történetpszemlélet. A reneszánsz újjáélesztette az ókor antropocentrikus szemléletét, és újra az értelmet helyezte az első helyre, az ókor pesszimista jóvőszemléletét azonban a zsidó-keresztény hagyományból merített optimista szemlélettel váltotta fel. Az idő, mely egykor ellenséges és pusztító erő volt, barátságos és építő jelleget öltött: helyezzük csak egymás mellé Horatius „*Damnosa quid non immittit dies?*” és Bacon „*Veritas temporis filia*” mondását! A felvilágosodás kori racionalisták, a modern történetírás megteremtői megőrizték a zsidó-keresztény teleologikus szemléletet, a célt azonban szekularizálták; így tudták helyreállítani a történelmi folyamat racionális jellegét. A haladásként értelmezett történelem célja az ember e világi berendezkedésének tökéletesítése lett. Gibbon, a legnagyobb felvilágosodás kori történész nem hagyta, hogy az általa vizsgált tárgy természete megrendítse „örömteli végkövetkeztetését, miszerint a világ minden korszaka növelte és ma is növeli az emberi faj jólétét, boldogságát, tudását s talán

³*De rerum natura*. iii. II. 992–5. o.

erényét is”.⁴ A haladás kultusza akkor tetőzött, amikor Anglia jólétének, hatalmának és önbizalmának csúcspontján volt, és az angol írók, illetve történészek a kultusz leglelkesebb papjai közé tartoztak. A jelenség elég közismert ahhoz, hogy feleslegessé tegye illusztrálását; elég egy-két idézet annak bizonyítására, hogy a haladásba vetett hit milyen meghatározó hatással volt és van mindnyájunk gondolkodására. A *Cambridge Modern History* tervéről írott 1896-os jelentésében, melyet már első előadásomban is idéztem, Acton a történetírást „haladó tudománynak” nevezte; az első kötet bevezetőjében pedig azt írta: „kiindulási pontként a történetírás tudományos hipotézisének az emberi haladásba vetett hitnek kell lennie.” Az 1910-ben megjelent utolsó kötetben Dampier, aki annak idején engem is tanított, meg volt győződve: „az eljövendő korokban semmi sem akadályozhatja meg, hogy az ember kiterjessze hatalmát a természet erőforrásaira, és az emberi faj boldogulásának szolgálatába állítsa őket.”⁵ Mielőtt kifejténém ezzel kapcsolatos véleményemet, azt tartom tisztességesnek, ha bevallom: magam is ebben a légkörben nőttem fel, és fenntartás nélkül aláírom azt, amit erről fél generációval idősebb pályatársam, Bertrand Russell mondott: „A viktoriánus optimizmus sodrában nőttem fel, és ... máig megőriztem valamit az akkor oly könnyen szerzett derűlátásból.”⁶

1920-ban, amikor Bury megírta *A haladás eszméje* című könyvét, már zordabb szelek fújtak; ezért a felelősséget, a mai divattal ellentétben, „azokra a doktrinerekre” hárította, „akik Oroszországban a terrort emelték hatalomra”, de még mindig a haladást vallotta „a nyugati civilizáció éltető és irányító eszméjének”.⁷ Ezután azonban sokáig el sem hangzik ez a fogalom. Sőt, állítólag I. Miklós orosz cár rendeletben tiltotta meg a „haladás” szó

⁴ Gibbon: *The Decline and Fall of the Roman Empire*. xxxviii. fejr. E megjegyzését a nyugati birodalom hanyatlásával kapcsolatban tette, ezért a *The Times Literary Supplement* 1960. november 18-i számában e szövegrészt idézve egy kritikus felteszi a kérdést, vajon komolyan gondolta-e mindezt Gibbon. Természetesen igen. A történetíró álláspontja általában azt a korszakot tükrözi, melyben él, s nem azt, melyről ír – ezt a tételt illusztrálja ez a kritikus is, amikor saját 20. század közepiszepticizmusát próbálja rávetíteni egy 18. század végi szerzőre.

⁵ *Cambridge Modern History: Its Origin, Authorship and Production*. 1907. Cambridge Modern History. 1902. 4. o.; xii. 1910. 791. o.

⁶ B. Russell: *Portraits from Memory*. 1956. 17. o.

⁷ J. B. Bury: *The Idea of Progress*. 1920. vii–viii. o.

használatát; napjainkban a nyugat-európai, sőt az amerikai filozófusok és történészek is egyetértenek vele. A haladás eszméje immáron érvényét veszítette. A Nyugat alkonya annyira bevett kifejezés lett, hogy már idézőjelre sincs szükség. De a hangoskodást leszámítva mi történt valójában? Ki terelte ilyen irányba a véleményeket? Nemrég meghökkenve olvastam Bertrand Russell szerintem egyetlen olyan megjegyzését, mely egyfajta akut osztálytudatról árulkodik: „Egészében véve napjainkban sokkal kisebb szabadság van a világban, mint száz évvel ezelőtt volt.”⁸ Nincs mérőlécem a szabadsághoz, és nem tudom, hogyan vehető össze kevesek kisebb szabadsága többek nagyobb szabadságával. De bármilyen mércét használunk is, Russell kijelentése elfogadhatatlan. Sokkal szimpatikusabb számomra az, ahogyan A. J. P. Taylor ír erről az oxfordi szellemi elit kapcsán. A civilizáció alkonyáról zajló viták – írja – „nem jelentenek mást, mint hogy annak idején az egyetemi tanároknak háziszolga járt, míg manapság maguk mosogatnak el”.⁹ Lehet persze, hogy a korábbi háziszolgák a haladás szimbólumát látják abban, hogy manapság a professzor maga mosogat. Lehet, hogy az afrikai fehér uralom vége, mely keserűséggel tölti el a birodalom, illetve az afrikaner köztársaság híveit és azokat, akik pénzüket arany- és rézrészvényekbe fektették, mások szemében haladásnak tűnik. Semmi okot nem látok arra, hogy *ipso facto* az 1890-es helyett az 1950-es megítélést, Oroszország, Ázsia és Afrika megítélése helyett az angol nyelvű világét, vagy az utca emberének megítélése helyett – aki Macmillan szerint még sohasem élt ilyen jól – a középosztálybeli értelmiségét fogadjam el. Hagyjuk egy pillanatra nyitva a kérdést, hogy a haladás vagy a hanyatlás korszakában élünk-e, és vizsgáljuk meg kicsit közelebbről, mi rejlik a haladás eszméje mögött, milyen feltételezéseket takar, és ezek mára mennyiben veszítették el érvényességüket.

Mindenekelőtt a haladással és az evolúcióval kapcsolatos fogalmi zavarokat szeretném tisztázni. A felvilágosodás gondolkodói két, látszólag összeegyeztethetetlen nézetet vallottak. Egyrészt az ember helyét szerették volna kijelölni a természet világában: ezért egyenlőségjelet tettek a történelem törvényei és a természet

⁸ B. Russell: *Portraits from Memory*. 1956. 124. o.

⁹ *The Observer*, 1959. jún. 21.

törvényei közé. Másrészt hittek a haladásban. De milyen alapon tételezték fel, hogy a természet progresszív, azaz töretlenül halad egy bizonyos cél felé? Hegel más véleményen volt: ő éles választóvonalat húzott a történelem és a természet közé, mondván, az előbbi progresszív, az utóbbi viszont nem. Úgy tűnt, hogy amikor a darwini forradalom egyenlőségjelet tett revolúció és evolúció közé, feloldódik minden ellentmondás: végül is a természet a maga módján éppoly progresszív, mint a történelem. Ezzel azonban csak még több félreértés keletkezett, hisz összekuszálódott az öröklődés, mely az evolúció, és a társadalmi elsajátítás, mely a történelmi haladás forrása. A különbség pedig közismert és nyilvánvaló. Tegyük csak egy európai csecsemőt egy kínai családba, a gyerek fehér bőrű, anyanyelve viszont a kínai lesz. A bőrszín a biológiai öröklődés, a nyelv viszont az emberi agy tevékenységére épülő társadalmi elsajátítás eredménye. Az öröklődés útján ható evolúció ezer vagy inkább millió években mérhető; az írott történelem kezdete óta mind ez idáig mérhető biológiai változás nem ment végbe az emberben. Az öröklődés útján történő haladás generációkban mérhető. Az ember mint racionális lény lényege éppen az, hogy az előző nemzedékek tapasztalatainak felhalmozása révén képes a benne rejlő lehetőségek kibontakoztatására. Azt mondják, hogy a ma élő ember agya és potenciális gondolkodási képessége semmivel sem nagyobb, mint 5000 évvel ezelőtt élt elődjéé. Gondolkodásának hatékonysága azonban a tanulás és a köztes nemzedékek tapasztalatainak hasznosítása révén megsokszorozódott. A szerzett tulajdonságok átadása – melyet a biológusok tagadnak – képezi a társadalmi haladás igazi alapját. A történelem haladás, mely a szerzett képességek nemzedékről nemzedékre való átadása révén valósul meg.

Másodszor, a haladást nem kell, illetve nem szabad olyan folyamatként felfogni, aminek meghatározható kezdete és vége van. Az a csaknem ötven évvel ezelőtt oly népszerű hiedelem, hogy a civilizációt a negyedik évezredben a Nílus völgyében találták fel, ma már éppannyira tarthatatlan, mint az a korszakolás, mely a világ teremtését i. e. 4004-re tette. A civilizáció, melynek születése haladáshipotézisünk kezdőpontjának tekinthető, nyilvánvalóan nem egy „találmány”, hanem végtelenül lassú fejlődési folyamat volt, melyben valószínűleg időről időre előfordultak

látványos ugrások. Felesleges volna tehát azzal bajlódni, mikorra tegyük a haladás – vagy a civilizáció – kezdetét. De az a hipotézis, hogy a haladás vége meghatározható, még súlyosabb félreértelmezéseket okozott. Joggal bírálják Hegelt, amiért a haladás végcélját a porosz monarchiában jelölte meg – ez a jóslás lehetetlenségéről vallott saját felfogásának rossz vágányra tévedése. De még Hegelen is túltett Arnold of Rugby, a jeles viktoriánus történész, amikor 1841-ben, az oxfordi újkori történelem tan székén székfoglaló beszédében azt állította, hogy az újkori történelem lesz az emberiség történetének utolsó korszaka: „Úgy tűnik, magán viseli az idő teljességének jegyeit, mintha utána már nem következne további történelem.”¹⁰ Marx jóslata, miszerint a végső célt, az osztály nélküli társadalmat a proletárforradalom teljesíti majd be, logikailag és morálisan nem volt ennyire abszurd; mindazonáltal maga a feltételezés, hogy a történelemnek van egy végpontja, az eschatológiát juttatja eszünkbe – mint ilyen inkább teológushoz, mint történészhez illik –, és azt a téveszmét melegíti fel, hogy a cél a történelmen kívül van. Tagadhatatlan, hogy a meghatározható végpont az emberi elmének tetsző gondolat, amihez képest Acton látomása, mely a történelem menetét véget nem érő haladásnak láttatja, rideg és megfoghatatlan. De ha a történész továbbra is szeretne hinni a haladásban, véleményem szerint olyan folyamatnak kell felfognia, amelyet az egymást követő korszakok szükségletei és viszonyai mindig valamilyen sajátos, rájuk jellemző tartalommal gazdagítanak. És erre gondolt Acton is, amikor kijelentette, hogy a történetírás nem egyszerűen a haladás folyamatának leírása, hanem „haladó tudomány”, azaz, a történelem a szó mindkét értelmében – mint az események menete és mint ennek krónikája – haladó. Idézzük csak fel, hogyan írja le Acton a szabadság történelmi térnyerését:

*Az erőszak és az állandó rossz uralmával szemben ellenállásra kényszerített gyengék együttes erőfeszítéseinek köszönhető, hogy a négy évszázad alatt bekövetkezett gyors változás, de lassú haladás során a szabadságot sikerült megőrizni, megoltalmazni, kiterjeszteni, végül pedig megérteni.*¹¹

¹⁰ T. Arnold: *An Inaugural Lecture on the Study of Modern History*. 1841. 38. o.

¹¹ Acton: *Lectures on Modern History*. 1906. 51. o.

A történelmet, az események menetét Acton a szabadság felé való haladásként, a történetírást, ezen események krónikáját pedig a szabadság megértése felé való haladásként fogta fel, és meg volt győződve arról, hogy e két folyamat egymás mellett halad.¹² A filozófus Bradley, aki olyan korszakban írt, amikor lépten-nyomon evolúciós analógiákra hivatkoztak, azt mondta, hogy „a vallásos hit az evolúciós fejlődés célját ahhoz igazítja, ... ami már kifejlődött”.¹³ A történész számára a haladás célja még nem fejlődött ki. Ez még mindig végtelenül távol van; és jelei csak menet közben mutatkoznak meg. Mindez nem csökkenti jelentőségét. Az iránytű értékes és valóban nélkülözhetetlen vezető. Magát az útvonalat azonban nem mutatja meg. A történelem tartalma csak menet közben ismerhető meg.

Harmadik észrevételem, hogy egyetlen épelméjű ember sem hihet olyan töretlenül egyenes vonalú fejlődésben, mely mentes a visszaesésektől, kitérőktől és a folytonosság időnkénti megszakadásától; hiányoktól mentes, tehát a haladásba vetett hitet még a legkomolyabb visszaesés sem kérdőjelezi meg szükségszerűen. Természetes, hogy vannak regresszív és progresszív időszakok. Ostobaság volna feltételezni, hogy egy visszaesés után a haladás ugyanonnan vagy ugyanazon vonal mentén folytatódik tovább. A Hegel, illetve Marx által feltételezett négy, illetve három civilizáció, a Toynbee-féle huszonhárom civilizáció, a keletkező, hanyatló és elmúló civilizációk életciklusát leíró elmélet – önmagukban mind értelmetlen modellek. Ugyanakkor alátámasztják azt a megfigyelésekkel igazolt tényt, hogy egy adott civilizáció előrehaladásához szükséges hajtóerő az egyik helyen kifulladás, később máshol újból feltámad, azaz a történelmi haladás sem időben, sem térben nem folyamatos. Ha történelmi törvények felállítása lenne a hobbim, az egyik biztosan ez volna: az a csoport – legyen az osztály, nemzet, földrész, civilizáció vagy bármi más –, mely a történelem egy adott korszakában a civilizáció előrevitelében vezető szerepet játszik, a következőben minden valószínűség szerint nem fog, egyszerűen azért, mert túlságosan összefonódik az előző korszak hagyományaival, érdekeivel és ideológiáival ahhoz, hogy alkalmazkodni tudjon a

¹² K. Mannheim: *Ideology and Utopia*. Angol ford. 1936. 236. o. (Szintén összekapcsolja az embernek azt a szándékát, hogy „alakítsa”, és „azt a képességét, hogy megérti a történelmet”).

¹³ F. H. Bradley: *Ethical Studies*. 1876. 293. o.

következő igényeihez és viszonyaihoz.¹⁴ Így könnyen megtörténhet, hogy amit az egyik csoport hanyatlásként él meg, abban egy másik az új kezdet első lépését látja. A haladás nem mindenkinek egyforma és egyidejű. Nem mellékes, hogy a hanyatlás szinte minden új keletű prófétája, korunk minden olyan szkeptikus gondolkodója, aki a történelemben nem képes jelentést felfedezni, és azt hirdeti, hogy a haladásnak egyszer s mindenkorra vége, a világnak ahhoz a részéhez, illetve a társadalomnak ahhoz az osztályához tartozik, mely a civilizáció előrevitelében nemzedékeken át dicsőséget dicsőségre halmozva vezető és meghatározó szerepet játszott. Nemigen vigasztalja őket, hogy mások továbbviszik azt a szerepet, melyet a múltban ők töltek be. Teljesen természetes, hogy azt a történelmet, mely így becsapta őket, nem tekintik értelmes és racionális folyamatnak. Ha továbbra is szeretnénk hinni, hogy létezik haladás, fogadjuk el, hogy nincs töretlen folytonosság.

Végül arra a kérdésre keresem a választ, hogy a haladás lényegi tartalma milyen történelmi tettekben ölt testet. Azok az emberek, akik, mondjuk, a polgári jogok egyetemességéért, a büntető gyakorlat megreformálásáért vagy a faji és vagyoni egyenlőtlenségek megszüntetéséért küzdenek, ezeket a konkrét dolgokat tűzik maguk elé, és nem azt, hogy „haladni fognak”, valóra váltják a történelmi „törvényeket”, „hipotéziseket” vagy magát a haladást. Csupán a történész húzza rá a maga haladás-hipotézisét, és értelmezi haladásként cselekedeteiket. Ez azonban még nem érvényteleníti a haladás fogalmát. Örömmel jelentem, hogy itt most teljes az egyetértés köztem és Sir Isaiah Berlin között abban, hogy „noha sokan s sokszor visszaéltek már e két szóval, a progresszió és a reakció nem üres fogalom”.¹⁵ A történettudomány többek közt abból indul ki, hogy az ember képes hasznosítani elődeinek tapasztalatait (ami nem jelenti, hogy szükségszerűen hasznosítja is), és hogy a történelmi haladás, a természetben zajló evolúcióval ellentétben, az elsajátított „va-

¹⁴ Ezt a helyzetet írja le R. S. Lynd a *Knowledge for What?* c. könyvében (N. Y., 1939. 38. o.): „Kultúránk idősebb tagjai gyakran fordulnak vissza a múltba, életkedvük és erejük időszakához, és hátat fordítanak a jövőnek, mert félnek tőle. Valószínű, hogy az a kultúra, melynek viszonylagos hatalma komolyan megrendül, és a felbomlás előrehaladott stádiumában van, ugyanígy az elvesztett aranykor felé fordul, miközben a jelenben szinte már csak vegetál.”

¹⁵ *Foreign Affairs*, xxviii. 3. sz. 1950. jún. 382. o.

gyon" átadásán múlik. Ez a „vagyon" egyrészt az anyagi javakat, másrészt a környezet birtokbavételének, átalakításának és hasznosításának képességét foglalja magába. A két tényező szorosan összekapcsolódik egymással, és szoros kölcsönhatásban van. Marx az emberi munkát tekinti az egész építmény alapjának; és amennyiben a „munkát" elég széles értelemben fogjuk fel, tétele elfogadhatónak tűnik. Az erőforrások pusztá felhalmozása önmagában még kevés, s csak akkor ér valamit, ha eredményképp nem csupán a műszaki és társadalmi tudás, illetve tapasztalat lesz nagyobb, hanem az ember azon képessége is, hogy kézben tudja tartani tágabb értelemben vett környezetét. Manapság, úgy vélem, kevés ember kérdőjelezné meg azt, hogy az anyagi javak és a tudományos ismeret felhalmozása, illetve a környezet technológiai értelemben vett birtokbavétele terén haladás tapasztalható. A kérdés csak az, hogy a 20. században történt-e haladás társadalmunk megszervezésében, társadalmi – nemzeti vagy nemzetközi – környezetünk ellenőrzésében, illetve nem következett-e be komoly visszalépés. Vajon az az evolúció, amelyet az ember mint társadalmi lény maga mögött tudhat, nem kullog-e végzetesen a technológiai haladás mögött?

Mindenki tudja, mi készítet bennünket arra, hogy így tegyük fel a kérdést. Mégis úgy vélem, ebben a formájában rosszul tesszük fel. A történelem már számos olyan fordulatot produkált, amikor a vezető szerep és a kezdeményezés az egyik csoportról, a világ valamely részéről egy másikra tevődött át; hogy közismert újkori példákat említsek, elég, ha csak a modern állam megszületésének időszakára, a hatalmi központ Dél-Európából Nyugat-Európába történt áttolódására vagy épp a francia forradalom időszakára gondolunk. Ezek mindig az erőszakos megmozdulások és a hatalmi harcok időszakai. A régi intézmények meggyengülnek, a régi határok pedig eltűnnek; az új rend a hatalomvágy és a sértett düh elkeseredett összecsapásából születik meg. Úgy sejtem, hogy épp ilyen időszakot élünk. Teljesen igaztalannak tartom azt az állítást, hogy gyengült a társadalmi szerveződés problémái iránti fogékonyságunk, illetve a bennünk lévő jó szándék arra, hogy az előbbi révén felismert módon szervezzük meg a társadalmat; sőt, megkockáztatom a kijelentést, hogy mindkettő jóval erősebb lett. Szó sincs képességeink gyengüléséről vagy erkölcsi tulajdonságaink romlásáról. Konfliktusokkal és nyugtalansággal terhelt korunk – mely azért ilyen,

mert a hatalmi egyensúly bizonyos kontinensekről, nemzetekről, osztályokról másokra tolódott át – nagyon nagy terhet rótt ezen képességeinkre, illetve tulajdonságainkra, és korlátozta, illetve gátolta őket, hogy oly eredményesen fejthessék ki jótékony hatásukat, mint ahogyan arra egyébként képesek lennének. Miközben eszem ágában sincs alábecsülni annak a kihívásnak az erejét, mely az elmúlt ötven évben a nyugati világ haladásba vetett hitét érte, még mindig meg vagyok győződve arról, hogy a történelmi haladás nem ért véget. De ha Önök újrakérdeznak a haladás tartalmára, úgy hiszem, csak valami olyan választ adhatok, hogy a határozott és világosan meghatározható cél felé tartó történelmi haladás eszméje, melyet a 19. századi gondolkodók előszeretettel emlegettek, hasznavehetetlennek és meddőnek bizonyult. Aki a haladásban hisz, nem valamiféle automatikus vagy szükségszerű folyamatban hisz, hanem az ember potenciális képességeinek progresszív fejlődésében. A haladás nem elvont kategória; azok a konkrét célok pedig, melyeket az emberiség időről időre maga elé tűz, a történelem menetéből és nem valamilyen külső forrásból keletkeznek. Én nem hiszek az ember tökéletességében vagy az eljövendő földi paradicsomban. Ennyiben egyetértek azokkal a teológusokkal és misztikus gondolkodókkal, akik azt vallják, hogy a tökéletesség nem valósítható meg a történelemben. Én azonban beérem a korlátlan haladás lehetőségével is – vagy olyan haladással, melynek korlátait nem lehet és nem kell előre látni –, azzal a haladással, melynek céljai csak akkor határozhatók meg, amikor közelítünk feléjük, és amely célok érvényessége csak a megvalósulás során igazolódik. Nem tudom azt sem, hogy ilyesféle haladáseszmé nélkül a társadalom hogyan maradhat fenn. Minden civilizált társadalom áldozatokat követel a jelen nemzedéktől a még meg nem született nemzedékek érdekében. Amikor ezeket az áldozatokat egy jövőbeni jobb világ nevében követelik tőlünk, az igazolásul használt isteni cél világi megfelelőjével van dolgunk. Bury szavaival élve: „az utókorral szembeni kötelesség elve a haladáseszmé egyenes következménye.”¹⁶ Ez a kötelesség talán nem kíván indoklást. Ha mégis, mással nem szolgálhatok.

¹⁶ J. B. Bury: *The Idea of Progress*. 1920. ix. o.

Mindez a történelmi objektivitás híresen nehéz kérdését veti fel. Maga a szó is félrevezető és megkérdőjelezhető. Egy korábbi előadásomban már érveltem azzal, hogy a társadalomtudományok – köztük a történettudomány – nem tudnak mit kezdeni az olyan ismeretelmélettel, mely elkülöníti egymástól az alanyt és a tárgyat, és ragaszkodik a megfigyelő és a megfigyelt dolog merev szétválasztásához. Új modellre van szükségünk, olyanra, mely megfelel a kettő közötti bonyolult kapcsolatnak és kölcsönhatásnak. A történelem tényei nem lehetnek teljesen objektívek, hisz csak azáltal válnak történeti tényekké, hogy a történész jelentőséggel ruházza fel őket. A történelmi objektivitás – ha ragaszkodunk ehhez a bevett kifejezéshez – nem a tény, hanem csak a viszony, a tény és az értelmezés, a múlt, jelen és jövő közötti viszony objektivitását jelenti. Felesleges volna most újra felsorolnom, mely érvek készítették arra, hogy történetietlennek minősítsek minden olyan kísérletet, mely történelmen kívüli és attól független abszolút értékmércét állít fel, és annak alapján ítéli meg a történelmi eseményeket. Az abszolút igazság fogalma sem illik a történelem világához – de úgy hiszem, a tudomány világához sem. Csak a legegyszerűbb történeti kijelentések minősíthetők abszolút igaznak vagy abszolút hamisnak. Ennél bonyolultabb szinten a történész, amikor vitába száll, mondjuk, egyik elődje ítéletével, normális esetben nem bélyegzi azt abszolút hamisnak, legfeljebb csak helytelennek, egyoldalúnak vagy félrevezetőnek, vagy egy olyan szemléletmód termékének, mely a későbbi bizonyítékok nyomán megcáfolódott vagy jelentéktelenné vált. Azt állítani, hogy az orosz forradalom II. Miklós gyengeelméjűsége vagy Lenin zsenije miatt következett be, semmiképp sem helytálló – sőt kimondottan félrevezető. Abszolút hamisnak azonban mégsem nevezhető. A történész nem ismer efféle abszolútumokat.

Térjünk most vissza Robinson halálának szomorú esetéhez. Oknyomozásunk objektivitása nem azon múlott, hogy össze tudjuk-e szedni a tényeket – ez nem okozott problémát –, hanem azon, hogyan különböztetjük meg a valódi vagy fontos, bennünket feltétlen érdeklő tényeket a véletlenszerűektől, elhanyagolhatóktól. Nem volt nehéz meghúzni a választóvonalat, hisz világos volt, mi a fontosság mércéje, illetve próbaköve, mi objektivitásunk alapja, ez pedig nem volt más, mint hogy az adott tény mennyiben fontos a szemünk előtt lebegő cél, a közúti halálos

balesetek csökkentése szempontjából. A történész azonban nehezebb helyzetben van, mint a nyomozó, aki előtt a közlekedési balesetek megelőzésének egyszerű és határozott célja lebeg. Az értelmezéshez a történésznek is szüksége van olyan fontossági mércére, mely egyben objektivitásának mércéje is, mert csak így tud különbséget tenni lényeges és véletlenszerű tény között; és a mérce a történész számára is az adott tény fontossága a feltételezett cél szempontjából. Ez azonban szükségszerűen állandó evolúcióban lévő cél, hisz a múlt változó, alakuló értelmezése a történetírás egyik szükséges funkciója. A hagyományos felfogás, mely a változást mindig valami állandóhoz, változatlanhoz viszonyítva akarja megmagyarázni, ellentmond a történész tapasztalatainak. „A történész számára – írja Butterfield professzor, mint aki, ki nem mondva, fenntart magának egy szférát, ahová a történészeknek nem kell követniük őt – csak egy dolog abszolút, a változás.”¹⁷ A történelemben az abszolút nem valami a múltban, ami kiindulópontként szolgál; nem is valami a jelenben, hisz a jelen minden gondolata relatív; hanem valami, ami még mindig nem öltött végleges formát, és az alakulás stádiumában van – valami a jövőben, ami felé haladunk, ami csak akkor kezd alakot öltetni, ha már feléje tartunk, és aminek fényében, ahogy haladunk feléje, fokozatosan formálódik múltértelmezésünk. Ez a világi igazság a mögött a vallási mítosz mögött, mely azt mondja, hogy a történelem értelme az Utolsó Ítélet napján fedi fel magát. A mi esetünkben nem a statikus értelemben vett abszolútról van szó, nem arról, ami ugyanaz volt tegnap, mint amilyen ma vagy holnap: ez a fajta abszolútfogalom összeegyeztethetetlen a történelem természetével. Ez a múltértelmezésünkre vonatkoztatott abszolút. Nem fogadja el a relativista szemléletet, mely összemossa az értelmezések közötti különbségeket, vagy abból indul ki, hogy a maga idején, illetve helyén minden értelmezés megállja a helyét, és mércét kínál

¹⁷ H. Butterfield: *The Whig Interpretation of History*. 1931. 58. o. A. von Martin a *The Sociology of the Renaissance* c. művében (angol ford. 1945. i. o.) ezt a gondolatot kissé bővebben is kifejti: „A mozdulatlanság és a mozgás, a statikus és a dinamikus alapvető kategóriák, a történelem szociológiai megközelítésének kiindulópontjai. ... A történelem a mozdulatlanyságot csak viszonylagos értelemben ismeri; a döntő kérdés éppen az, hogy a mozdulatlanság vagy a mozgás érvényesül-e.” A történelemben a változás a pozitív és abszolút, a mozdulatlanság pedig a szubjektív és viszonylagos elem.

múltértelmezésünk végleges megítéléséhez. Ez a történelem írása iránti érzék, mely képessé tesz bennünket a múlt eseményeinek rendszerezésére és értelmezésére – ezt a feladatot a történész végzi – és arra, hogy a jövő érdekében felszabadítsuk és megszervezzük a jelenben meglévő emberi energiákat – ez pedig az államférfira, a közgazdászra és a társadalmi reformerre vár. Maga a folyamat azonban progresszív és dinamikus marad. Ahogy haladunk előre, irányérzékünk és múltértelmezésünk állandó változásnak és fejlődésnek van kitéve.

Hegel a maga abszolútumát a világszellem misztikus alakjába öltöztette, és főbenjáró hibát követett el, amikor a történelem folyamatának végét, ahelyett hogy a jövőbe vetítette volna, a jelenbe helyezte. Míg a múltban elismerte, a jelenben – ki tudja, miért – tagadta a folyamatos evolúció létezését. Akik Hegel óta a történelem természetét valódi mélységében vizsgálták, a múlt és a jövő szintézisét látták ebben. Tocqueville, noha nem fordított teljesen hátat kora teológiai szóhasználatának, és a maga abszolútfogalmának túl szűk tartalmat adott, a lényegyet ragadta meg. Kijelentette, hogy az egyenlőség fejlődése egyetemes és állandó jelenség, majd így folytatta:

*Ha korunk embere hosszú megfigyelései és őszinte töprengései nyomán belátná, hogy az egyenlőség fokozatos és előrehaladó fejlődése egyszerre jelenti az emberi történelem múltját és jövőjét, ez az egyetlen felismerés azonosíthatná e fejlődést a Mindenható szent akaratával.*¹⁸

Komoly történeti fejezetet lehetne írni erről a mindmáig lezáratlan témáról. Marx, aki bizonyos fokig osztotta Hegel ódzkodását a jóslatoktól, és akit leginkább az érdekelt, hogyan tudná tanításait szilárdan a múltba ágyazni, témája természeténél fogva arra kényszerült, hogy az általa megfogalmazott abszolútumot, az osztály nélküli társadalmat a jövőbe vetítse. Bury a haladás eszméjét, kissé után, de nyilvánvalóan ugyanezzel a szándékkal, úgy írta le, mint „olyan elméletet, mely a múlt szintézisével és a jövő proféciájával jár”.¹⁹ A történészek – mondja Namier egyik szándékosan paradox kijelentésében, melyet később a tőle megszokott gazdag példatárral illusztrál – „a múltat elképzelik, a jövőt pedig felidézik”.²⁰ A múlt értelmezéséhez

¹⁸ De Tocqueville: *A demokrácia Amerikában*. 1983. Előszó. 18. o. Ford.: Martonyi Éva.

¹⁹ J. B. Bury: *The Idea of Progress*. 1920. 5. o.

²⁰ L. B. Namier: *Conflicts*. 1942. 70. o.

csak a jövő adhatja meg a kulcsot; és végső történelmi objektivitásról csak ilyen értelemben beszélhetünk. A történelemnek egyszerre mentsége és magyarázata, hogy a jövőre a múlt, a múltra pedig a jövő derít fényt.

De ha ez így van, mire gondolunk, amikor egy történészt azért dicsérünk, mert objektív, vagy amikor az egyik történészt objektívebbnek ítéljük, mint a másikat? Nyilvánvalóan nemcsak arra, hogy jól össze tudja gyűjteni a tényeket, hanem arra is, hogy az igazi tényeket válogatja ki, vagy más szóval: helyes fontossági mércét alkalmaz. Amikor egy történészt objektívnek mondunk, úgy vélem, két dologra gondolunk. Először is arra, hogy fölébe tud emelkedni annak a korlátolt látómezőnek, melyet a társadalomban és a történelemben elfoglalt helye kínál – ez a képesség, mint azt már korábbi előadásomban is említettem, részben attól függ, fel tudja-e ismerni, milyen mértékben kötődik az adott helyzethez, fel tudja-e ismerni, hogy úgy mondjam, a teljes objektivitás lehetetlenségét. Másodszor pedig arra gondolok: úgy képes saját látomását a jövőbe vetíteni, hogy ezáltal a múltba mélyebb és tartósabb érvényű betekintést nyer, mint azok a történészek, akiknek világlátását csak és kizárólag saját éppen elfoglalt helyzetük határozza meg. Ma már egyetlen történész sem hisz a „végleges történelem” lehetőségében, amit annak idején Acton oly magabiztosan megjövendölt. De vannak történészek, akik másoknál tartósabb érvényű történelmet írnak, olyat, mely abból a bizonyos végleges és objektív jellegből többet tartalmaz; ők rendelkeznek azzal, amit jövőről és múltról alkotott látomásnak nevezhetnénk. A múlttal foglalkozó történész csak akkor juthat közelebb az objektivitáshoz, ha közelebb kerül a jövő megértéséhez is.

Éppen ezért, amikor egy korábbi előadásomban a történetírást a múlt és a jövő közötti dialógusnak neveztem, inkább a múltbeli események és a haladással változó jövőbeni célok közötti dialógusról kellett volna beszélnem. A történész aszerint értelmezi a múltat, és aszerint válogatja ki a jelentős és meghatározó elemeket, hogy a dolgok milyen új célok felé haladnak. A legegyszerűbb példával ezt úgy illusztrálhatnánk, hogy amíg legfőbb célnak az alkotmányos szabadság- és politikai jogok megszerveződése látszott, a történészek alkotmányjogi és politikai fogalmakkal próbálták értelmezni a múltat. Amikor az alkotmányjogi és a politikai célok helyére egyre inkább gazdasági és szociális

célok léptek, a történészek ez utóbbi szempontok szerint kezdték értelmezni a múltat. Lehet, hogy e folyamatból a szkeptikusok arra a következtetésre jutnak, hogy az új értelmezés semmivel sem hordoz több igazságot magában, mint a régi, hisz mindegyik a maga korára igaz. De mivel a gazdasági és szociális célok prioritása az emberi fejlődésben átfogóbb és magasabb szintű stádiumot képvisel, mint a politikai, illetve alkotmányjogi céloké, azt mondhatjuk, hogy a történelem gazdasági és szociális szempontok szerinti értelmezése a történetírás magasabb szintű stádiumát képviseli, mint a kizárólagosan politikai értelmezés. Ez korántsem jelenti a régi értelmezés elutasítását, hisz az újban, mintegy megszüntetve-megőrizve, mindkettő benne van. A történetírás haladó tudomány abban az értelemben, hogy egyre átfogóbb és mélyebb betekintést szeretne nyújtani az események menetébe, mely maga is haladó. Erre gondolok, amikor azt mondom, hogy „konstruktív múltképre” van szükség. Az elmúlt két évszázadban az újkori történetírás ebből a haladásba vetett kettős hitből táplálkozott. Enélkül nem is maradhatna fenn, hisz ez az a hit, melynek fontosságmércejét, a valós és a véletlenszerű közötti különbségtétel képességének alapját köszönheti. Goethe, egy élete vége felé folytatott beszélgetésben, a gordiuszi csomót kissé durván így vágta el:

*Amikor egy korszak hanyatlik, csupa szubjektív tendencia; amikor azonban a dolgok új korszakot érlelnek, objektív lesz minden tendencia.*²¹

Az ember nem köteles hinni sem a történelem, sem a társadalom jövőjében. Elképzelhető, hogy társadalmunk elpusztul, vagy lassú bomlásnak indul, a történettudomány pedig teológiává alakul át – azaz többé nem az emberi teljesítményt, hanem az isteni rendeltetést vizsgálja –, vagy irodalom – azaz cél vagy jelentőség, illetve jelentés nélküli történet- és legendagyártás lesz. Ez azonban abban az értelemben, ahogy azt az elmúlt 2000 évben ismerték, már nem lesz történelem.

Manapság szinte divat elutasítani azokat az elméleteket, melyek a történelmi megítélés kritériumát a jövőben találják meg; ezzel a jelenséggel feltétlen foglalkoznunk kell. Ezeket az elméleteket úgy állítják be, mintha azt sugallnák, hogy a siker a megítélés

²¹ Id. J. Huizinga: *Men and Ideas*. 1959. 50. o.

végleges kritériuma, és ha nem is minden, ami van, de minden, ami lesz, jó lesz. Az elmúlt kétszáz évben a történészek többsége abból indult ki, hogy a történelem bizonyos irányba halad, sőt – tudatosan vagy sem – hitt abban, hogy ez az irány egészében véve jó, hogy az emberiség a rosszabbtól a jobb felé, az alacsonyabb rendűtől a magasabb rendű felé halad. A történész nemcsak felismerte, de támogatta is az adott irányt. Az a fontosság-mérték, melyet a múlt megközelítésében alkalmazott, nemcsak a történelem menetének irányát, hanem erkölcsi elkötelezettségét is jelezte. A „van” és a „kell”, a tény és az érték között feltételezett dichotómia ezzel meg is szűnt. Ez optimista felfogás volt, egy olyan kor terméke, mely alapján véve reménykedve tekintett a jövőbe; a whigek és a liberálisok, a hegelianusok és a marxisták, a teológusok és az értelem hívei szilárdan és többé-kevésbé nyílt formában kötelezték el magukat mellette. Különösebb túlzás nélkül állíthatjuk, hogy kétszáz éven át – ha nem is mondták ki – a „Mi a történelem?” kérdésre ezt a választ adták. Csak korunk pesszimista és szorongó hangulata fordult szembe vele, s kínált alkalmat azoknak a teológusoknak, akik a történelem értelmét a történelmen kívül keresik, illetve azoknak a kételkedőknek, akik a történelemben képtelenek jelentést felfedezni. Mindenütt és minden lehetséges eszközzel arról akarnak meggyőzni bennünket, hogy a „van” és a „kell” közötti dichotómia abszolút és feloldhatatlan, hogy az „értékek” nem vezethetők le a „tényekből”. Szerintem ez vakvágányra vezet. Nézzük meg, hogy néhány, többé-kevésbé véletlenszerűen kiválasztott történész, illetve történelemmel foglalkozó szerző hogyan vélekedett erről a kérdésről.

Gibbon így indokolja, hogy írásaiban annyi teret szentel az iszlám győzelmeinek: „a keleti világban még mindig Mohamed tanítványai birtokolják a polgári és vallási hatalmat.” De hozzáteszi, hogy „kár volna ugyanennyi szót vesztegetni azokra a barbár hordákra, melyek a 7. és a 12. század között özönlöttek elő a szkítiai pusztákról”, hisz „a bizánci trón ura visszaverte és túlélte ezeket a pusztító támadásokat”.²² Ebben van is logika. A történetírás, nagyon leegyszerűsítve, azt jegyzi fel, amit elérték, nem pedig azt, amiben kudarcot vallottak az emberek: ennyiben elkerülhetetlenül a siker története. Tawney professzor szerint

²² Gibbon: *The Decline and Fall of the Roman Empire*. Iv. feje.

„azzal, hogy a győztes erőket előtérbe állítják, az általuk elpusztítottakat pedig háttérbe tolják”, a történészek „a szükségszerűség látszatát” kölcsönzik a fennálló rendnek.²³ De bizonyos értelemben nem ebben rejlik-e a történészi munka lényege? A történészek nem szabad lebecsülnie a legyőzött ellenállást; nem szabad sétagaloppnak beállítania azt a győzelmet, mely épp csak egy hajszálon múlt. Néha a legyőzötteknek legalább annyi részük volt a végeredményben, mint a győzteseknek. A történészek többsége ismeri ezeket az elveket. Kissé leegyszerűsítve azonban a történész azokkal foglalkozik, akik, akár győztesként, akár vesztesként, véghezvittek valamit. Nem ismerem különösebben a krikett történetét. Lapjait azonban feltehetőleg azok töltik ki, akik a versenyeket megnyerték, és nem akik elveszítették. Hegel ama híres kijelentését, miszerint a történelemben „csak azok a népek érdemesek följegyzésre, melyek államot alkottak”,²⁴ jogosan érte az a bíráló, hogy kizárólagos értéket tulajdonít a társadalmi szerveződés egy bizonyos formájának, és az állam visszataszító fetiszizálását készíti elő. Elvben azonban helytálló Hegel kijelentése, mely az őstörténet és a tulajdonképeni történelem közismert szétválasztását tükrözi vissza; csak azok a népek hagyják maguk mögött az őskort, és lépnek a történelembe, melyek képesnek bizonyulnak társadalmuk bizonyos fokú megszervezésére. *A francia forradalom* című művében Carlyle azt írta, hogy XV. Lajos „maga volt a megtestesült szálhíba a világ szövetén”. Nyilván nagyon tetszett neki a megfogalmazás, mert később hosszabban is kifejtette:

*Miféle új fékevesztett egyetemes mozgás ez: azok az intézmények, társadalmi rendszerek, egyének, akik egykor egymással összhangban működtek, most összevissza kuszaságban bomlanak szét? Ennek így kell lennie; felfeslett a világ végképp elkopott szövege.*²⁵

A kritérium megint csak történelmi: ami az egyik korszakba beleillett, a másikból kilóg, s mint ilyen elvetendő. Úgy tűnik, hogy amikor leszáll a filozófiai absztrakció magaslatából, és konkrét történelmi helyzeteket vizsgál, még Sir Isaiah Berlin is erre az álláspontra jut. Egy rádió-előadásában, mely a *Történelmi szükségszerűség* című esszéjének megjelenése után nem sokkal

²³ R. H. Tawney: *The Agrarian Problem in the Sixteenth Century*. 1912. 177. o.

²⁴ *Lectures on the Philosophy of History*. Angol ford. 1884. 40. o.

²⁵ T. Carlyle: *The French Revolution*. I. i. 4. fej.; I. iii. 7. fej.

hangzott el, erkölcsi hibái ellenére „zseninek” és „az ítélőképességgel a lehető leggazdagabban megáldott politikus legnagyobb múlt századi példájának” nevezte Bismarckot, aki ilyen szempontból Berlin szerint előnyösen kerül ki a II. József osztrák császárral, Robespierre-rel, Leninnel és Hitlerrel való összehasonlításból, akik képtelennek bizonyultak „pozitív céljaik” felismerésére. A magam részéről furcsállom ezt az ítéletet. Ebben a pillanatban azonban csak az ítéletalkotás kritériuma érdekel. Bismarck – állítja Berlin – értette az anyagot, amivel dolgozott, míg a többieket félrevezették a működésképtelen elméletek. A tanulság tehát az, hogy „kudarchoz vezet, ha ... valamilyen, egyetemes érvényességre igényt tartó szisztematikus módszer vagy elv kedvéért elutasítják azt, ami a legjobban működik”.²⁶ Más szóval a történelmi ítéletalkotás kritériumát nem valamiféle, „egyetemes érvényességre igényt tartó elv”, hanem az képezi, „ami a legjobban működik”.

Aligha kell mondanom, hogy nemcsak a múlt elemzésekor bizonyulhat hasznosnak az „az, ami a legjobban működik” kritériuma. Ha valaki közölné Önökkel, hogy szerinte a jelenlegi kritikus helyzetben kívánatos volna, ha Nagy-Britannia és az Amerikai Egyesült Államok egy államban, közös vezetés alatt egyesülne, ezt talán egész jó ötletnek találnák. Ha ehhez az illető hozzátenné, hogy az alkotmányos királyság jobb kormányzási forma, mint az elnöki demokrácia, talán erre is helyeslően bólintának. De ha ezek után azzal állna elő, hogy kampányt kezd a két ország brit korona alatt történő újraegyesítése érdekében, valószínűleg igyekeznének lebeszélni erről, mondván, csak az idejét pazarolja. Ha megpróbálnák megindokolni, miért, el kellene mondaniuk neki: az efféle kérdéseket nem valamilyen általánosan elfogadott elv, hanem annak alapján kell megvitatni, hogy az adott történelmi körülmények között mi működőképes; talán még azt a főbenjáró bűnt is kénytelenek volnának elkövetni, hogy a történelemtől nagy T-vel beszélnének, kijelentve, hogy a Történelem nem az ő oldalán áll. A politikusnak nemcsak azt kell megfontolnia, mi kívánatos erkölcsi és elméleti szempontból, hanem azt is számba kell vennie, mely erők hatnak a világban, és hogyan lehet irányítani, illetve manipulálni ezeket

26 Rádió-előadás „Politikai ítéletalkotás” címmel. BBC Harmadik Program. 1957. jún. 19.

a kitűzött cél – valószínűleg részleges – megvalósítása érdekében. Azok a politikai döntéseink, melyek történelemértelmezésünk fényében születnek, ebben a kompromisszumban gyökeresnek. De ebben a kompromisszumban gyökereszik történelemértelmezésünk is. A legnagyobb hibát követjük el akkor, amikor az elképzelt kívánatos cél alapján valamiféle elvont mércét állítunk fel, és a múltat ennek fényében ítéljük meg, illetve el. A mára meglehetősen kellemetlen képzettársításokat ébresztő „siker” szót viszont mindenképp helyettesítsük be a semleges „az, ami a legjobban működik” kifejezéssel. Mivel előadásaim során már többször is vitába szálltam Sir Isaiah Berlinnel, most örömmel nyugtázom, hogy végre ebben a kérdésben egyetértünk.

Az „az, ami a legjobban működik” kritérium elfogadása azonban még nem teszi könnyűvé vagy magától értetődővé alkalmazását. Nem ösztönöz arra, hogy pillanatok alatt ítéletet mondjunk, vagy elfogadjuk azt, hogy ami van, jól van. A történelemben volt már példa tanulságos melléfogásra. Nem ismeretlen az, amit talán „késleltetett teljesítménynek” hívhatnánk: ami ma kudarcnak látszik, lehet döntő hozzájárulás a jövő teljesítményéhez – ez az idő előtt született próféták esete. E kritérium egyik előnye az állítólagos szilárd és egyetemes elvre épülő kritériummal szemben, hogy ítéletünk elhalasztására vagy arra kényszeríthet, hogy a még be nem következett dolgok fényében mérlegeljük azt. Proudhon, aki szívesen hivatkozott elvont erkölcsi elvekre, miután sikeresnek bizonyult, megbocsáthatónak tartotta III. Napóleon államcsínyét. Marx, aki viszont elutasította az elvont erkölcsi elvekre épülő kritériumot, elítélte ezért Proudhont. Hosszabb történelmi távlatból visszanézve, valószínűleg egyetértünk abban, hogy Proudhon tévedett, és Marxnak volt igaza. Bismarck tevékenysége kiváló kiindulópont a történelmi ítéletalkotás problémájának vizsgálatához; és miközben elfogadom Sir Isaiah Berlin „az, ami a legjobban működik” kritériumát, még mindig felfoghatatlan számomra, miért alkalmazza azt oly szűk és rövid távú határokon belül. Vajon tényleg olyan jól működött, amit Bismarck teremtett? A magam részéről meg voltam s meg vagyok győződve arról, hogy hatalmas katasztrófához vezetett. Ez korántsem jelenti azt, hogy elítélem Bismarckot, a német birodalom megteremtőjét vagy azokat a német tömegeket, amelyek akarták a birodalmat, és hozzájárultak annak megvalósításához. Történészként azonban még jó néhány

kérdésem volna. Azért következett-e be a későbbi katasztrófa, mert a Reich szerkezetében rejtett hibák voltak? Vagy mert a születését lehetővé tévő belső viszonyokban valami eleve arra kárhoztatta, hogy önmagát mások fölé helyezze, és agresszívvá váljon? Vagy mert amikor a Reich létrejött, az európai és a világszintér már annyira telített volt, és a meglévő nagyhatalmak terjeszkedési törekvései már annyira felerősödtek, hogy csak egyetlen újabb, terjeszkedni vágyó nagyhatalom megjelenése kellett ahhoz, hogy bekövetkezzék a komoly összecsapás, és a teljes rendszer összeomoljon? Ha az utóbbi hipotézisből indulunk ki, a bekövetkezett katasztrófáért nem – illetve nem kizárólag – háríthatjuk a felelősséget Bismarckra és a német népre, hisz milyen alapon okolható az utolsó csepp? Bismarck teljesítményét és teremtményének működését csak akkor tudjuk objektíven megítélni, ha ezekre a kérdésekre választ tudunk adni, és egyáltalán nem vagyok biztos abban, hogy a történész ma már végleges válaszokkal szolgálhat. Inkább azt mondanám, hogy az 1920-as évek történészei közelebb voltak az objektív megítéléshez, mint az 1880-as évekéi, a ma történészei pedig közelebb, mint az 1920-as évekéi; valószínű, hogy a 2000-ben dolgozó történészek még ennél is közelebb kerülnek hozzá. Ez is illusztrálja azt a tételemet, hogy a történelmi objektivitás nem egy itt és most létező, rögzített és mozdíthatatlan ítélkezési mércén, hanem csakis olyanon alapul, illetve alapulhat, mely a jövőben nyugszik, és a történelem menetének alakulásával fejlődik. A történelem csak akkor tesz szert jelentésre és objektivitásra, ha a múlt és a jövő között koherens kapcsolat teremődik.

Vessünk most egy pillantást a tény és az érték közötti állítólagos dichotómiára. Eszerint az értékek nem vezethetők le a tényekből, ami részben igaz, részben hamis állítás. Elég megvizsgálni egy adott korszakban vagy adott országban uralkodó értékrendszert ahhoz, hogy észrevegyük, milyen sokat alakítottak azon az adott környezet tényei. Egy korábbi előadásomban felhívtam a figyelmet arra, hogy az olyan értékfogalmak tartalma, mint szabadság, egyenlőség vagy igazság, az állandó változás állapotában van. Vagy vegyünk példának a keresztény egyházat mint olyan intézményt, mely egyik legfontosabb feladatának az erkölcsi értékek terjesztését tartja. Hasonlítsuk össze az őskereszténység értékeit a középkori pápaság értékeivel, vagy épp a középkori pápaság értékeit a 19. századi protestáns egyháza-

kéival. Vagy tegyük egymás mellé, mondjuk, a spanyolországi keresztény egyház és az egyesült államokbeli keresztény egyházak hirdette értékeit. Az így mutatkozó értékkülönbségek a történelmi tények különbözőségéből erednek. Vagy vegyük szemügyre azokat a történelmi tényeket, melyek hatására a rab-szolgaság, a faji egyenlőtlenség vagy a gyermekmunka kihasználásának erkölcsi megítélése az elmúlt 150 évben – ezeket annak idején erkölcsileg semlegesnek, illetve elfogadhatónak tartották – negatív irányba tolódott el. Az az állítás, hogy az értékek nem vezethetők le a tényekből, a legfinomabban fogalmazva is, egyoldalú és félrevezető. Mi van akkor, ha megfordítjuk az állítást, és azt mondjuk, hogy a tények nem vezethetők le az értékekből? Ez részben igaz, de lehet téves is, ezért megszorításokat kíván. Amikor a tények megismerésére törekszünk, kérdéseink és a rájuk kapott válaszok értékrendszerünkhöz igazodnak. A környezetünk tényeiről kialakított kép értékeinkhez hasonul, mégpedig azokhoz a kategóriákhoz, melyekkel a tényekhez közeledünk; és ez a kép fontos, feltétlenül figyelembe veendő tény. Az értékek beépülnek a tényekbe, és azok lényegi részét képezik. Értékeink emberi létünk lényegi eszközét jelentik. Általuk tudunk alkalmazkodni környezetünkhöz, tudjuk környezetünket magunkhoz hasonítani, és tesszünk szert a környezet feletti uralom képességére, mely a történelmet a haladás történetévé tette. De az ember és környezete közötti harc dramatizálásával ne teremtsünk hamis antitézist, és ne válasszuk szét hamisan a tényeket és az értékeket. A történelmi haladás a tények és az értékek kölcsönös függőségének és kölcsönhatásának eredményeképp jön létre. Az az objektív történész, aki ebben a folyamatban a lehető legmélyebbre hatol.

A tények és értékek problémájának egyik kulcsát az „igazság” szó mindennapi használata adja meg – ez a szó egyik lábával a tények világában, a másikkal pedig az értékek világában áll, és a kettő elemeiből épül fel. Ez nemcsak az angolban van így. Azokat a szavakat, melyekkel a latin nyelvek jelölik az igazságot – például a német *Wahrheit* és az orosz *pravda* –, ugyanez a kettősség jellemzi.²⁷ Úgy tűnik, hogy az igazság jelölésére min-

²⁷ A *pravda* esete különösen érdekes, mert az igazság jelölésére van egy másik ősi orosz szó is, az *isztjina*. A kettő között azonban nem az a különbség, hogy az egyik a ténybeli, míg a másik az értékbeli igazságot jelöli; a *pravda* a mindkét tekintetben vett emberi igazság, az *isztjina* pedig a mindkét tekintetben vett isteni igazság – az Istenre vonatkozó és az Isten által kinyilatkoztatott igazság.

den nyelvnek olyan szóra van szüksége, mely nem csupán tény-megállapítás és nem csupán értékítélet, hanem a kettő együttese. Az lehet tény, hogy a múlt héten Londonba mentem. Igazságnak azonban nemigen neveznék, hisz semmiféle értéktartalma sincs. Másrészt amikor az Egyesült Államok alapító atyái Függetlenségi Nyilatkozatukban arra a magától értetődő igazságra hivatkoznak, hogy minden ember egyenlőnek teremtetett, úgy érezzük, hogy a kijelentésnek jóval nagyobb az értéktartalma, mint a tényszerű tartalma, és ennél fogva megkérdőjelezhető, hogy jogosult-e az igazság státusára. A történelmi igazság valahol a két pólus – az értékmentes tények északi pólusa és a tény státusáért küzdő értékítéletek déli pólusa – közötti tartományban helyezkedik el. A történész, amint azt első előadásomban is említettem, a tény és az értelmezés, a tény és az érték között egyensúlyoz. Nem választhatja szét őket. Egy statikus világban talán elkülönítendő a tény és az érték, a történelem azonban értelmét veszti egy statikus világban. A történelem lényegénél fogva változás vagy – ha hajlandók elfogadni egy ódivatú szót – haladás.

Befejezésül ezért térek vissza Acton kijelentéséhez, miszerint a haladás „az a tudományos hipotézis, melynek alapján írandó a történelem”. A történelemből, ha akarunk, bármikor teológiát kreálhatunk, mindössze a múlt jelentését kell valamilyen történelmen kívüli és értelemmel fel nem fogható erő függvényévé tenni. A történelemből, ha akarunk, bármikor irodalmat csinálhatunk – olyan történetek és legendák gyűjteményét, melyek jelentés és jelentőség nélkül regélnek a múltról. Tényleges történelmet azonban csak azok írhatnak, akik magában a történelemben találnak és fogadnak el egyfajta irányultságot. Ha hiszünk abban, hogy jövőnk valahonnan, akkor hinnünk kell abban is, hogy haladunk valamerre. Az a társadalom, mely elveszítette hitét abban, hogy a jövőben továbblépésre lesz képes, pillanatok alatt közömbössé válik a múltban megtett haladással szemben is. Mint első előadásom elején mondtam, történetsszemléletünk társadalomszemléletünk tükré. Íme, kiindulópontomhoz térek vissza, amikor kinyilvánítom, hogy hiszek mind a társadalom, mind a történelem jövőjében.

6. A TÁGULÓ HORIZONT

Úgy érzem, hogy az előadásaimban vázolt koncepció, mely a történelmet állandóan változó folyamatnak mutatja be, a történeészt pedig olyan valakinek, aki benne s vele együtt mozog, arra kötelez, hogy befejezésül szóljak néhány szót arról, milyen a történelem és a történeész helyzete korunkban. Olyan korszakban élünk, amikor – a történelemben nem először – újabb és újabb világkatasztrófa-jóslatokkal rémisztgetnek bennünket. Ezeket persze se megerősíteni, se cáfolni nem lehet. Bizonyosságot tekintve azonban egyikük sem hasonlítható ahhoz a jóslathoz, hogy egyszer mindnyájan meghalunk; és mivel az utóbbi bizonyossága sem akadályoz meg bennünket abban, hogy terveket szövögezzünk a jövőre, társadalmunk jelenéről és jövőjéről szólva továbbra is abból indulok ki, hogy ez az ország – vagy ha nem ez, akkor a világ valamely másik jelentős része – túléli a bennünket fenyegető veszedelmeket, a történelem pedig folytatódni fog.

A 20. század közepe a világ óriási átalakulásának tanúja. Ilyen átfogó és mélyreható változásra nem került sor azóta, hogy a középkori világ elemeire hullt, és a 15. és 16. században megteremtődtek az újkori világ alapjai. Nyilvánvaló, hogy a változást végső soron a tudományos felfedezések, minden korábbinál szélesebb körű alkalmazásuk és közvetlen vagy közvetett formában jelentkező következményeik váltották ki. A változás legszembetűnőbb megnyilvánulása a szociális forradalom. Ehhez foghatóra utoljára akkor került sor, amikor a 15. és 16. században kezdetben pénzügyi és kereskedelmi, majd ipari erejére támaszkodva új osztály került hatalomra. Gazdaságunk, illetve társadalmunk új szerkezete túlságosan nagy problémákat vet fel ahhoz, hogy egy ilyen előadás keretében át lehessen fogni őket. A változásnak azonban van két olyan aspektusa, mely az itt tárgyalt témához közvetlenebbül kapcsolódik – az egyiket a mélységben, a másikat pedig a földrajzi kiterjedésben bekövet-

kezett változásnak nevezhetnénk. Most e kettőt szeretném röviden érinteni.

A történelem akkor kezdődik, amikor az idő múlásáról az emberek már nem természeti folyamatok kategóriáiban – az évszázak ciklusában, az emberi élettartamban –, hanem olyan sajátos eseménysorozatok formájában gondolkodnak, melyeknek saját elhatározásuk alapján lettek szereplői, és amelyeket képesek tudatosan befolyásolni. A történelem – mondja Burckhardt – „szakítás a természettel, melyet a tudat ébredése vált ki”.¹ A történelem az ember küzdelme környezetével, melyet értelme segítségével azért vív, hogy megértse és alakítsa azt. Az újkor időszaka azonban forradalmi módon kiszélesítette e harcot. Az ember immáron nemcsak környezete, hanem önmaga megértésére és alakítására is törekszik; és ez, hogy úgy mondjam, mind az értelemnek, mind a történelemnek új dimenziót adott. Egyetlen korszak sem rendelkezett olyan erős történelmi tudattal, mint e mostani. A modern ember minden korábbinál tudatosabb és ezáltal történettudatosabb is. Tágra nyílt szemmel kutatja a félhomályt, melyből jött, mert azt reméli, hogy annak halvány sugarai megvilágíthatják azt a sötét szürkéséget, melyben most halad; és a dolog fordítottja is igaz: az előtte lévő ösvényhez fűződő törekvései és reményei segítik abban, hogy jobban lássa azt, ami mögötte van. A múlt, a jelen és a jövő összekapcsolódik a történelem végtelen láncolatában.

Azt mondhatjuk, hogy a modern világban bekövetkezett változás – mely nem volt más, mint hogy az ember egyre inkább öntudatára ébredt – Descartes-tal kezdődött, aki elsőként határozta meg olyan lényként az embert, mint aki nemcsak a gondolkodás, de a saját gondolkodásáról való gondolkodás képességével is rendelkezik; aki képes arra, hogy megfigyelés közben megfigyelje önmagát, s ily módon egyszerre legyen a gondolkodás, illetve megfigyelés alanya és tárgya. A fejlődés azonban csak a 18. század második felében öltött teljesen explicit formát, amikor Rousseau az emberi önismeret és öntudat új mélységeit tárta fel, és megteremtette annak lehetőségét, hogy az ember új módon lássa a természet világát és a hagyományos civilizációt. A francia forradalmat – mondta De Tocqueville – az a hit ösztönözte, hogy „a társadalmukban uralkodó bonyolult és hagyo-

¹ J. Burckhardt: *Reflections on History*. 1959. 31. o.

mánná vált szokásokat az észből és természetjogból levezetett egyszerű és elemi szabályokkal kellene helyettesíteni.”² „Korábban az emberek – írta Acton egy kéz-iratban maradt feljegyzésében – soha nem törekedtek úgy a szabadságra, hogy tudták volna, mire törekszenek.”³ Acton, Hegelhez hasonlóan, a szabadságot és az értelmet mindig is közel érezte egymáshoz. A francia forradalmat szoros szálak fűzték az amerikaihoz.

Nyolcvanhét évvel ezelőtt atyáink ezen a kontinensen új nemzetet hoztak létre. E nemzet szabadságban fogant, és azt tűzte zászlajára, hogy minden ember egyenlőnek teremtetett.

Amint azt Lincoln szavai is sejtetik, ez egyedülálló esemény volt – az első alkalom a történelemben, amikor az emberek akarva és tudatosan szerveződtek nemzetté, hogy azután akarva és tudatosan próbáljanak másokat is beilleszteni abba. A 17. és 18. században az emberben már tökéletesen tudatosult az őt körülvevő világ és annak törvényei. Ez utóbbiakban már nem a kifürkészhetetlen gondviselés misztikus rendelkezéseit, hanem az értelem által is megragadható törvényeket látta. Ezek azonban még olyan törvények voltak, melyeknek az ember csupán tárgya, de nem teremő alanya volt. A következő lépésben az ember tudatosította magában, hogy hatalma van környezete és önmaga felett, ebből következőleg joga van megteremteni a reá vonatkozó törvényeket.

A 18. századból hosszú és fokozatos átmenet vezetett a modern világba. A filozófia területén a korszakot Hegel és Marx testesíti meg. Mindkettőjüket ambivalencia jellemzi. Hegel filozófiája arra épül, hogy a gondviselés törvényei az értelem törvényeivé alakultak át. A világszellem egyik kezében a gondviselést, másikon az értelmet tartja keményen. Hegel Adam Smith eszméit visszhangozza. Az egyének „saját érdekeiket hajszolják; de ezáltal létrejön valami több is, ami cselekedeteikben latensen benne van, tudatukban azonban nem jelenik meg”. A világszellem racionális céljáról azt írja, hogy az emberek, „amikor megvalósításán fáradoznak, saját vágyaik kielégítésére használják fel az alkalmat, és ezek más jelentéssel bírnak, mint ama bizonyos cél”. Ez nem más, mint az érdekek harmóniája, a német

² A. de Tocqueville: A régi rend és a forradalom (ford. Hahner Péter). Atlantisz, 1984. III. 1. fej. 170. o.

³ Cambridge University Library, Kiegészítő Kéziratok: 4870.

filozófia nyelvére lefordítva.⁴ A Smith-féle „rejtett kéz” hegeli megfelelője a híres „ész csele”. Ez veszi rá az embereket arra, hogy olyan célokért fáradozzanak, melyeknek nincsenek is tudatában. Mindazonáltal Hegel a francia forradalom filozófusa volt, hisz ő volt az első, aki a valóság lényegét a történelmi változásban és az ember öntudatra ébredésében látta. Történelmi fejlődésen olyan fejlődést értett, mely a szabadság eszméje felé halad. De 1815 után, a restauráció teremtette szélcsendben kialudt a forradalom éltető lángja. Hegel politikailag túl óvatos volt, idősebb korában pedig túl erősen kötődött a fennálló rendhez ahhoz, hogy metafizikai állításainak bármilyen konkrét jelentést adjon. Herzen rendkívül találóan fogalmazott, amikor Hegel tanait „a forradalom algebrájaként” aposztrofálta. Hegel megteremtette a fogalmi keretet, nem töltötte meg gyakorlati tartalommal. Marxra maradt a feladat, hogy Hegel algebrai egyenleteibe beírja a számokat.

Marx, aki egyszerre volt Smith és Hegel tanítványa, abból indult ki, hogy a világot a természet racionális törvényei irányítják. Hegelhez hasonlóan, de ezúttal gyakorlati és konkrét formában, később úgy módosította koncepcióját, hogy a világot olyan törvények irányítják, melyek az ember forradalmi kezdeményezései által elindított racionális folyamatban alakulnak ki. Marx végső szintézisében a történelem három olyan dolgot jelent, mely elválaszthatatlan egymástól, illetve koherens és racionális egészet alkot: az események objektív és főként gazdasági törvények szerinti mozgását; a gondolkodás ennek megfelelő, dialektikus folyamatban megvalósuló fejlődését; és az eszerint való cselekvést, mely a forradalom elméletét és gyakorlatát összebékítő és egyesítő osztályharcban ölt testet. Amit Marx kínál, nem más, mint az objektív törvények és az őket gyakorlatba átültető tudatos cselekvés szintézise; az előbbit néha (bár félrevezetően) determinizmusnak, az utóbbit pedig voluntarizmusnak mondják. Marx mindig olyan törvényekről ír, melyeknek az ember eddig úgy volt alanya, hogy nem volt tudomása róla; többször is felhívja a figyelmet arra, amit a kapitalista gazdaság és a kapitalista társadalom hálójában vergődők „hamis tudatának” nevez: „az a kép, amely a termelés és az áruforgalom alanyainak tudatában a termelés törvényeiről él, a valós törvényektől igen-

⁴ Az idézetek Hegel *A filozófia története* c. művéből származnak.

csak eltér.”⁵ Marx írásaiiban azonban a tudatos forradalmi cselekvésre való felhívás szembetűnő példáival találkozhatunk. „A filozófusok a világot csak különbözőképpen értelmezték – mondja a híres Feuerbach-tézis –, a feladat az, hogy megváltoztassuk.” „A proletariátus – hirdeti a *Kommunista Kiáltvány* – arra használja majd fel politikai uralmát, hogy a burzsoáziától fokról fokra elragadjon minden tőkét, hogy az állam, azaz az uralkodó osztálytá szervezett proletariátus kezében centralizáljon minden termelési szerszámot.” A *Louis Bonaparte Brumaire tizennyolcadikája* című írásában pedig „szellemi öntudatosodásról” beszél, „mely egy évszázad alatt minden hagyományos eszmét lebont”. Úgy vélte, hogy a proletariátus fogja megszüntetni a kapitalista társadalom hamis, és megteremteni az osztály nélküli társadalom igaz tudatát. Az 1848-as forradalmak bukása azonban súlyos és drámai csapás volt azokra a fejleményekre, melyek Marx indulása idején szinte már bekövetkezni látszottak. A 19. század második fele lényegében még a jólét és a biztonság légkörében telt el. Csak a századfordulón fejeződött be a történelem kortárs időszakába való átmenet, amikor az értelem elsődleges feladata már nem az, hogy megértse az ember társadalmi viselkedését irányító objektív törvényeket, hanem hogy tudatos cselekvés révén átalakítsa a társadalmat és a társadalmat alkotó egyéneket. A Marx-féle „osztály”, noha nincs pontosan definiálva, lényegében véve gazdasági elemzés révén megteremtendő objektív fogalom marad. Leninnél a hangsúly az „osztályról” a „pártra” tolódik át. Ez alkotja az osztály élcsapatát, és ezen keresztül épül abba be az osztályöntudat elengedhetetlen eleme. Marxnál az „ideológia” negatív kategória – a kapitalista társadalmi rend hamis tudatának terméke. Leninnél az „ideológia” semleges vagy pozitív töltetet kap – azt a meggyőződést jelenti, melyet az osztályöntudattal rendelkező vezető elit ültet el az osztályöntudatra potenciálisan fogékony munkásokban. Az osztálytudat immár nem formálódik automatikusan, hanem formálni kell.

A másik nagy gondolkodó, aki korunkban új dimenziót adott az értelemnek: Freud. Alakját még ma is némi rejtély és misztika övezi. Tanulmányainál és háttérénel fogva 19. századi liberális individualista volt, és anélkül hogy valaha is rákérdezett volna, elfogadta azt a közkeletű, de félrevezető feltételezést, hogy az

⁵ *Capital*. iii. Angol ford. 1909. 369. o.

egyén és a társadalom alapvetően szemben áll egymással. Freud, aki az embert inkább biológiai, mint társadalmi entitásnak tekintette, hajlott arra, hogy a társadalmi környezetet történelmileg adottként kezelje, és nem úgy, mint ami épp az ember teremtmő és átalakító munkája folytán állandó változásban van. A marxisták mindig is azzal vádolták, hogy az egyén szempontjából közelíti meg azt, ami a valóságban társadalmi probléma, és ezért nyilatkoztak olyan elítélően róla. Ez a vád, mely magával Freuddal szemben csak részben igaz, sokkal jobban illik az Egyesült Államokban működő neofreudista iskolára, mely szerint a hiba forrása eredendően az egyénben és nem a társadalom szerkezetében van, és a pszichológia legfontosabb feladatának az egyén társadalmi alkalmazkodóképességének kialakítását tartja. Az a másik, Freuddal szemben gyakran hangoztatott vád, hogy az emberi dolgokban túl nagy szerepet osztott az irracionálisra, teljesen alaptalan, és abból ered, hogy egyesek képtelenek különbséget tenni az emberi viselkedésben meglévő irracionális elem felmutatása és az irracionális kultusza között. Sajnos tagadhatatlan, hogy napjainkban az angol nyelvű világban igenis van kultusza az irracionálisnak, ami többnyire az értelem teljesítményeinek és lehetőségeinek becsméréseiben nyilvánul meg. Ez is része a pesszimizmus és az ultrakonzervativizmus jelenlegi térhódításának, amire a későbbiekben még szeretnék kitérni. De ehhez Freudnak semmi köze, hisz ő, még ha meglehetősen primitív és ösztönös formában is, a racionalizmus követője volt. Freud nem tett mást, mint hogy az emberi viselkedés tudat alatti gyökereinek tudatosításával és racionális vizsgálatával kiszélesítette a tudásunk és felfogóképességünk határolta tartományt. Kiszélesítette az értelem tartományát, és hozzásegítette az embert ahhoz, hogy jobban értse és ellenőrizze önmagát és ezáltal környezetét. Freud teljesítménye forradalmi és haladó. Ilyen szempontból sokkal inkább kiegészíti, mint cáfolja Marx munkásságát. Freud korunk tudósa, abban az értelemben, hogy noha ő maga sosem szabadult meg attól, hogy az emberi természetet egyszer s mindenkorra változhatatlannak tekintse, eszközöket biztosított az emberi viselkedés gyökereinek mélyebb megértéséhez és így – racionális folyamatok révén való – tudatos átalakításához.

A történész számára Freud sajátos munkásságának két szempontból van jelentősége. Az első, hogy ő verte az utolsó szöveget

annak az ősrégi illúziónak a koporsójába, hogy az emberi cselekedetek vélt mozgatórugói alkalmasak tetteik magyarázatára: ennek a negatív felismerésnek megvan a maga jelentősége, s eleve kudarcra ítéli azoknak a túlbuzgó követőknek az igyekezetét, akik a pszichoanalízis módszereivel próbálnak fényt deríteni kiemelkedő történelmi alakok viselkedésére. A pszichoanalitikus eljárás a vizsgálat tárgyát képező páciens kikérdezésén alapul – a holtakat pedig nemigen lehet kikérdezni. A második, hogy Freud, mintha Marx munkásságát akarná alátámasztani, arra ösztönzi a történészt, hogy tegye vizsgálat tárgyává önmagát, a történelemben elfoglalt helyzetét, azokat az – esetleg rejtett – indítékokat, melyek valamely téma vagy korszak kiválasztására, a tények kiválogatására és értelmezésére ösztönözték, a látószögét meghatározó nemzeti vagy társadalmi háttérrel és a múltképét alakító jövőképet. Marx és Freud után a történésznek már nemigen lehet mentsége arra, ha magát társadalmon és történelmen kívüli egyénként állítja be. Az öntudat korszakában vagyunk: a történész képes és köteles tudni, mit csinál.

Az átmenet abba, amit kortárs világnak neveztem – az átmenet itt azt jelenti, hogy az értelem új funkciókra tesz szert, és új szférákra terjeszti ki hatalmát –, még nem fejeződött be: része annak a forradalmi változásnak, melyet a 20. század él át. Most az átmenet néhány fontosabb jellegzetességét szeretném szemügyre venni.

Hadd kezdjem a közgazdaságtannal. 1914-ig lényegében senki sem kérdőjelezte meg azt a tételt, hogy az emberek és a nemzetek gazdasági viselkedését objektív gazdasági törvények irányítják, és ezeket nem lehet büntetlenül megsérteni. Élt a hit, hogy a piaci ciklusokat, az ármozgásokat, a munkanélküliséget ezek a törvények határozzák meg. Egészen 1930-ig, a nagy gazdasági világválság kirobbanásáig tartotta magát ez a nézet. Innentől kezdve azonban felgyorsultak az események. Az 1930-as években már arról beszéltek, hogy „nem terem több babér a gazdasági embernek”, annak, aki érdekeit a gazdasági törvényekhez igazodva próbálja érvényesíteni. Azóta néhány 19. századi Rip Van Winkle kivételével már senki sem hisz az ilyen értelemben vett gazdasági törvényekben. Mára a közgazdaságtan vagy elméleti matematikai egyenletek sorozatát jelenti, vagy egyszerűen csak azt vizsgálja, hogy egyesek hogyan söpörnek félre másokat. A változás mindenekelőtt annak eredménye,

hogy a egyéni vállalkozói kapitalizmust a nagyipari váltotta fel. Amíg az egyéni vállalkozó és kereskedő uralta a piacot, az volt a látszat, mintha senki sem tartaná ellenőrzése alatt a gazdaságot, és senki se volna képes komolyabb befolyást gyakorolni rá. Még a hatalmas csúcán lévő Bank of England sem számított többnek, mint a gazdasági tendenciák objektív és mintegy automatikus jelzőrendszerének, és senki sem hitte, hogy képes a gazdaság tényleges kezelésére vagy befolyásolására. De amikor a „laissez-faire” kapitalizmus irányított gazdasággá alakult át (itt most mindegy, hogy irányított kapitalista vagy szocialista gazdasággá, hogy az irányítás a nagykapitalista és a névleg magántulajdonban lévő konszernnek vagy az állam kezébe került-e), ez az illúzió szertefoszlott. Mára nyilvánvalóvá vált, hogy bizonyos emberek bizonyos döntéseket bizonyos célok érdekében hoznak, és ezek a döntések jelölik ki a rendelkezésünkre álló gazdasági játéktérrel. Ma már mindenki tudja, hogy az olaj vagy a szappan ára nem a kereslet-kínálat objektív törvényének engedelmeskedik. Mindenki tudja, vagy legalábbis tudni véli, hogy a nyomort és a munkanélküliséget az ember hozza létre: a kormányok maguk is azt mondják – szinte dicsekednek vele –, hogy tudják a gyógymódot. Átmenet történt tehát, a „laissez-faire-t” a tervezés, a nem tudatost a tudatos, az objektív gazdasági törvényekben való hitet pedig az a hit váltotta fel, hogy az ember saját cselekedetei révén gazdasági sorsának irányítója lehet. A társadalompolitika és a gazdaságpolitika immáron kéz a kézben jár; sőt a gazdaságpolitika a társadalompolitika részévé vált. Hadd idézzek az első *Cambridge Modern History* 1910-ben megjelent utolsó kötetéből egy nagyon éles elméjű észrevételt. A szerző, ezt jó, ha tudjuk, távol állt a marxizmustól, Leninről pedig valószínűleg sohasem hallott:

A tudatos erőfeszítések révén megvalósuló társadalmi reform lehetőségében való hit az európai tudat meghatározó eleme; mára nagyobb jelentőségre tett szert, mint a szabadságban való hit, melyet korábban az egyedüli csodaszernek véltek. ... Napjainkban legalább olyan érvényességgel bír, és olyan lehetőségeket tartogat, mint annak idején, a nagy francia forradalom idején az emberi jogokba vetett hit.⁶

⁶ *Cambridge Modern History*. xii. 1910. 15. o. A fejezetet S. Leathes, a *History* egyik szerkesztője, királyi biztos írta.

Ma, ötven évvel azután, hogy e sorokat papírra vetették, több mint negyven évvel az orosz forradalom és harminc évvel a nagy gazdasági világválság után, az említett hit közhellyé vált; amikor az objektív, racionálisan, de az emberi akarattal szemben ható gazdasági törvényeknek való alávetettség helyébe az a hit lépett, hogy tudatos cselekedetei révén az ember képes kezébe venni saját gazdasági sorsának irányítását, véleményem szerint az értelem az emberi dolgok újabb területét hódította meg, és erősödött az ember azon képessége, hogy értse és uralja önmagát és környezetét, és ezt, ha kell, hajlandó vagyok az ódivatúnak titulált haladás névvel illetni.

Itt most nincs lehetőség arra, hogy részletesen tárgyaljuk a más területen zajló hasonló folyamatokat. Ahogy említettük is, napjainkban a természettudomány már nem arra törekszik, hogy az objektív természeti törvényeket kutassa, illetve fedezze fel, hanem hogy olyan munkahipotéziseket alakítson ki, melyek segítségével céljainak szolgálatába állíthatja a természetet, és átalakíthatja környezetét. Még ennél is fontosabb, hogy gondolkodóképességének tudatos gyakorlása révén az ember nemcsak környezetét, hanem önmagát is kezdi átalakítani. A 18. század végén írott korszakos művében Malthus a népesedésnek azokat az objektív törvényeit próbálta megállapítani, melyek – Adam Smith piaci törvényeihez hasonlóan – úgy működnek, hogy közben a résztvevőkben nem tudatosulnak. Manapság már senki sem hisz efféle objektív törvényekben; a népességszabályozás pedig a racionális és tudatos szociálpolitika része lett. Korunkban az erőfeszítések eredményeképp meghosszabbodott az emberi élet időtartama, a népességen belül pedig megváltozott a nemzedékek aránya. Hallottunk már olyan szerekről, melyeket tudatosan az emberi viselkedés befolyásolására használnak, és már műtéti beavatkozásokkal is megkísérelték megváltoztatni az emberi jellemet. Az emberi erőfeszítések eredményeképp szemünk láttára változott s alakult át az ember és a társadalom. De a legjelentősebb változás minden bizonnyal az volt, mely a meggyőzés és az érvelés modern módszereinek fejlődése és használata révén következett be. Napjainkban az oktatók, függetlenül attól, milyen szinten dolgoznak, egyre tudatosabban törekednek arra, hogy a maguk sajátos módján kivegyék részüket a társadalom formálásából, hogy a felnövekvő nemzedékbe beleplántálják az ilyen társadalomnak megfelelő viselkedést,

lojalitást és gondolkodásmódot; az oktatáspolitikát a racionálisan tervezett társadalompolitika szerves része lett. Ami a társadalomban élő embert illeti, az értelem elsődleges funkciója már nemcsak a vizsgálódás, hanem a változtatás is; véleményem szerint a 20. századi forradalomnak az az egyik legfontosabb sajátossága, hogy az ember minden korábbinál erősebben tudatosította magában azt, hogy racionális folyamatok alkalmazásával a társadalmi, gazdasági és politikai dolgok jobban kezelhetők.

Az értelem térnyerése csupán része annak a folyamatnak, melyet egy korábbi előadásomban „individualizációnak” hívtam – ez az egyéni képességek, tevékenységi körök és lehetőségek megsokszorozódása, ami az egyre fejlődő civilizáció kísérőjelensége. Az ipari forradalomnak talán az volt a legnagyobb horderejű következménye, hogy ugrásszerűen megnőtt azoknak a száma, akik tanulnak gondolkodni, az értelem nyújtotta lehetőségekkel élni. Angliában annyira ragaszkodnak a fokozatossághoz, hogy ez a folyamat néha szinte nem érzékelhető. Majd egy századon át nyugodtan üldögéltünk az alapszintű közoktatás teremtetten babérokon, és alig tettünk valamit a magasabb szintű közoktatásért. Addig nem volt gond, amíg a világ vezető hatalma voltunk. A dolog akkor fordul komolyra, amikor azok, akik jóval nagyobb léptekkel haladnak előre, leghagynak bennünket, és amikor a technológiai változás hatására mindenütt felgyorsul a tempó. A társadalmi forradalom, a technológiai forradalom és a tudományos forradalom ugyanis egy és ugyanazon folyamat része. Ha az individualizációra a tudományok területén keresünk példát, elég, ha arra gondolunk, milyen sokszínűvé vált a történet- vagy a természettudomány, illetve bármelyik tudomány az utóbbi ötven-hatvan év során, az egyéni szakosodás milyen bőséges választékát nyújtja immár mind-egyik. De a folyamatot egy másik szinten még egy ennél is szemléletesebb példával illusztrálhatjuk. Több mint harminc évvel ezelőtt a Szovjetunióban tett látogatása során egy magas rangú német tiszt a következő tanulságos észrevételt hallotta egy, a Vörös Hadsereg légierijének kiépítésén munkálkodó szovjet kollégájától:

Nekünk, oroszoknak még mindig primitív emberanyaggal kell dolgoznunk. A repülőgépet kell a rendelkezésünkre álló pilótához igazítanunk. Amilyen mértékű előrehaladást produkálunk az új típusú ember

*kialakításában, olyan mértékű előrelépésre vagyunk képesek az anyag műszaki fejlesztésében. A két tényező egymás függvénye. Primitív embereket nem ültethetünk komplikált gépekbe.*⁷

Ma, egyetlen nemzedékkel később, tudjuk, hogy az orosz gépek már egyáltalán nem primitívek, mint ahogy a gépeket tervező, építő és működtető oroszok milliói sem azok. Engem, a történészt inkább az utóbbi jelenség érdekeli. A termelés racionalizálása sokkal többet jelent – az ember racionalizálását. Napjainkban a világon mindenütt azt tanulják a primitív emberek, hogyan kell használni bonyolult gépeket, és eközben azt is megtanulják, hogyan kell gondolkodni, hogyan használhatják az eszközöket. E folyamatot joggal hívhatjuk társadalmi forradalomnak, amit azonban én az adott kontextusban az értelem térnyerésének nevezek, még csak most veszi kezdetét. De szédítő tempóban halad, mert csak így tarthat lépést azzal a káprázatos technológiai haladással, melyet az elmúlt nemzedék produkált. Véleményem szerint ez 20. századi forradalmunk egyik legfontosabb sajátossága.

Néhány pesszimista és kételkedő biztosan számon kéri rajtam, ha nem említem meg, hogy az értelem jelen világunkban betöltött szerepe nem veszélytelen és ambivalens. Egy korábbi előadásomban már utaltam arra, hogy a fenti értelemben vett növekvő individualizáció nem jelenti azt, hogy csökkenne a konformitás és egyneműsítés érdekében gyakorolt társadalmi nyomás. Ez valóban bonyolult modern társadalmunknak egyik paradoxona. Az oktatás, mely az egyéni képességek, illetve lehetőségek kibontakoztatásának és így az individualizáció erősítésének nélkülözhetetlen és hatékony eszköze, ugyanilyen hatalom az ebben érdekelt csoportok kezében egy uniformizált társadalom megteremtésére. Azok, akik nagyobb felelősségtudatra intik a sajtót, a rádiót és a televíziót, eleinte valóban nehezen védhető negatív jelenségek ellen hadakoznak. De hamarosan azt kezdik követelni, hogy a tömegtájékoztatási eszközök hatalmával a társadalom által elfogadott és kívánatosnak tartott ízlésvilágot és gondolkodásmódot támogassák. Az így kezdeményezett kampányok tudatos és racionális folyamatok, melyek egyes tagjainak formálása révén a kívánt irányba akarják befolyásolni az egész társadalmat is. Hasonló veszélyeket rejt magában a keres-

⁷ *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, München. i. 1953. 38. o.

kedelmi reklámszakember és a politikai propagandista tevékenysége is. A két szerep gyakran össze is kapcsolódik – az Egyesült Államokban nyíltan, Angliában viszont inkább csak amolyan szügyenlősen –, amikor a pártok és jelöltjeik hivatásos reklámszakemberek segítségével próbálják „eladni magukat”. A két eljárás, ha formailag különbözik is, feltűnően hasonlít. A hivatásos reklámszakemberek és a nagy politikai pártok kampányfőnökei rendkívül intelligens emberek, akik feladataik megoldásához az értelem rejtett tartalékait is képesek mozgósítani. Az értelem azonban – mint azt más példákban is láttuk – nemcsak a már létező feltárására, de új dolgok teremtésére, nemcsak statikusan, de dinamikusan is alkalmazható. A hivatásos reklámszakembereket és kampánymenedzsereket alapvetően nem a létező tények érdeklik. Elsősorban arra koncentrálnak, mit gondol a fogyasztó, illetve választó, és számukra az események is csak annyiban érdekesek, amennyiben a végeredményt befolyásolják, azaz amennyiben ügyes manipulációval „megetetik” a választóval, illetve a fogyasztóval, amit el akartak hitetni vagy meg akartak vásároltatni velük. Ráadásul a tömeglélektanból azt is megtanulhatták, hogy nézeteik elfogadtatásának az a legrövidebb útja, ha a választó vagy a fogyasztó személyiségében rejlő irracionális elemre építenek. Ily módon azt látjuk tehát, hogy a gazdasági és a politikai elit, miközben minden korábbinál fejlettebb racionális folyamatokra épít, céljait a tömegek irracionálisizmusának felismerésével, illetve manipulálásával éri el. Elsődlegesen tehát nem az értelemre apellál; alapvetően azzal a módszerrel dolgozik, mely – Oscar Wilde szavaival élve – „az értelem alattit veszi célba”. Kicsit talán még ki is színeztem a képet, így igazán nem érhet az a vád, hogy bagatellizáltam a veszélyt.⁸ Egészében azonban hiteles, és könnyen vonatkoztatható más szférákra is. Az uralkodó csoportok minden társadalomban többé-kevésbé kényszer jellegű rendszabályokkal igyekeznek kialakítani, illetve manipulálni a tömegek véleményét. Ez a módszer azért tűnik veszélyesebbnek a többinél, mert visszaél az értelem kínálta lehetőségekkel.

E komoly és megalapozott váddal szemben mindössze két ellenérvet tudok felhozni. Az egyik az a közhelynek számító

⁸ A témát bővebben is kifejtettem *Az új társadalom* c. művem 4. fejezetében, illetve számos egyéb helyen.

megállapítás, hogy a történelemben minden találmánynak, újításnak, új eljárásnak megvolt, illetve megvan a maga negatív és pozitív oldala. Az árat mindig meg kell fizetni valakinek. Nem tudom, hogy a nyomtatás feltalálása után mennyivel kezdtek felpanaszolni, hogy ily módon könnyebben terjednek a téves nézetek is. Manapság szinte divat azon keseregni, mennyi emberéletet követelt már az autózás; sőt egyes tudósok szemrehányást tesznek maguknak az atomenergia-felszabadítás felfedezéséért, mert így új katasztrófák lehetőségét teremtték meg. Az efféle ellenérveknek a múltban nemigen volt komolyabb hatásuk, és valószínűleg a jövőben sem állják útját az újabb felfedezések és találmányok megjelenésének. Az, amit megtanultunk a tömegpropaganda technikájáról és a benne rejlő lehetőségekről, nem törölhető ki csak úgy az emlékezetünkől. Ahogy nem térhetünk vissza a lovas kocsizás vagy a korai szabad versenyek kapitalizmushoz, ugyanúgy lehetetlen a visszatérés a locke-i vagy a liberális elméletre alapozott szűk körű demokráciához, mely a 19. század közepén részlegesen megvalósult Angliában. Az igazi válasz azonban az, hogy az ilyen káros következmények magukban hordozzák saját gyógymódjukat is. A gyógyulást nem az irracionális kultusza vagy az értelem modern társadalomban betöltött megnövekedett szerepének visszaszorítása hozza meg, hanem ha lenn és fenn minél jobban tudatosodik az értelem szerepe. Ez nem utópikus álom akkor, amikor műszaki és tudományos forradalmunk a társadalom minden szintjén az értelem egyre szélesebb körű használatára kényszerít bennünket. Mint minden más nagy történelmi előrelépésnek, ennek is megvan a maga ára és vesztesége, amelyet meg kell fizetni, illetve a veszélye, amellyel szembe kell nézni. Mégis, hiába a kétkedők és cinikusok, a katasztrófával rémisztgetők hada, akik többnyire azoknak az országoknak az értelmiségéből kerülnek ki, melyek korábbi privilegizált pozíciójukat most veszélyeztetve látják, büszkén vállalom, hogy mindezt a történelmi haladás kiváló példájának tartom. Talán ez korunk legszembevetőbb és legforradalmibb jelensége.

A most zajló progresszív forradalom második vonása, hogy a világ megváltozott. A 15. és 16. századi nagy korszak, melyben a középkori világ végképp darabjaira hullott, és kialakultak a modern világ alapjai, új földrészek felfedezésében és a világ

súlypontjának a Földközi-tenger partvidékéről az Atlanti-óceán partvidékére való áttevődésében öltött testet. Még az ennél kisebb földindulást okozó francia forradalomnak is megvolt a maga földrajzi következménye, amikor az új világ is szerepet kapott a régi egyensúlyának helyreállításában. Olyan változásokra azonban, amilyeneket a 20. századi forradalom váltott ki, a 16. század óta nem volt példa. Mintegy 400 év után a világ súlypontja immár minden kétséget kizáróan eltolódott Nyugat-Európáról. Nyugat-Európa az angol nyelvű világ távoli részeivel együtt az észak-amerikai földrész csatolt része lett, vagy ha úgy tetszik, olyan agglomeráció, ahol az Egyesült Államok tölti be mind az energiaellátó, mind az irányítótorny szerepét. Ez nem az egyetlen és talán nem is a legfontosabb változás. Egyáltalán nem biztos, hogy a világ súlypontja most és a jövőben továbbra is a Nyugat-Európával kibővült angol nyelvű világban van, illetve lesz. Úgy tűnik, hogy napjainkban a kelet-európai és ázsiai nagy földcsuszamlás adja meg – a maga afrikai hullámaival együtt – a világesemények alaphangját. A „mozdulatlan Kelet” ma már teljesen kiüresedett klisé. Nézzük meg egy pillanatra, mi történt századunkban Ázsiával. A történet az 1902-es angol-japán szövetséggel kezdődik – ez az első alkalom, hogy egy ázsiai ország bebocsátást nyer az európai nagyhatalmak bűvös körébe. Talán csak véletlen egybeesés, hogy Japán az Oroszország elleni kihívással és győzelemmel jelezte feltörekvési szándékát, és ezzel ő csiholta azt a szikrát, mely lángra lobbantotta a nagy 20. századi forradalmat. Az 1789-es és az 1848-as francia forradalom Európában talált követőkre. Az 1905-ös első orosz forradalomnak nem volt visszhangja Európában, annál inkább Ázsiában: a rákövetkező néhány évben forradalom robbant ki Perzsiában, Törökországban és Kínában. Az első világháború tulajdonképp nem világháború, hanem európai belháború volt – feltéve, hogy egyáltalán létezett az Európa névvel illetett entitás –, melynek világméretű következményei voltak: sok ázsiai országban ösztönzőleg hatott az ipari fejlődésre, Kínában felerősítette az idegengyűlöletet, Indiában és az arab világban pedig a nacionalizmus létrejöttét, illetve megerősödését segítette elő. Az 1917-es orosz forradalom újabb és döntő impulzusnak bizonyult. Jelentőségét az adta, hogy miközben vezetői mindvégig Európában várták – mindhiába – a folytatást, végül Ázsiában talált követőkre. Európa merevedett „mozdulatlanná”, és Ázsia

lendült mozgásba. Nemigen szükséges, hogy a közismert történetet egész a jelenig felmondjam. A történész még aligha van abban a helyzetben, hogy fel tudná becsülni az ázsiai és afrikai forradalom méretét és jelentőségét. De a modern technológiai és ipari eljárások elterjedése, valamint az oktatás és a politikai öntudat bontakozó csírái megváltoztatják e földrészek arculatát, s noha nem látok a jövőbe, nem tudok olyan értékmérőről, mely világtörténelmi perspektívából nézve ne progresszív fejleménynek láttatná mindezt. A világ arculatának ezen események hatására végbemenő megváltozása azt eredményezte, hogy viszonylagosan csökkent országunk, de talán az összes angol nyelvű ország világban elfoglalt súlya. A relatív csökkenés azonban még nem abszolút csökkenés; engem nem is a haladás Ázsiában és Afrikában tapasztalható diadalmenelete aggaszt, hanem az, hogy országunkban – és talán másutt is – komoly hatalommal rendelkező csoportokban megvan a hajlam arra, hogy vakai vagy értetlen szemmel bámulják, vagy hol bizalmatlan megvetéssel, hol lenéző jóindulattal kezeljék ezeket a fejleményeket, és a múlt iránti bénító nosztalgiába süllyedjenek.

Annak, amit 20. századi forradalmunkban az értelem térhódításának neveztem, a történész szempontjából sajátos következményei vannak; mert az értelem térhódítása lényegében azt jelenti, hogy olyan csoportok, illetve osztályok, olyan népek, illetve földrészek kerültek be a történelembe, melyek azelőtt a történelmen kívül estek. Első előadásomban azt mondtam, hogy a középkorral foglalkozó történészek hajlamosak a középkori társadalmat a vallás szemüvegén át látni, illetve láttatni, és ennek okát forrásaik kizárólagos jellegében jelöltem meg. Most ezt a magyarázatot szeretném továbbfűzni. Szerintem helyes, bár kétségkívül némiképp túlzott az a megállapítás, hogy a keresztény egyház volt „a középkor egyetlen racionális intézménye”.⁹ S mint ilyen, ez volt az egyetlen történelmi intézmény; egyedül ez ment keresztül olyan racionális fejlődésen, mely a történész számára is megragadható. A világi társadalmat is az egyház formálta, és nem volt saját racionális élete. A néptömegek, akárcsak a történelem előtti időkben, inkább a természet, mint a történelem részei voltak. Az újkori történelem akkor kezdődik, amikor egyre többen tesznek szert társadalmi és politikai tudatra, egyre több emberben tudatosodik, hogy a csoport,

⁹ A. von Martin: *The Sociology of the Renaissance*. Angol ford. 1945. 18. o.

melyhez tartozik, múlttal és jövővel rendelkező történelmi entitás, és ily módon egyre többen lesznek teljes jogú szereplői a történelemnek. Legjobb esetben is csak az elmúlt 200 évre, és akkor is csak néhány fejlett országra igaz, hogy a lakosság többségében kialakult egyfajta társadalmi, politikai és történelmi tudat. Napjainkban van először realitása annak, hogy a világot olyan népek összességének tekintsük, melyek minden tekintetben beléptek a történelembe, és már nem a gyarmati hivatalnok vagy az antropológus, hanem a történész érdeklődésének tárgyát képezik. Történelemfelfogásunkban ez forradalmat jelent. A 18. században a történelem még mindig az elitek történelme volt. A 19. században az angol történészek, még ha bizonytalanul és vonakodva is, a történelmet az egész nemzeti közösség történelmeként kezdték kezelni. J. R. Green, ez a meglehetősen földhözragadt történész azzal szerzett hírnevet magának, hogy megírta az első olyan művet, mely *Az angol nép történelme* címet viseli. A 20. században, legalábbis látszólag, minden történész hasonló történelemszemléletet vall; bár az eredményeik jócskán hagynak kívánnivalót maguk után, most nem kívánok ezzel foglalkozni; sokkal jobban érdekel, mennyire nem vettük észre mi, történészek, hogy a történelem horizontja kitágult, s már nemcsak Angliát és Nyugat-Európát kell vizsgálni. 1896-os jelentésében Acton azt mondja, hogy az egyetemes történelem „nem azonos az egyes országok történelmének összeadásával”. Így folytatja:

*Olyan folytonosságot képez, amihez képest a nemzetek másodlagosak. Történetüket nem önmaguk miatt, hanem egy magasabb eseménysor vonatkozásában, illetve alárendeltségében meséljük el, aszerint, hogy meddig és milyen mértékben járultak hozzá az emberiség közös sorsához.*¹⁰

Acton magától értetődőnek tartotta, hogy az igazán komoly történész az egyetemes történelemmel, mégpedig az ő felfogása szerint való egyetemes történelemmel foglalkozik. Mit teszünk manapság azért, hogy hozzájáruljunk az egyetemes történelem ilyen értelemben való tanulmányozásához? Ebben az előadás-sorozatban nem akartam kitérni arra, hogyan tanulmányozzák a történelmet ezen az egyetemen; mondandómat azonban olyan jól illusztrálja, hogy gyávaság volna tőlem, ha nem tenném meg. Az elmúlt negyven évben az általunk összeállított tananyagban jelentős helyet kapott az Egyesült Államok története. Ez fontos

¹⁰ *Cambridge Modern History: Its Origin, Authorship and Production.* 1907. 14. o.

előrelépés. Ugyanakkor azzal a veszéllyel jár, hogy még nyomasztóbbá tesszük az angol történelem holt súlyával eddig is túlterhelt tananyagban az angol nyelvű világ kevésbé nyilvánvaló, de legalább ennyire veszélyes túlhangsúlyozását. Senki sem vitatja, hogy az angol nyelvű világ az elmúlt négyszáz évben nagy történelmi korszakot produkált. Szerencsétlen aránytévész azonban azt hinni, hogy ez az egyetemes történelem központi része, minden más pedig periférikus jelenség. Az egyetemnek épp az a feladata, hogy helyére tegye az efféle közkeletű tévképzeteket. Véleményem szerint a nálunk létrejött újkori történeti iskola e kötelességének nem tesz eleget. Elfogadhatatlan, hogy egy komoly egyetemen történelemből úgy mehessen emelt szintű vizsgára valaki, hogy az angolon kívül egyetlen más modern nyelvet sem ismer; vegyük intő jelnek azt, ami a nagy múltú és nagy tekintélynek örvendő oxfordi filozófiai tanszékkel történt, amikor az ottani filozófusok arra a következtetésre jutottak, hogy tökéletesen megteszi nekik az egyszerű mindennapi angol is. Egyértelmű hiba, hogy a vizsgázónak nem kínálnak lehetőséget arra, hogy a tankönyvnél komolyabb szinten is megismerkedhessen valamely kontinentális európai ország újkori történelmével. Hiába rendelkezik a vizsgázó bizonyos ismeretekkel Ázsiáról, Afrikáról vagy Dél-Amerikáról, csak korlátozott lehetősége van ismertetésükre egy olyan vizsgadolgozatban, amely irigylésre méltó 19. századi magabiztossággal az „Európa expanziója” címet viseli. A cím sajnos fedi a tartalmat: a vizsgázótól még azt sem várják el, hogy legalább a fontos és jól dokumentált kínai vagy perzsa történelemről tudjon valamit, azokat az eseményeket kivéve, melyeket az európai hódítási kísérletek váltottak ki. Tudomásom szerint egyetemünkön vannak előadások Oroszország, Perzsia és Kína történelméről, csak hogy azokat nem a történelem tanszék oktatói tartják. Öt évvel ezelőtti székfoglalójában a kínai tanszék vezetője azt mondta, hogy „Kína nem kezelhető úgy, mintha kívül esne az emberi történelem fő vonulatán.”¹¹ Kijelentése azonban a cambridge-i történészek körében süket fülekre talált. Az elmúlt évtized talán legnagyobb történészi teljesítménye Cambridge-ben nem a történelem tanszéken, sőt attól teljesen függetlenül íródott: dr. Nee-dham *Tudomány és civilizáció Kínában* című művére gondolok. Ez

¹¹ E. G. Pulleyblank: *Chinese History and World History*. 1955. 36. o.

a tény el kell gondolkodtasson bennünket. E belső problémákat nem teregettem volna ki, ha nem volnék meggyőződve arról, hogy a 20. század derekán ez jellemzi a legtöbb angol egyetemet és általában az angol értelmiséget is. Az a viktoriánus elzárkózást gúnyoló szakállas poén, hogy „A Csatornában dúló viharok elszigetelték a kontinenst”, mára kínosan aktuális csengést kapott. Odaát a világban újra viharok tombolnak; és miközben az angol nyelvű országok bezárkóznak, és a maguk közérthető, mindennapi angolságán azzal hitegetik magukat, hogy a többi ország és a többi földrész különösképpen viselkedésével elszigeteli és megfosztja magát civilizációnk áldásaitól, néha úgy tűnik, képtelenek vagyunk megérteni: magunkat szigeteljük el a világban zajló tényleges történésektől.

Első előadásom nyitó mondataiban arra hívtam fel a figyelmet, hogy világnézetileg milyen éles különbség van a 20. század közepe és a 19. század utolsó évei között. Befejezésül ezt a kontrasztot szeretném kissé bővebben kifejteni; ha ebben a kontextusban a „liberális” és a „konzervatív” szót használom, remélhetőleg senki sem hiszi, hogy ilyenkor az angol politikai pártok címkeire gondolok. Amikor Acton haladásról beszélt, nem a népszerű angol „fokozatosság” fogalma lebegett a szeme előtt. „A Forradalom, vagy ahogy mi mondjuk, a Liberalizmus” – ez a meglepő megfogalmazás olvasható egy 1887-ben írott levelében. „A modern haladás módszere – mondta tíz évvel később egy, az újkori történelemről tartott előadásában – forradalom volt”; egy másik előadásában pedig „az általános eszmék eljövételéről” beszélt, „amit forradalomnak hívunk”. A magyarázat az egyik kéziratban maradt szövegében olvasható: „A whigek kompromisszumokkal kormányoztak; a liberálisokkal

¹² Az idevonatkozó szövegeket l. Acton: *Selections from Correspondence*. 1917. 278. o.; *Lectures on Modern History*. 1906. 4., 32. o.; illetve 1949. sz. kézirat (Cambridge University Library). A fent említett, 1887-ben írott levélben Acton azt a váltást, amikor a „rég” whigek helyére az „új” (azaz a liberálisok) léptek, „az értelem felfedezésének” nevezte; az „értelem” itt nyilvánvalóan a „tudat” fejlődésével kapcsolódik össze (l. fentebb 135. o.), és „az eszmék uralmának” felel meg. Stubbs is két korszakra osztotta az újkori történelmet, ahol a korszakhatárt a nagy francia forradalomban jelölte meg: „az első a hatalmasságok, a hadseregek és a dinasztiák történelme; a második pedig olyan történelem, melyben az eszmék lépnek mind a jogok, mind a formák helyére.” (W. Stubbs: *Seventeen Lectures on the Study of Medieval and Modern History*. 3. kiad. 1900. 239. o.)

az eszmék uralma kezdődik el.”¹² Acton úgy vélte, hogy „az eszmék uralma” liberalizmust, a liberalizmus pedig forradalmat jelent. Acton életében a liberalizmus végig a társadalmi tényezővé vált. Manapság értelmetlen volna azt hirdetni, hogy térjünk vissza Acton álláspontjához. A történészre viszont hármas feladat vár: az első, hogy meghatározza, mi volt Acton álláspontja; a második, hogy szembesítse azt a kortárs gondolkodókéval; a harmadik pedig annak megállapítása, hogy álláspontjának mely elemei lehetnek ma is érvényesek. Nyilvánvaló, hogy Acton nemzedéke önbizalom- és optimizmus-túltengésben szenvedett, és nem érzékelte igazán, milyen ingatag természetű a hite alapjául szolgáló szerkezet. Birtokában volt viszont két olyan dolognak, amire manapság igen nagy szükségünk lenne: a változást progresszív történelmi tényezőként fogta fel, és hitt abban, hogy az értelemnek kulcsszerep jut törekvésünkben, hogy a történelmet összetettségében ragadjuk meg.

Figyeljünk most néhány hangra az 1950-es évekből. Egy korábbi előadásomban hivatkoztam Sir Lewis Namier-ra, aki elégedetten állapította meg: amikor „konkrét problémákra” „gyakorlati megoldások” szükségeltetnek, „mindkét párt elfeledkezik a programokról s az eszmékről”, amit ő „a nemzeti érettség” jeleként értékel.¹³ Nem szeretem, amikor analógiát keresnek az egyén és a nemzet élete között; és ha felmerül egy ilyen analógia, az ember hajlamos feltenni magának a kérdést, mi lesz akkor, amikor túljutottunk az „érettség” korszakán. Engem azonban igazándiból a felmagasztalt gyakorlati, illetve konkrét és a kárhoztatott „programok és eszmék” éles szembeállítása érdekel. A konzervativizmus ismérve, hogy a gyakorlati cselekvést az idealisztikus teoretizálás fölé helyezi. Namier szerint ez jellemezte a 18. századot, illetve Angliát III. György trónra lépése idején, és ez állt szemben az Acton-féle forradalommal és az eszmék uralmával. De a végletes empiricizmus formájában jelentkező szélsőséges konzervativizmus hasonló megnyilvánulásai napjainkban rendkívüli közkedveltségnek örvendnek. Legnépszerűbb megfogalmazását talán Trevor-Roper adta, amikor azt mondta: „amikor a radikálisok azt üvöltik, hogy immár kétségbevonhatatlanul övük a győzelem, az okos konzervatívok jól orrba verik őket.”¹⁴

¹³ L. a lábjegyzetet a 38. o.-on.

¹⁴ *Encounter*, vii. 6. sz. 1957. jún. 17. o.

Oakeshott professzor e divatos empiricizmus sokkal kifinomultabb változatát kínálja: amikor politizálunk – mondja –, „egy végtelen és feneketlen óceánon hajózunk”, ahol „nincs se kiindulópont, se kitűzött úticél”, és ahol egyetlen célunk csak az lehet, hogy „biztonságosan haladjunk, és felszínen maradjunk”.¹⁵ Főlölesleges lenne felsorolnom mindazokat a szerzőket, akik becsmérőően nyilatkoztak a politikai „utópizmusról”, illetve „messianizmusról”; manapság ezek olyan szitokszavak, melyekkel a társadalom jövőjével kapcsolatos átfogó radikális eszméket szokás illetni. Nem kívánok kitérni a legújabb egyesült államokbeli irányzatokra sem. Ott a történészek és a politológusok, angol kollégáikkal ellentétben, sohasem húzódoztak attól, hogy nyíltan bevallják a konzervativizmus iránti vonzalmaikat. Elég, ha az egyik legkiválóbb és legmérsékeltőbb amerikai konzervatív történész, a Harvardon tanító Samuel Morison professzor megjegyzését idézem, aki az Amerikai Történeti Társaság 1950. decemberi találkozóján tartott elnöki beszédében azt mondta, hogy ideje reagálni arra, amit „Jefferson–Jackson–F. D. Rooseveltt vonalnak”, nevezett és egy olyan mű megírását sürgette, mely „tisztán konzervatív szempontból mutatja be az Egyesült Államok történetét”.¹⁶

Angliában megint csak Popper professzor az, aki a legvilágosabb és legkeményebb formában fejezi ki ezt a fajta mérsékelt konzervativizmust. Mintha csak Namier-t visszhangozná, elutasítja „a programokat és az eszméket”, és elfogadhatatlannak tart minden olyan elképzelést, mely – állítása szerint – „határozott terv szerint kívánja átalakítani »a társadalom egészét«”, dicséri viszont azt, amit „fokozatos társadalomátalakításnak” nevez; és úgy tűnik, nem zavarja, ha ezért „fokozatos toldás-foldással” vagy „pizsmogással” vádolják.¹⁷ Egyetlen ponton viszont kénytelen vagyok tisztelettel adózni Popper professzornak. Továbbra is az értelem rendíthetetlen védelmezője, és nem vállal közösséget sem a korábbi, sem a jelenlegi irracionális törekvésekkel. Ha azonban közelebbről szemügyre vesszük, hogyan néz ki az a bizonyos „fokozatos társadalomátalakítás”, azt látjuk, hogy az értelemnek ebben bizony igen korlátozott szerep jut. Bár a „fo-

¹⁵ M. Oakeshott: *Political Education*. 1951. 22. o.

¹⁶ *American Historical Review*, lvi. 2. sz. 1951. jan. 272–3. o.

¹⁷ K. Popper: *A historicizmus nyomorúsága*. Akadémiai Kiadó, 1989. 84., 90. o. 1957. 67., 74. o.

kozatos társadalomátalakítást” nem definiálja pontosan, azt külön hangsúlyozza, hogy „a célok” nem képezhetik kritika tárgyát; a törvényes tevékenységekre felhozott óvatos példák – „az alkotmányos reform”, „a jövedelmek közötti nagyobb egyenlőség megteremtésére való törekvés” – egyértelműen azt bizonyítják, hogy ezt a munkát a fennálló társadalmi keretek között képzeleti el.¹⁸ Popper professzor rendszerében az értelemnek inkább csak olyan státusa van, mint az angol köztisztviselőnek, akinek az a dolga, hogy juttassa érvényre a kormány szándékait, illetve tegyen javaslatokat még jobb megvalósításukra, de nem kérdőjelezheti meg az alapvető kiindulópontokat vagy a kitűzött célokat. Ez hasznos munka; annak idején én magam is köztisztviselő voltam. Számomra azonban hosszú távon elfogadhatatlannak tűnik, hogy az értelem alárendelődjék a fennálló rend elveinek. Acton az értelemnek más szerepet szánt, amikor felállította a *forradalom* = *liberalizmus* = *az eszmék uralma* egyenletet. Az emberi dolgokban elért haladás, függetlenül attól, hogy az a tudományban, a történelemben vagy a társadalomban következett-e be, főként annak köszönhető, hogy az emberekben volt elég bátorság ahhoz, hogy ne ériék be a létező dolgok apró javíthatásával, és az értelem nevében hadat üzenjenek a dolgok adott menetének és az alapjául szolgáló nyílt vagy rejtett elveknek. Remélem, eljön még az az idő, amikor az angol nyelvű világ történészei, szociológusai és politikai gondolkodói visszanyerik az ehhez szükséges bátorságukat.

Mindazonáltal, engem nem az aggaszt a legjobban, hogy az angol nyelvű világ értelmisége és politikai gondolkodói egyre kevésbé hisznek az értelemben, hanem az, hogy ellentétben a múlttal, egyre kevésbé tudnak mit kezdeni az állandó mozgásban lévő világgal. Első látásra ez ellentmondásnak látszik, hiszen talán még sohasem beszéltek ennyit a körülöttünk zajló változásokról. Mindeközben azonban a változást már nem tekintik teljesítménynek, lehetőségnek, haladásnak, hanem kifejezetten félnek tőle. Amikor politikai és gazdasági nagyjaink megfosztják a változást korábbi rangjától, helyette mindössze annyit tudnak ajánlani, hogy óvakodjunk a radikális és nagy ívű eszméktől, kerüljünk mindent, aminek forradalom-szaga van, és haladjunk – ha már haladnunk kell – oly lassan és fontolva, ahog csak

¹⁸ I. m. 82., 84. o.

lehet. Egy olyan időszakban, amikor a világ oly gyorsan és oly radikálisan változtatja formáját, mint az elmúlt 400 év során soha, szerintem ez kivételes vakságra vall, hisz a világméretű mozgás ily módon nem állítható meg, az viszont könnyen megtörténhet, hogy országunk – és talán a többi angol nyelvű ország is – az általános fejlődés mögött kullog majd, és mintegy önszántából és menthetetlenül valamiféle nosztalgikus mocsárba süllyed. Én a magam részéről továbbra is optimista vagyok, és amikor Sir Lewis Namier óva int a programoktól és az eszméktől, amikor Oakeshott professzor azt állítja, hogy hajónknak lényegében nincs úticélja, és csak az a fontos, nehogy felborítsa valaki, amikor Popper professzor azt szeretné, ha apróbb javításokkal üzemképes állapotban tartanánk a jó öreg T-modellt, amikor Trevor-Roper professzor harci kiáltásokat hallatva veri orrba a radikálisokat, Morison professzor pedig tisztán konzervatív szellemű történetírást sürget, tekintetemet a forrongó s vajúdó világra fordítva egy nagy természettudós immár közhelylélé vált szavaival felelek: „És mégis mozog a Föld.”

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ

- Acton, Lord 7–9, 14, 35, 38, 40,
41, 44, 58, 71, 72, 107, 110, 129,
144, 145, 147
- Adams, Henry 86
- alany és tárgy,
l. még: objektivitás 67–70
- általánosítás 60–66
- Arnold, Thomas 110
- Bacon, Francis 74, 106
- Barracrough, G. 13, 58
- Barth, Karl 70
- Becker, Carl 20
- Berenson, Bernard 94
- Bergyajev, Nyikolaj 70, 105
- Berlin, Sir Isaiah 41, 43, 72,
87–90, 94, 98, 112, 121–123
- Bernhard, H. 16–18
- Boswell, James 75
- Bradley, Francis Herbert 54, 111
- Buckle, H. 55
- Burckhardt, Jacob 18, 23, 30, 51,
61, 75, 128
- Burke, Edmund 55
- Bury, J. B. 12, 34, 54, 94, 95, 107,
114, 117
- Butterfield, H. 18, 38, 39, 47, 70,
116
- Carlyle, Thomas 46, 60, 121
- Churchill, Sir Winston 18, 93
- Clarendon, Lord 46
- Clark, Sir George 7–9, 22, 25
- Clark, Dr. Kitson 11, 12
- Collingwood, Robert 20–22, 24,
25, 48, 54, 59
- Comte, Auguste 65
- Croce, Benedetto 19, 20, 72
- Crossman, R. H. 88
- Csicserin, G. 17, 18
- Dampier, William 107
- D’Arcy, M. C. 70, 87
- Darwin, Charles 53, 54
- Descartes, René 128
- determinizmus 87
- Deutscher, Isaac 45
- Dilthey, Whalton 19
- Donne, John 29
- Dosztojevszkij, Fjodor
Mihajlovics 29
- Döllinger, J. von 14
- életrajz 42–46
- Eliot, Thomas Stearns 35, 41, 46
- Elton, G. 61
- Engels, Friedrich 46, 61, 76, 96
- erkölcs a történelemben 71–80
- l. még: értékítéletek
- értékítéletek 74–76, 121, 126–128
- értelem 80, 103, 104, 131, 132,
135, 140–142, 146, 147
- evolúció 111
- Fisher, H. A. L. 35, 40, 95
- Freud, Sigmund 44, 131–133
- Froude, James 24
- Geyl, P. 40
- Gibbon, Edward 24, 50, 59, 85,
86, 93, 94, 106, 120

- Goethe, Johann Wolfgang von 119
- Green, John Richard 142
- Grote, George 33, 34, 37, 64
- határozatlansági tényező
a fizikában 69
- Hegel, G. F. W. 47, 50, 87, 88,
90, 101, 109–111, 117, 121,
129, 130
- Hérodotosz 83, 105
- Herzen, Alexandr Ivanovics 130
- historicismus 89, 105
- Hobbes, Thomas 59
- Housman, Alfred Edward 10
- Huizinga, Johan 103, 119
- humaniorák és természet-
tudományok 79, 80
- igazság a történelemben 116,
117, 125, 126
- individualizáció 29, 138
- individualizmus 29–32
- ismeretelméletek 7, 25, 68–69
- Johnson, Samuel 75
- jóslás 66–68
- Kafka, Franz 89
- Kingsley, Charles 88
- Knowles, D. 72
- korszakolás 56
- Lassalle, Ferdinand 55
- láadások a történelemben 48, 49
- Leathes, S. 134
- Leavis, F. R. 50, 51
- Lefébvre, Georges 73
- Lenin, Vlagyimir Iljics 46, 49, 51,
85, 97, 98, 115, 122, 131, 134
- Lincoln, Abraham 129
- Locke, John 9
- Lodge, Henry Cabot 48
- Lyell, Charles 54
- Lynd, Robert Stoughton 112
- Macaulay, Thomas Babington
21
- Malthus, Thomas Robert 55,
135
- Mandeville, Bernard 47
- Mannheim, Karl 62, 66, 111
- Marshall, Alfred 85
- Marx, Karl 37, 43, 46, 47, 49, 55,
57, 61, 76, 87, 88, 96, 110, 111,
113, 117, 123, 129–131, 133
- Mazzini, Giuseppe 37
- Meinecke, Friedrich 37, 38, 95,
102
- Mill, John Stuart 29
- Mommsen, Theodor 24, 33, 34
- Montesquieu, Charles-Louis 83,
96
- Moore, George Edward 59
- Morison, Samuel 146, 148
- nagy emberek 49–51
- Namier, Sir Lewis 35–37, 117,
145, 146, 148
- Neale, Sir James 43
- Needham, John Turbeville 143
- Newton, Isaac 54, 55
- Niebuhr, Reinhold 70, 105
- Nietzsche, Friedrich 25, 49, 50
- Oakeshott, M. 21, 145, 146, 148
- objektivitás 7, 10, 23, 68, 69,
115–119, 126
- Parsons, Talcott 11, 44, 100
- Pirandello, Luigi 11
- Platón 87, 88
- Poincaré, Jules-Henri 55, 86
- Polübiosz 94
- Popper, Karl 61, 62, 87–89, 98,
101, 146–148
- Powicke, F. 105
- Proudhon, Pierre Joseph 123
- pszichológia, l. még: Freud
43–47
- Pulleyblank, E. 143

Ranke, Leopold von 8, 18, 40, 95
relativitás 23–27, 119, 120
Rosebery, Lord 71
Rousseau, Jean-Jacques 128
Rowse, A. L. 18, 19, 42, 43
Russell, Bertrand 9, 53, 86, 107, 108
Rutherford, Lord 56

Scott, C. P. 9, 10
Smith, Adam 47, 55, 129, 130, 135
Snow, Sir Charles 80, 103
Sombart, Werner 57
Sorel, George 57, 58
Spencer, Herbert 44, 53
Stephen, Fitzjames 72
Strachey, Lytton 14, 45
Stresemann, Gustav 15–18
Stubbs, William 72, 144
Sutton, E. 17, 18

számok a történelemben 46
személytelen erők 41, 47
szenvadás a történelemben 76, 77
szociológia 43, 44, 61, 62, 68
szükségyszerűség 41, 91, 92

Tacitus 95
Tawney, Richard Henry 120, 121
Taylor, A. J. P. 49, 108
teleológia 102, 105
tények 12, 15, 18, 19, 21
Thuküdidész 83
Tocqueville, Alexis de 117, 128
Toynbee, Arnold Joseph 35, 40, 72, 95, 105, 111
történelmi tanulságok 63–65
történelmi véletlen 41, 93–102
törvények, törvénykonceptiók 54, 55, 60
Trevelyan, G. M. 21, 22, 35, 37
Trevor-Roper, H. 24, 45, 145, 148
Trockij, Lev Davidovics 18, 67, 93, 94, 96

vallás és történelem 69, 70, 105
Voltaire 18, 84

Weber, Max 44, 56, 74
Webster, Sir Charles 63
Wedgewood, Miss V. 42, 43, 45
whig értelmezés 18, 38, 39, 87
Wilson, Woodrow 48

Young, G. M. 44

Ziman, J. 58

A kiadásért felel Gyurgyák János
Felelős szerkesztő Koltai Mária
Műszaki szerkesztő Kapitány Ágnes
A fedél Goya: A kolosszus c. festményének
felhasználásával készült
A nyomdai előkészítés az Osiris Kft. munkája
Műszaki vezető Zséli Jánosné
Tördelő Szeles János
Nyomdai kivitelezés Széchenyi Nyomda Kft., Győr 95.K—304
Felelős nyomdavezető Nagy Iván ügyvezető igazgató

ISSN 1219-2201
ISBN 963 379 106 5

Edward Hallett Carr 1892-ben született. Iskoláit a londoni Merchant Taylors' Schoolban, majd a cambridge-i Trinity College-ban végezte, ahol okortudományokkal foglalkozott. 1916-ban a Külügyminisztérium állományába lépett, és 1936-ig hazájában és külföldön különböző külügyi feladatokat látott el. 1936-ban az University College of Wales nemzetközi politika tanszékének professzora lett. 1941 és 1946 között a *The Times* szerkesztőjeként dolgozott, 1953-tól 1955-ig az oxfordi Balliol College-ban a politikaelmélet oktatója volt. 1955-ben a cambridge-i Trinity College tanára lett. 1966-ban az oxfordi Balliol College önkormányzati szervezetének tiszteletbeli tagjának választották. 1920-ban megkapta a Commander of the Order of the British Empire kitüntetést.

Történészként nevét mindenekelőtt monumentális *Szovjet-Oroszország története* című műve tette ismertté, melyet a *Guardian* „századunk egyik legfontosabb angol történeti művének”, míg a *The Times* „kiemelkedő történetírói teljesítménynek” nevezett. Tizennégy kötetes művén 1945-től kezdve majd harminc évig dolgozott.

Egyéb jelentősebb munkái: *A romantikus száműzetés* (1933), *A húszéves válság 1919–1939* (1939), *Békefeltételek* (1942), *Szovjet hatás a nyugati világban* (1946) és *Az új társadalom* (1951).

E. H. Carr 1982-ben halt meg. Nekrológiájában a *The Times* ezt írta: „Írásainak logikája ugyanolyan metező és éles volt, mint modora. A boncnok hűvös szaktudásával tárta fel a múlt anatómiáját... egyszerűen, hogy a történészek és társadalomtudósok utána következő generációira komoly hatást gyakorolt.”

580 Ft

ISBN 963 379 106 5

9 789633 791066